



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Educ T 1035.400.844



Harvard College Library

FROM

Congregational Library
of Boston.



3 2044 097 043 046

EXCERPTA LIVIANA.

**TITI LIVII PATAVINI
HISTORIARUM**

LIBER PRIMUS

ET SELECTA QUÆDAM CAPITA.

**CURAVIT NOTULISQUE INSTRUXIT
CAROLUS FOLSOM, A. M.,
Academice Harvardianæ olim Bibliothecarius.**

FOURTEENTH STEREOTYPE EDITION.



**BOSTONIÆ:
SUMPTIBUS SAMUEL G. SIMPKINS.
M DCCC XLIV.**

✓ EducT 1035.400.844

HARVARD COLLEGE LIBRARY
GIFT OF THE
CONGREGATIONAL LIBRARY OF BOSTON

JAN 4 1837

Entered according to the act of Congress, in the year 1831, by Hilliard & Brown, in
the Clerk's office of the District Court of the District of Massachusetts.

CAMBRIDGE:
METCALF AND COMPANY,
PRINTERS TO THE UNIVERSITY.

PREFACE.

THIS selection from the History of Livy is published with particular reference to those Colleges and higher schools, in which the first Five Books have hitherto formed a part of the course of Latin studies. The editor, by his experience as an instructor in Harvard University, was led to observe that the volume in common use, though it contains some of the finest passages of this writer, is yet in great part uninteresting to young students. To such, many of the details, which are necessary to the completeness of the Roman annals, prove wearisome from their similarity, if not from their want of importance. And to say nothing of the injustice done to the author by taking arbitrarily the first five books of a History of infinite variety, and consisting, as he wrote it, of at least one hundred and forty books (from thirty-five of which we still have a choice), justice is thus hardly rendered to those who may never have an opportunity to read more of the work than is comprehended in their early studies, or whose reading of the whole may depend on the impression given by this part.

Until he had principally made this selection, the editor was unable to learn that any book, having the same object, had been published; nor is he yet aware that any such is in use in Great Britain or in the South of Europe; but the kindness of friends has furnished him with two, published in Germany in the course of the last century.* Of these,

* *Livius pro Primâ Classe Gymnasiorum Scholarumque Latinarum us excerptus, ut intra Anni Spatium prælegi possit, et simul Historia in Connexione cum Fide, Ingenio, Stiloque Livii gustentur.* A M. MARTINO

the earlier one does not extend beyond the first twelve books, is without notes, and otherwise is far from being prepared with so good judgment as the other, which is accompanied by notes, generally in Latin, but sometimes in German. All the extracts in the later one are to be found also in the present volume, besides others which the purpose of the selection seemed equally to require. The propriety of giving the First Book entire will be obvious to all who consider how often the subject of it is alluded to, both in ancient and modern literature; while, with regard to the remainder of the volume, the world has been too long agreed as to what are masterpieces, to leave any doubt about the absolute excellence of the particular passages chosen, or much hesitation in preferring them to many others inferior only to these. The editor has endeavoured to save the volume from the appearance of unconnected fragments by giving entire the *Epitomæ** of all the books from the first to the last of those embraced in it, the portions which correspond to the text being distinguished by a larger type. But, even without this bond of connexion, it is believed that

FRIDER. SOERGEL, Gymnasii Martinei Brunsvicensis Rectore et Soc. Reg. Teut. Gott. Memb. Lemgovix, 1771. 12mo. pp. 296. [This was reprinted in 1784, and a second volume was added, embracing the last twenty-three books. See *Index Editionum* in the Bipontine edition.]

T. Livii Patavini Historiarum Liber I. et Selecta quedam Capita. Scholis Moguntinensibus adornavit JOHANN. CASPARUS MÜLLER, Literarum Humaniorum in Academia Moguntinâ Professor. Moguntix, 1780. 12mo. pp. 570.

* These *Epitomæ* by some, with little reason however, have been attributed to Livy himself; but, whoever was their author, they bear a classical stamp, and are models of the kind of composition to which they belong. Laboring under the odium of having been, as the substitute for the full History, the probable occasion of the negligence with which that was kept, and thus of the loss of the greater part of it, this abstract is sometimes spoken of contemptuously; but Gravina (*De Instauratione Studiorum*) does not hesitate to recommend the study of the *Epitome Liviana* to young persons, "ut quæ longè simplicior et candidior sit Flori et Velleji libris, resque exprimat propriis et convenientibus verbis, absque fuco et argutiis."

the book will be found to possess a good degree of unity ; few events being mentioned as if within the reader's knowledge, of which an account has not been given in some preceding extract.

The text of Drakenborch has been adopted, as, on the whole, of the highest authority ; but, Livy being the author first read in our Colleges, care has been taken to conform the orthography of those words which may be variously written, to the Dictionaries and Grammars in common use. With a similar regard to the condition of newly formed classes, necessarily consisting of individuals of different degrees of proficiency, certain ambiguous words are distinguished by accents ; but students should become accustomed to dispense with these facilities in some part of their course, for modern editions of the classics rarely afford them.*

The notes, which are chiefly derived from the editions of Müller, Doering, and Ruperti, fill as much space as could well be allowed to them in this edition, since it was thought best not to exceed the size of the volume for which this is proposed as a substitute. In quantity, however, that volume is considerably exceeded by the present. The notes are devoted principally to the First Book, because more real difficulties occur here, and because the student must be supposed to need fewer explanations as he advances, from having become

* In employing accentual marks, Ruddiman's rules are followed. " Indeclinable words of the same form with words declinable, and prepositions used without a case, as adverbs, have a grave accent on the last syllable ;" and, agreeably to Ruddiman also, this accent is not changed to an acute when an enclitic follows, since the purpose for which the mark is here used has no connexion with the sound. When, however, the declinable word is such as is found very rarely, and the indeclinable word of the same spelling is of very frequent occurrence, the accent is omitted, e. g. *satis*, *magis*, *sæpe*. " Contracted syllables are marked with a circumflex ; also the final syllable of the ablative of the first declension," and this (contrary to Ruddiman) even when the governing preposition is expressed.

accustomed to the peculiarities of the author's style. Moreover, the ambiguities which give occasion for many of the notes in the editions above named, are taken away from this by the use of accents. Adam's "Roman Antiquities" is referred to in a few instances, but chiefly for the purpose of suggesting the sort of subjects respecting which it should constantly be consulted; for it is presumed that this book, as well as a "Classical Dictionary" for historical illustration, is in the possession of every student. Such remarks as occur of an historical nature, take for granted the essential truth of Livy's History; for it would be foreign to the purpose of this book to enter into any discussion of what is now so much the subject of research, and, with some, of skepticism.

The short Encomium on Livy, with which the volume closes, will not be deemed extravagant by him who shall have diligently read and thoroughly understood and felt all that precedes. Nor will it, to a part, at least, of those for whose use the book is intended, be less acceptable for being clothed in the dialect of Modern Italy. Let such seize the opportunity, afforded them by a munificent public establishment, of entering the delightful field of Italian literature, adjacent, as it is, to the Roman and Greek, if it be not rather a part of the same vast domain. Nor let those, who are not equally favored, be deterred from seeking, by themselves, an acquaintance with the fathers of modern learning,

"whos rethorike swete

Enlumined all Itaille,"

and awoke also the minds of our British ancestors in their distant island. For, to any youth who is reasonably well grounded in the Latin, the study of the Italian, so far from task-work, will be a recreation, an ingenuous pastime. Milton, in marking out a scheme of liberal education, supposes that his pupils, when mid-way in their course, "either now,

or before this, may have easily learned at any odd hour the Italian tongue," and prescribes the reading of various authors in it along with ancient classics. And besides innumerable traces of his opinion of its beauty and value, discernible in the texture of his writings, he has recorded, in a letter to an Italian friend, the judgment of the polite scholars of his age, confirmed by a distinct and eloquent expression of his own: "Ut est apud eos ingenio quis forte floridior, aut moribus amœnis et elegantibus, linguam Hetruscam in deliciis habet præcipuis, quin et *in solidâ parte eruditionis* esse sibi ponendam ducit." Nor does this arise from their being unable to ascend to the fountains of Greek and Roman wisdom; for he adds, "Ego certè istis utrisque linguis, non extremis tantummodo labris madidus, sed, siquis alius, quantum per annos licuit, poculis majoribus prolutus, possum tamen nonnunquam ad illum Dantem, et Petrarcham, aliosque vestros complusculos, libenter et cupidè commessatum ire: nec me tam ipsæ Athenæ Atticæ cum illo suo pellucido Ilisso, nec illa vetus Roma suâ Tiberis ripâ retinere valuerunt, quin sæpe Arnum vestrum et Fæsulanos illos colles invisere amem."

Cambridge, December, 1829.

ADVERTISEMENT TO THIS EDITION.

IN the present impression of the text from stereotype plates, as no pains have been spared to free them from errors and blemishes, it is hoped that the reader will find little to offend him.

Cambridge, November, 1833.

TITI LIVII PATAVINI
HISTORIARUM

AB URBE CONDITA^A

LIBER PRIMUS

ET SELECTA QUÆDAM CAPITA.

EPITOME LIBRI PRIMI.

I. II. ADVENTUS Æneæ in Italiam, et ejus res gestæ referuntur
III. Ascanii regnum Albæ, et deinceps Silviorum. IV. Numitoris filia
a Marte compressa: nati Romulus et Remus. V. Amulius obtruncatus.
VI. Urbs a Romulo condita. VIII. Senatus lectus. XI. Cum Sabinis
bellatum. X. Opima spolia Jovi Feretrio lata. XIII. In curias popu-
lus divisus. XIV. XV. Fidenates et Veientes victi. XVI. Romulus con-
secratus. XVIII. &c. Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit; Jano
templum constituit; ejusque portam, pacatis omnibus circà populis, primus
clausit. Cum Deâ Egeriâ sibi congressus nocturnos esse simulans, feroces
populi animos ad religionem perpulit. XXII. &c. Tullus Hostilius
Albanos bello petiit. XXV. Post hæc trigeminorum pugna. XXVI.
Horatius absolutus. XXVIII. Metti Fuffetii supplicium. XXIX. Alba
diruta; XXX. Albani in civitatem recepti. Sabinis bellum indictum.
XXXI. Ad postremum fulmine Tullus absumptus. XXXII. Ancus Marcius
cæremonias, a Numâ institutas, renovavit. XXXIII. Latinis victis, et
ad civitatem adscitis, montem Aventinum assignavit. Politorium, urbem
Latinorum, bello repetitam, quam prisci Latini occupaverant, diruit: pon-
tem sublicium in Tiberim fecit. Janiculum collem urbi addidit. Fines
imperii protulit. Ostiam condidit. Regnavit annos viginti quatuor. XXXIV.
Eo regnante, Lucumo, Damarati Corinthii filius, a Tarquiniiis, Etruriæ
civitate, Romam venit; et, in amicitiam Anci receptus, Tarquinii nomen
ferre cœpit; et, post mortem Anci, regnum excepit. XXXV. Centum addi-
tis, Patrum numerum auxit. Latinos subegit; circum designavit; ludos
edidit. XXXVI. Sabinorum bello petitus equitum centurias ampliavit. Ten-
tandæ scientiæ causâ Atti Navii auguris, consuluisse fertur, an id, de quo
cogitaret, effici posset: quod quum ille fieri posse respondisset, jussisse eum
novaculâ cotem præcidere; idque protinus ab Atto factum. XXXVII. Sa-
binos præterea acie vicit; XXXVIII. Urbem muro circumdedit; cloacas

fecit. XL. Occisus est ab Ancj filiis, quum regnâset annos triginta octo. XLI. Successit ei Ser. Tullius, natus ex captivâ nobili Corniculânâ; cui puero, adhuc in cunis posito, caput arsisse traditum est. XLII. XLIII. Vementes atque Etruscos proelio fudit. Censum primus egit. Lustrum condidit, quo civium capita censa octoginta millia esse dicuntur. Classes centuriasque descripsit. XLIV. Pomœrium protulit. Colles urbi, Quirinalem, Viminalem, Esquilinumque adjecit. XLV. Templum Dianæ cum Latinis in Aventino fecit. XLVII. XLVIII. Interfectus est a L. Tarquinio, Prisci filio, consilio filæ suæ Tulliæ, quum regnâset annos quadraginta quatuor. XLIX. Post hunc L. Tarquinius Superbus, neque Patrum neque populi jussu, regnum invasit; quo die scelerata Tullia per patris jacentis corpus carpentum egit. Armatos circa se ad custodiam corporis sui habuit. L. LI. Turnum Herdonium fraude interemit. LIII. Bellum cum Volscis gessit, LV. Et ex eorum prædâ templum Jovi in Capitolio fecit. Terminus et Juventas non addixere; quorum aræ moveri non potuerunt. LIV. Filii Sexti Tarquini dolo Gabios, in potestatem suam redigit. LVI. Hujus filiis Delphos profectis, et consulentibus, quis eorum regnaturus esset Romæ, dictum est, eum regnaturum, qui primus matrem osculatus esset. Quod responsum quum ipsi aliter interpretarentur, Junius Brutus, qui cum iis profectus erat, prolapsus se simulavit, et terram osculatus est: idque factum ejus eventus rei comprobavit. Nam quum, impotenter se gerendo, Tarquinius Superbus omnes in odium sui adduxisset; ad ultimum, propter expugnatam nocturnâ vi a Sexto filio ejus Lucretiæ pudicitiam (quæ, vocato patre ad se Tricipitino et viro Collatino, obtestata, ne inulta mors ejus esset, cultro se interemit), LIX. Bruti operâ maximè expulsus est, quum regnâset annos viginti quinque. LX. Tunc consules primùm creati sunt L. Junius Brutus et L. Tarquinius Collatinus. [v. c. 1 — 245. A. c. 751 — 507.]

T. LIVII

PRÆFATIO.

FACTURUSNE operæ pretium sim, si a primordio Urbis res populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si sciam, dicere ausim; quippe qui, quum veterem, tum vulgata esse rem, videam, dum novi semper scriptores, aut in
5 rebus certius aliquid allaturos se, aut scribendi arte rudem vetustatem superaturos, credunt. Utcumque erit, juvabit tamen, rerum gestarum memoriæ principis terrarum populi pro virili parte et me ipsum consuluisse; et, si in tantâ scriptorum turbâ mea fama in obscuro sit, nobilitate ac mag-
10 nitudine eorum, meo qui nomini officient, me consoler. Res est præterea et immensi operis, ut quæ supra septingentesimum annum repetatur; et quæ, ab exiguis profecta initiis, eò creverit, ut jam magnitudine laboret suâ: et legentium plerisque, haud dubito, quin primæ origines proxi-
15 maque originibus minus præbitura voluptatis sint, festinantibus ad hæc nova, quibus jam pridem prævalentis populi vires se ipsæ conficiunt. Ego, contrâ, hoc quoque laboris præmium petam, ut me a conspectu malorum, quæ nostra tot per annos vidit ætas, tantisper certè dum prisca
20 illa totâ mente repeto, avertam, omnis expers curæ, quæ scribentis animum, etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere possit. Quæ ante conditam condendamve Urbem, poëticis magis decora fabulis, quàm incorruptis rerum gestarum monumentis, traduntur, ea nec affirmare
25 nec refellere in animo est. Datur hæc venia antiquitati, ut,

miscendo humana divinis, primordia urbium augustiora faciat. Et, si cui populo licere oportet consecrare origines suas, et ad Deos referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut quum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanæ patiantur æquo animo, quàm imperium patiuntur. Sed hæc et his similia, utcumque animadversa aut existimata erunt, haud in magno equidem, ponam discrimine. Ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quæ vita, qui mores fuerint; per quos viros, quibusque artibus, domi militiæque, et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplinâ, velut desidentes primò mores sequatur animo; deinde ut magis magisque lapsi sint; tum ire cœperint præcipites; donec ad hæc tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia pati possumus, perventum est. Hoc illud est præcipuè in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri: inde tibi tuæque reipublicæ, quod imitere, capias: inde, fœdum inceptu, fœdum exitu, quod vites. Cæterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla unquam res publica nec major, nec sanctior, nec bonis exemplis ditior fuit; nec in quam civitatem tam seræ avaritia luxuriaque immigraverint; nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimonix honos fuerit: adeò, quantò rerum minus, tantò minus cupiditatis erat. Nuper divitiæ avaritiam, et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexêre. Sed querelæ, ne tum quidem gratæ futuræ, quum forsitan et necessariæ erunt, ab initio certè tantæ ordiendæ rei absint. Cum bonis potiùs ominibus votisque ac precationibus Deorum Dearumque (si, ut poëtis, nobis quoque mos esset) libentiùs inciperemus, ut orsis tanti operis successus prosperos darent.

T. LIVII PATAVINI

LIBER PRIMUS.

I. JAM primum omnium satis constat, Trojâ captâ, in cæteros sævitum esse Trojanos; duobus, Æneâ Antenoreque, et vetusti jure hospitii, et quia pacis reddendæque Helenæ semper auctores fuerant, omne jus belli Achivos abstinuisse. Casibus deinde variis Antenorem cum multitudine Henetûm, qui, seditione ex Paphlagoniâ pulsi, et sedes et ducem, rege Pylæmene ad Trojam amisso, quærebant, venisse in intimum maris Adriatici sinum; Euganeisque, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsus, Henetos 10 Trojanosque eas tenuisse terras: et in quem primûm egressi sunt locum, Troja vocatur, pagoque inde Trojano nomen est; gens universa Veneti appellati. Ænean, ab simili clade domo profugum, sed ad majora initia rerum ducentibus fatis, primò in Macedoniam venisse; inde in Siciliam 15 quærentem sedes delatum; ab Siciliâ classe Laurentem agrum tenuisse. Trojæ et huic loco nomen est. Ibi egressi Trojani, ut quibus ab immenso propè errore nihil, præter arma et naves, superesset, quum prædam ex agris agerent, Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad 20 arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris concurrunt. Duplex inde fama est: alii prælio victum Latinum pacem cum Æneâ, deinde affinitatem junxisse tradunt: alii, quum instructæ acies constitissent, priusquam signa canerent, processisse Latinum inter primores, ducemque advenarum 25 evocâsse ad colloquium; percontatum deinde, qui mortales essent, unde, aut quo casu profecti domo, quidve quærentes in agrum Laurentem exissent? postquam audierit, multitudinem Trojanos esse; ducem Ænean, filium Anchisæ et Veneris; crematâ patriâ et domo profugos sedem condendæque urbi locum quærere, et nobilitatem admiratum gentis

virique, et animum vel bello vel paci paratum, dexterâ datâ fidem futuræ amicitiae sanxisse : inde fœdus ictum inter duces, inter exercitus salutationem factam : Ænean apud Latinum fuisse in hospitio : ibi Latinum apud Penates Deos domesticum publico adjunxisse fœdus, filiâ Æneæ in matrimonium datâ. Ea res utique Trojanis spem affirmat tandem stabili certâque sede finiendi erroris. Oppidum condunt. Æneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi stirps quoque virilis ex novo matrimonio fuit; cui Ascanium parentes dixere nomen.

10

II. Bello deinde Aborigines Trojanique simul petiti. Turnus, rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Æneæ fuerat, prælatus sibi advenam ægrè patiens, simul Æneæ Latinoque bellum intulerat. Neutra acies læta ex eo certamine abiit : victi Rutuli : victores Aborigines Trojanique ducem Latinum amisere. Inde Turnus Rutulique, diffisi rebus, ad florentes Etruscorum opes Mezentiumque, eorum regem, confugiunt; qui, Cære opulento tum oppido imperitans, jam inde ab initio minimè lætus novæ origine urbis, et tum nimio plus, quàm satis tutum esset accolis, rem Trojanam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis junxit. Æneas, adversus tanti belli terrorem, ut animos Aboriginum sibi conciliaret, ne sub eodem jure solùm, sed etiam nomine, omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit. Nec deinde Aborigines Trojanis studio ac fide erga regem Ænean cessere : fretusque his animis coalescentium in dies magis duorum populorum Æneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut jam non terras solùm, sed mare etiam per totam Italiæ longitudinem, ab Alpibus ad fretum Siculum, famâ nominis sui implèset, tamen, quum mœnibus bellum propulsare posset, in aciem copias eduxit. Secundum inde prælium Latinis; Æneæ etiam ultimum operum mortaliū fuit : situs est, quemcumque eum dici jus fasque est, super Numicium flumen. Jovem Indigetem appellant.

36

III. Nondum maturus imperio Ascanius, Æneæ filius, erat : tamen id imperium ei ad puberem ætatem incolume mansit : tantisper tutelâ muliebri (tanta indoles in Lavinia erat) res Latina et regnum avitum paternumque puero stetit. Haud nihil ambigam (quis enim rem tam veterem pro certo affirmet?), hiccine fuerit Ascanius, an major quàm hic,

Creüsâ matre Ilio incolumi natus, comesque inde paternæ fugæ, quem Iulum eundem Julia gens auctorem nominis sui nuncupat. Is Ascanius, ubicumque et quâcumque matre genitus (certè natum Æneâ constat), abundante Lavinii
 5 multitudo, florentem jam (ut tum res erant) atque opulentam urbem matri, seu novercæ, reliquit: novam ipse aliam sub Albano monte condidit; quæ, ab situ porrectæ in dorso urbis, Longa Alba appellata. Inter Lavinium et Albam Longam coloniam deductam triginta ferme interfuere anni:
 10 tantum tamen opes creverant, maximè fuis Etruscis, ut ne morte quidem Æneæ, nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque primum puerilis regni, movere arma aut Mezentius Etruscique, aut ulli alii accolæ ausi sint. Pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque fluvius Albula (quem
 15 nunc Tiberim vocant) finis esset. Silvius deinde regnat, Ascanii filius, casu quodam in silvis natus. Is Ænean Silvium creat: is deinde Latinum Silvium. Ab eo colonie aliquot deductæ, Prisci Latini appellati. Mansit Silvius postea omnibus cognomen, qui Albæ regnârunt. Latino
 20 Alba ortus, Albâ Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus; qui, in tractu Albulæ amnis submersus, celebre ad posterum nomen flumini dedit. Agrippa inde, Tiberini filius; post Agrippam Romulus Silvius, a patre accepto imperio, regnat. Aventino, fulmine ipse ictus, regnum per
 25 manus tradidit: is, sepultus in eo colle, qui nunc est pars Romanæ urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat: is Numitorem atque Amulium procreat. Numitori, qui stirpis maximus erat, regnum vetustum Silvie gentis legat. Plus tamen vis potuit, quàm voluntas patris, aut
 30 verecundia ætatis. Pulso fratre, Amulius regnat: addit sceleri scelus: stirpem fratris virilem interimit: fratris filie, Rheæ Silvie, per speciem honoris, quum Vestalem eam legisset, perpetuâ virginitate spem partûs adimit.

IV. Sed debebatur, ut opinor, fatis tantæ origo urbis,
 35 maximique secundum Deorum opes imperii principium. Vi compressa Vestalis, quum geminum partum edidisset, seu ita rata, seu quia Deus auctor culpæ honestior erat, Martem incertæ stirpis patrem nuncupat. Sed nec Dii, nec homines, aut ipsam aut stirpem a crudelitate regiâ vindicant: sacerdos
 40 vincita in custodiam datur; pueros in profluentem aquam mitti jubet. Forte quâdam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis, nec adiri usquam ad justici cursum

poterat amnis; et, posse quamvis languidâ mergi aquâ infantes, spem ferentibus dabat: ita, velut defuncti regis imperio, in proximâ alluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est (Romularem vocatam ferunt), pueros exponunt. Vastæ tum in iis locis solitudines erant. Tenet fama, quum fluitantem 5 alveum, quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, lupam sitientem, ex montibus qui circâ sunt, ad puerilem vagitum cursum flexisse: eam submissas infantibus adeò mitem præbuisse mammas, ut linguâ lambentem pueros magister regii pecoris invenerit. Faustulo fuisse nomen 10 ferunt: ab eo ad stabula Larentiæ uxori educandos latos. Sunt, qui Larentiam, vulgato corpore, lupam inter pastores vocatam putent: inde locum fabulæ ac miraculo datum. Ita geniti, itaque educati, quum primùm adolevit ætas, nec in stabulis nec ad pecora segnes, venando peragrare circâ 15 saltus. Hinc, robore corporibus animisque sumpto, jam non feras tantùm subsistere, sed in latrones, prædâ onustos, impetus facere, pastoribusque rapta dividere; et cum his, crescente in dies grege juvenum, seria ac jocos celebrare.

V. Jam tum in Palatino monte Lupercal hoc fuisse ludi-20 crum ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadicâ, Pallantium, dein Palatium, montem appellatum. Ibi Evandrum, qui ex eo genere Arcadum multis antè tempestatibus tenuerat loca, solenne allatum ex Arcadiâ instituisse, ut nudi juvenes, Lyceum Pana venerantes, per lusum atque lasciviam currerent; 25 quem Romani deinde vocârunt Inuum. Huic deditis ludicro, quum solenne notum esset, insidiosos ob iram prædæ amissæ latrones, quum Romulus vi se defendisset, Remum cepisse; captum regi Amulio tradidisse, ultro accusantes. Crimini maximè dabant, in Numitoris agros ab his impetum fieri; in-30 de eos, collectâ juvenum manu, hostilem in modum prædas agere: sic Numitori ad supplicium Remus deditur. Jam inde ab initio Faustulo spes fuerat, regiâ stirpem apud se educari; nam et expositos jussu regis infantes sciebat, et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem im-35 maturam, nisi aut per occasionem aut per necessitatem, aperiri noluerat. Necessitas prior venit: ita, metu subactus, Romulo rem aperit. Forte et Numitori, quum in custodiâ Remum haberet, audissetque geminos esse fratres, comparando et ætatem eorum, et ipsam minimè servilem in-40 dolem, tetigerat animum memoria nepotum: sciscitandoque eòdem pervenit, ut haud procul esset, quin Remum ag-

nosceret. Ita undique regi dolus nequitur. Romulus, non cum globo juvenum (nec enim erat ad vim apertam par), sed aliis alio itinere jussis certo tempore ad regiam venire pastoribus, ad regem impetum facit : et a domo Numitoris aliâ comparatâ manu adjuvat Remus : ita regem obtruncant.

VI. Numitor, inter primum tumultum hostes invasisse urbem atque adortos regiam dictitans, quum pubem Albanam in arcem præsidio armisque obtinendam avocâset ; postquam juvenes, perpetratâ cæde, pergere ad se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio, scelera in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, cædem deinceps tyranni, seque ejus auctorem ostendit. Juvenes, per mediam concionem agmine ingressi, quum avum regem salutâssent, secuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi effecit. Ita Numitori Albanâ permissâ re, Romulum Remumque cupido cepit, in iis locis, ubi expositi, ubique educati erant, urbis condendæ : et supererat multitudo Albanorum Latinorumque. Ad id pastores quoque accesserant, qui omnes facillè spem facerent, parvam Albam, parvum Lavinium, præ eâ urbe, quæ conderetur, fore. Intervenit deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido ; atque inde fœdum certamen coortum a satis miti principio. Quoniam gemini essent, nec ætatis verecundia discrimen facere posset, ut Dii, quorum tutelæ ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novæ urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum, ad inaugurandum, templa capiunt.

VII. Priori Remo augurium venisse fertur, sex vultures : jamque, nuntiato augurio, quum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat : tempore illi præcepto, at hi numero avium, regnum trahebant. Inde, cum altercatione congressi, certamine irarum ad cædem vertuntur : ibi in turbâ ictus Remus cecidit. Vulgatiores fama est, ludibrio fratris Remum novos transiluisse muros : inde ab irato Romulo (quum verbis quoque increpitans adjecisset, " Sic deinde, quicumque alius transiliet mœnia mea ") interfectum. Ita solus potitus imperio Romulus ; condita urbs conditoris nomine appellata. Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit : sacra Diis aliis Albano ritu, Græco Herculi, ut ab Evandro instituta erant, facit. Herculem in ea loca, Geryone interempto,

[v. c. l. 4. c. 751.]

boves mirâ specie abegisse memorant, ac prope Tiberim fluvium, quâ, præ se armentum agens, nando trajecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo læto reficeret boves, et ipsum fessum viâ procubuisse : ibi quum eum, cibo vinoque gravatum, sopor oppressisset, pastor accola ejus loci, nomine Cacus, ferox viribus, captus pulchritudine boum, quum avertere eam prædam vellet ; quia, si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quærentem dominum eò deductura erant ; aversos boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in speluncam traxit. Hercules, ad primam auroram ¹⁰ somno excitus, quum gregem perlustrâset oculis, et partem abesse numero sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eò vestigia ferrent : quæ ubi omnia foras versa vidit, nec in partem aliam ferre, confusus atque incertus animi, ex loco infesto agere porro armentum occœpit. Inde quum ¹⁵ actæ boves quædam ad desiderium (ut fit) relictarum mugissent, reddita inclusarum ex speluncâ boum vox Herculem convertit : quem quum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset ; ictus clavâ, fidem pastorum nequidquam invocans, morte occubuit. Evander tum ea, pro- ²⁰ fugus ex Peloponneso, auctoritate magis quàm imperio, regibat loca : venerabilis vir miraculo literarum, rei novæ inter rudes artium homines ; venerabilior divinitate creditâ Cæmentæ matris, quam fatiloquam, ante Sibyllæ in Italiam adventum, miratæ hæ gentes fuerant. Is tum Evander, con- ²⁵ cursu pastorum, trepidantium circa advenam manifestæ reum cædis, excitus, postquam facinus facinorisque causam audit, habitum formamque viri aliquantùm ampliorem augustioremque humanâ intuens, rogitat, qui vir esset ? Ubi nomen patremque ac patriam accepit ; “ Jove nate, Hercules, ³⁰ “ salve,” inquit ; “ te mihi mater, veridica interpretes Deûm, “ aucturum cœlestium numerum cecinit : tibi que aram hic “ dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens Maxi- “ mam vocet, tuoque ritu colat.” Dextrâ Hercules datâ, “ accipere se omen, impleturumque fata, arâ conditâ atque ³⁵ “ dicatâ,” ait. Ibi tum primum bove eximî captâ de grege sacrum Herculi, adhibitis ad ministerium dapemque Potitii ac Pinariis, quæ tum familiæ maximè inclytæ ea loca incolebant, factum. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus præsto essent, iisque exta apponerentur ; Pinarii, extis adesis, ad ⁴⁰ cæteram venirent dapem. Inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis solennium vescerentur. Potitii, ab Evandro edocti, antistites sacri ejus per multas ætates

fuerunt ; donec, tradito servis publicis solenni familiæ ministerio, genus omne Potitiorum interiit. Hæc tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit ; jam tum immortalitatis virtute partæ, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

5 VIII. Rebus divinis ritè perpetratis, vocatæque ad concilium multitudine, quæ coalescere in populi unius corpus nullâ re, præterquam legibus, poterat, jura dedit ; quæ ita sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, quum cætero habitu se
10 augustiorem, tum maxime lictoribus duodecim sumptis, fecit. Alii ab numero avium, quæ augurio regnum portenderant, eum secutum numerum putant : me haud pœnitet eorum sententiæ esse, quibus et apparitores et hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga prætexta sumpta
15 est, numerum quoque ipsum ductum placet ; et ita habuisse Etruscos, quòd, ex duodecim populis communiter creato rege, singulos singuli populi lictores dederint. Crescebat interim urbs, munitionibus alia atque alia appetendo loca, quum in spem magis futuræ multitudinis, quàm ad id quod tum hominum erat, munirent. Deinde, ne vana urbis magnitudo
20 esset, adjiciendæ multitudinis causâ, vetere consilio condentium urbes, qui, obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem, natam e terrâ sibi prolem ementiebantur ; locum, qui nunc septus descendentibus Inter Duos Lucos
25 est, Asylum aperit : eò ex finitimis populis turba omnis sine discrimine, liber an servus esset, avida novarum rerum perfugit : idque primum ad cœptam magnitudinem roboris fuit. Quum jam virium haud pœniteret, consilium deinde viribus parat : centum creat senatores ; sive quia is numerus satis
30 erat ; sive quia soli centum erant, qui creari Patres possent. Patres certè ab honore, patriciique progenies eorum appellati.

IX. Jam res Romana adeò erat valida, ut cuilibet finitimarum civitatum bello par esset ; sed, penuriâ mulierum, hominis ætatem duratura magnitudo erat ; quippe quibus
35 nec domi spes prolis, nec cum finitimis connubia essent. Tum ex consilio Patrum Romulus legatos circa vicinas gentes misit, qui societatem connubiumque novo populo peterent : “ Urbes quoque, ut cætera, ex infimo nasci : deinde,
“ quas sua virtus ac Dii juvent, magnas opes sibi magnumque
40 “ nomen facere. Satis scire, origini Romanæ et Deos ad-
“ fuisse, et non defuturam virtutem : proinde ne gravarentur

"homines cum hominibus sanguinem et genus miscere." Nusquam benignè legatio audita est: adeò simul spernebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac posteris suis metuebant. A plerisque rogitantibus dimissi, "Ecquod fœminis quoque asyllum aperuissent? id enim demum com- 5
 "par connubium fore." Ægrè id Romana pubes passa; et haud dubiè ad vim spectare res cœpit: cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, ægritudinem animi dissimulans, ludos ex industriâ parat, Neptuno Equestri solennes: Consualia vocat. Indici deinde finitimis spectaculum jubet: 10
 quantoque apparatu tum sciebant, aut poterant, concelebrant; ut rem claram exspectatamque facerent. Multi mortales convenère, studio etiam videndæ novæ urbis; maximè proximi quique, Cœninenses, Crustumini, Antemnates. Jam Sabinorum omnis multitudo, cum liberis ac 15
 conjugibus, venit: invitati hospitaliter per domos, quum situm mœniaque et frequentem tectis urbem vidissent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. Ubi spectaculi tempus venit, deditæque eò mentes cum oculis erant, tum ex com-
 posito orta vis: signoque dato, juvenus Romana ad rapiendas virgines discurrit. Magna pars forte, ut in quem quæ-
 que inciderat, raptæ; quasdam formâ eccellente, primoribus Patrum destinatas, ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant. Unam, longè ante alias specie ac pulchritudine insignem, a globo Talassii cujusdam rap- 25
 tam ferunt: multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum: inde nuptialem hanc vocem factam. Turbato per metum ludicro, mœsti parentes virginum profugiunt, incusantes violati hospitii fœdus, Deumque invocantes, cujus ad solen- 30
 nè ludosque, per fas ac fidem decepti, venissent. Nec raptis aut spes de se melior, aut indignatio est minor: sed ipse Romulus circuibat, docebatque: "Patrum id superbiâ factum, qui connubium finitimis negâssent: illas tamen in
 "matrimonio, in societate fortunarum omnium civitatisque, 35
 "et, quo nihil carius humano generi sit, liberûm fore. Mol-
 "lirent modò iras; et, quibus fors corpora dedisset, darent
 "animos. Sæpe ex injuriâ postmodum gratiam ortam: eò-
 "que melioribus usuras viris, quòd adnissurus pro se quisque
 "sit, ut, quum suam vicem functus officio sit, parentûm etiam 40
 "patriæque expleat desiderium." Accedebant blanditiæ virorum, factum purgantium cupiditate atque amore; quæ maximè ad muliebre ingenium efficaces preces sunt.

X. Jam admodum mitigati animi raptis erant: at raptarum parentes tum maximè sordidâ veste lacrymisque et querelis civitates concitabant: nec domi tantum indignationes continebant, sed congregabantur undique ad Titum Tatium, regem Sabinorum: et legationes eò, quòd maximum Tatii nomen in his regionibus erat, conveniebant. Cæninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos ejus injuriæ pars pertinebat. Lentè agere iis Tatius Sabinique visi sunt. Ipsi inter se tres populi communiter bellum parant. Ne Crustumini quidem atque Antemnates, pro ardore iræque Cæninensium, satis se impigrè movent: ita per se ipsum nomen Cæninum in agrum Romanum impetum facit. Sed effusè vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus, levique certamine docet, vanam sine viribus iram esse: exercitum fundit fugatque: fusum persequitur: regem in prælio obtruncat, et spoliat: duce hostium occiso, urbem primo impetu capit. Inde exercitu victore reducto, ipse, quum factis vir magnificus, tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis hostium cæsi suspensa fabricato ad id aptè ferculo gerens, in Capitolium adscendit: ibique ea quum ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono designavit templo Jovis fines, cognomenque addidit Deo: "Jupiter Feretri," inquit, "hæc tibi victor Romulus rex regia arma fero; templumque iis regionibus, quas modò
25 "animo metatus sum, dedico, sedem opimis spoliis, quæ, "regibus ducibusque hostium cæsis, me auctorem sequentes, "posterius ferent." Hæc templi est origo, quod primum omnium Romæ sacratum est. Ita deinde Diis visum, nec irritam conditoris templi vocem esse, quâ laturos ea spolia posterius nuncupavit; nec, multitudine compotum, ejus doni vulgari laudem. Bina postea, inter tot annos, tot bella, opima parta sunt spolia: adeò rara ejus fortuna decoris fuit.

XI. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exercitus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem facit: raptim et ad hos Romana legio ducta palatos in agris oppressit. Fusi igitur primo impetu et clamore hostes: oppidum captum: duplicique victoriâ ostantem Romulum Hersilia conjux, precibus raptarum fatigata, orat, ut parentibus earum det veniam, et in civitatem accipiat; ita rem coalescere concordia posse. Facile impletur. Inde contra Crustuminos profectus, bellum inferentes. Ibi minus etiam, quòd alienis cladibus ceciderant ani-

mi, certaminis fuit. Utroque coloniæ missæ: plures inventi, qui, propter ubertatem terræ, in Crustuminum nomina darent: et Romam inde frequenter migratum est, a parentibus maximè ac propinquis raptarum. Novissimum ab Sabinis bellum ortum; multoque id maximum fuit: nihil enim per iram aut cupiditatem actum est: nec ostenderunt bellum priùs, quàm intulerunt. Consilio etiam additus dolus. Sp. Tarpejus Romanæ præerat arci. Hujus filiam virginem auro corrumpit Tatiùs, ut armatos in arcem accipiat: aquam forte ea tum sacris extra mœnia petitem ierat. Accepti obrutam armis necavère; seu ut vi capta potiùs arx videretur, seu prodendi exempli causâ, ne quid usquam fidum proditori esset. Additur fabulæ, quòd vulgò Sabini aureas armillas magni ponderis brachio lævo, gemmatosque magnâ specie annulos habuerint, pepigisse eam, quod in sinistris manibus haberent; eò scuta illi pro aureis donis congesta. Sunt, qui eam, ex pacto tradendi quod in sinistris manibus esset, directò arma petisse dicant; et, fraude visam agere, suâ ipsam peremptam mercede.

XII. Tenuère tamen arcem Sabini: atque inde postero die, quum Romanus exercitus instructus, quod inter Palatinum Capitolinumque collem campi est, complèssset, non priùs descenderunt in æquum, quàm, irâ et cupiditate recuperandæ arcis stimulante animos, in adversum Romani subièrè. Principes utrimque pugnam ciebant; ab Sabinis Mettus Curtius, ab Romanis Hostus Hostilius. Hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque audaciâ sustinebat. Ut Hostus cecidit, confestim Romana inclinatur acies; fusaque est ad veterem portam Palatii. Romulus, et ipse turbâ fugientium actus, arma ad cœlum tollens, "Jupiter, tuis," inquit, "jussus avibus hîc in Palatio prima urbi fundamenta jeci. Arcem jam, scelere emptam, Sabini habent: inde huc armati, superatâ mediâ valle, tendunt. At tu, Pater Deûm hominumque, hinc saltem arce hostes: deme terrorem Romanis; fugamque fœdam siste. Hîc ego tibi templum Statori Jovi, quod monumentum sit posteris, tuâ præsentis ope servatam urbem esse, voveo." Hæc precatus, veluti si sensisset auditas preces, "Hinc," inquit, "Romani, Jupiter Optimus Maximus resistere atque iterare pugnam jubet." Restitère Romani, tamquam cœlesti voce jussi: ipse ad primores Romulus provolat. Mettus Curtius ab Sabinis princeps ab

arce decucurrerat, et effusos egerat Romanos, toto quantum foro spatium est : nec procul jam a portâ Palatii erat, clamitans, " Vicinus perfidos hospites, imbelles hostes. Jâm " sciunt, longè aliud esse virgines rapere, aliud pugnare
 5 " cum viris." In eum, hæc gloriantem, cum globo ferocissimorum juvenum Romulus impetum facit. Ex equo tum forte Mettus pugnabat: eò pelli facilius fuit: pulsum Romani persequuntur: et alia Romana acies, audaciâ regis accensa, fundit Sabinos. Mettus in paludem sese, strepitu
 10 sequentium trepidante equo, conjecit: adverteratque ea res etiam Sabinos tanti periculo viri. Et ille quidem, annuentibus ac vocantibus suis, favore multorum addito animo, evadit. Romani Sabinique in mediâ convalle duorum montium redintegrant prœlium: sed res Romana erat superior.

15 . XIII. Tum Sabinæ mulieres, quarum ex injuriâ bellum ortum erat, crinibus passis scissâque veste, victo malis muliebri pavore, ausæ se inter tela volantia inferre, ex transverso impetu facto, dirimere infestas acies, dirimere iras; hinc patres, hinc viros orantes, " Ne se sanguine nefando
 20 " soceri generique respergerent: ne parricidio macularent " partus suos, nepotum illi, liberûm hi progeniem. Si affinitatis inter vos, si connubii piget, in nos vertite iras: nos " causa belli, nos vulnorum ac cædium viris ac parentibus " sumus: meliùs peribimus, quàm sine alteris vestrûm viduæ
 25 " aut orbæ vivemus." Movet res tum multitudinem, tum duces. Silentium et repentina fit quies: inde ad fœdus faciendum duces prodeunt: nec pacem modò, sed et civitatem unam ex duabus faciunt: regnum consociant; imperium omne conferunt Romam. Ita geminatâ urbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus appellati.
 [p. c. 7. l. c. 745.] Monumentum ejus pugnæ, ubi primùm ex profundâ emersus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium lacum appellârunt. Ex bello tam tristi læta repentè pax cariores Sabinas viris ac parentibus, et ante omnes Romulo ipsi, fecit.
 35 Itaque, quum populum in curias triginta divideret, nomina earum curiis imposuit. Id non traditur, (quum haud dubiè aliquantò numerus major hoc mulierum fuerit) ætate, an dignitatibus suis virorumve, an sorte lectæ sint, quæ nomina curiis darent. Eodem tempore et centuriæ tres equitum
 40 conscriptæ sunt: Ramnenses ab Romulo, ab Tito Tatío Titienses appellati: Lucerum nominis et originis causa incerta est. Inde non modò commune, sed concors etiam, regnum duobus regibus fuit.

XIV. Post aliquot annos, propinqui regis Tatii legatos Laurentium pulsant : quumque Laurentes jure gentium agerent, apud Tatium gratia suorum et preces plus poterant. Igitur illorum poenam in se vertit : nam Lavinii, quum ad solenne sacrificium eò venisset, concursu facto, interficitur. Eam rem minus ægrè quàm dignum erat, tulisse Romulum ferunt ; seu ob infidam societatem regni, seu quia haud injuriâ cæsum credebat. Itaque bello quidem abstinuit : ut tamen expiarentur legatorum injuriæ regisque cædes, fœdus inter Romam Laviniumque urbes renovatum est. Et cum 10 his quidem insperata pax erat : aliud multò propiùs, atque in ipsis propè portis, bellum ortum. Fidenates, nimis vicinas prope se convalescere opes rati, priusquam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat, occupant bellum facere. Juventute armatâ immissâ, vastatur agri quod inter 15 Urbem ac Fidenas est. Inde ad lævam versi, quia dextrâ Tiberis arcebat, cum magnâ trepidatione agrestium populantur : tumultusque repens, ex agris in Urbem illatus, pronuntio fuit. Excitus Romulus (neque enim dilationem pati tam vicinum bellum poterat) exercitum educit : castra a 20 Fidenis mille passuum locat : ibi modico præsidio relicto, egressus omnibus copiis, partem militum locis circa densa obsita virgulta obscuris subsidere in insidiis jussit ; cum parte majore atque omni equitatu profectus, (id quod quærebatur) tumultuoso et minaci genere pugnæ, adequitando ipsis 25 propè portis, hostem excivit : fugæ quoque, quæ simulanda erat, eadem equestris pugna causam minus mirabilem dedit : et quum, velut inter pugnæ fugæque consilium trepidante equitatu, pedes quoque referret gradum, plenis repentè portis effusi hostes, impulsâ Romanâ acie, studio instandi se- 30 quendique trahuntur ad locum insidiarum. Inde subitò exorti Romani transversam invadunt hostium aciem. Addunt pavorem mota e castris signa eorum, qui in præsidio relictî fuerant : ita multiplici terrore perculsi Fidenates, priùs pæne quàm Romulus, quique cum eo equis ierant, 35 circumagerent frenis equos, terga vertunt ; multòque effusiùs (quippe vera fuga), qui simulantes paulò antè secuti erant, oppidum repetebant : non tamen eripuerunt se hosti : hærens in terga Romanus, priùs quàm fores portarum objicerentur, velut agmine uno irrumpit. 40

XV. Belli Fidenatis contagione irritati Vejentium animi et consanguinitate (nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt),

et quòd ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta finitimis essent, stimulabat, in fines Romanos excucurrunt, populabundi magis, quàm justì more belli. Itaque non castris positìs, non exspectato hostium exercitu, raptam ex agris prædam portantes, Vejos rediére: Romanus contrà, postquam hostem in agris non invenit, dimicationi ultimæ instructus intentusque, Tiberim transit: quem postquam castra ponere, et ad urbem accessurum Vejentes audivére; obviàm egressi, ut potiùs acie decernerent, quàm inclusi de tectis mœnibusque dimicarent. Ibi, viribus nullâ arte adjutis, tantùm veterani robore exercitûs rex Romanus vicit: persecutusque fûsus ad mœnia hostes, urbe, validâ muris ac situ ipso munitâ, abstinuit: agros rediens vastat, ulciscendi magis, quàm prædæ, studio. Eâque clade, haud minùs quàm adversâ pugnâ, subacti Vejentes pacem petìtum oratores Romam mittunt. Agri parte multatis in centum annos induciæ datæ. Hæc ferme, Romulo regnante, domi militiæque gesta: quorum nihil absonum fidei divinæ originis divinitatisque post mortem creditæ fuit; non animus in regno avito recuperando, non condendæ urbis consilium, non bello ac pace firmandæ: ab illo enim profectu viribus datis tantùm valuit, ut in quadraginta deinde annos tutam pacem haberet. Multitudini tamen gratior fuit, quàm Patribus; longè ante alios acceptissimus militum animis: trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos Celeres appellavit, non in bello solùm, sed etiam in pace, habuit.

XVI. His immortalibus editis operibus, quum ad exercitum recensendum concionem in campo ad Capræ paludem haberet, subitò coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum ejus concioni abstulêrit: nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes, sedato tandem pavore, postquam ex turbido die serena et tranquilla lux rediit, ubi vacuum sedem regiam vidit, etsi satis credebat Patribus, qui proximi steterant, sublimem raptum procellâ; tamen, velut orbitatis metu icta, mœstum aliquamdiu silentium obtinuit. Deinde, a paucis initio facto, Deum Deo natum, regem, parentemque urbis Romanæ salvere universi Romulum jubent: pacem precibus exposcunt, uti volens propitius suam semper sospitet progeniem. Fuisse credo tum quoque aliquos, qui disceptatum regem Patrum manibus taciti arguerent: manavit enim hæc quoque, sed perobscura, fama. Illam alteram admira

tio viri et pavor præsens nobilitavit. Consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides : namque Proculus Julius, sollicitâ civitate desiderio regis, et infensâ Patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnæ rei auctor, in concionem prodit. "Romulus," inquit, "Quirites, parens urbis hujus, 5
 "primâ hodiernâ luce cœlo repentè delapsus, se mihi obvium dedit: quum, perfusus horrore venerabundusque, adstitissem, petens precibus, ut contrâ intueri fas esset; "Abi, nuntia," inquit, "Romanis, Cœlestes ita velle, ut
 "'mea Roma caput orbis terrarum sit: proinde rem milita- 10
 "'rem colant: sciantque, et ita posteris tradant, nullas opes
 "'humanas armis Romanis resistere posse." Hæc," inquit, "locutus, sublimis abiit." Mirum, quantum illi viro, nuntianti hæc, fidei fuerit; quàmque desiderium Romuli apud plebem exercitumque, factâ fide immortalitatis, lenitum sit. 15

XVII. Patrum interim animos certamen regni ac cupido versabat: nec dum a singulis, quia nemo magnopere eminebat in novo populo, pervenerant factiones: inter ordines certabatur. Oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem ab suâ parte non erat regnatum, in societate æquâ pos- 20
 sessionem imperii amitterent, sui corporis creari regem volebant. Romani veteres peregrinum regem adspernabantur. In variis voluntatibus, regnari tamen omnes volebant, libertatis dulcedine nondum expertâ. Timor deinde Patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum sine duce, mul- 25
 tarum circâ civitatum irritatis animis, vis aliqua externa adoriretur: et esse igitur aliquod caput placebat; et nemo alteri concedere in animum inducebat. Ita rem inter se centum Patres, decem decuriis factis, singulisque in singulas decurias creatis, qui summæ rerum præessent, con- 30
 sociant: decem imperitabant; unus cum insignibus imperii et lictoribus erat: quinque dierum spatio finiebatur imperium, ac per omnes in orbem ibat: annumque intervallum regni fuit. Id ab re (quod nunc quoque tenet no- 35
 men) interregnum appellatum. Fremere deinde plebs, multiplicatam servitutem, centum pro uno dominos factos: nec ultrâ nisi regem, et ab ipsis creatum, videbantur pas- 40
 suri. Quum sensissent ea moveri Patres, offerendum ultro rati, quod amissuri erant, ita gratiam ineunt, summâ potestate populo permissâ, ut non plus darent juris, quàm detine-
 rent: decreverunt enim, ut, quum populus regem jussisset, id sic ratum esset, si Patres auctores fierent: hodieque,

in legibus magistratibusque rogandis, usurpatur idem jus, vi ademptâ: priusquam populus suffragium ineat, in incertum comitiorum eventum Patres auctores fiunt. Tum interrex, concione advocatâ, "Quod bonum, faustum, felixque sit," inquit, "Quirites, regem create; ita Patribus visum est. "Patres deinde, si dignum, qui secundus ab Romulo numeretur, creâritis, auctores fient." Adeò id gratum plebi fuit, ut, ne victi beneficio viderentur, id modò sciscerent juberentque, ut senatus decerneret, qui Romæ regnaret.

- 10 XVIII. Inclyta justitia religioque eâ tempestate Numæ Pompilii erat. Curibus Sabinis habitabat, consultissimus vir, ut in illâ quisquam ætate esse poterat, omnis divini atque humani juris. Auctorem doctrinæ ejus, quia non exstat alius, falsò Samium Pythagoran edunt; quem, Servio Tullio
 15 regnante Romæ, centum ampliùs post annos, in ultimâ Italiæ orâ, circa Metapontum Heracleamque et Crotona, juvenum æmulantium studia cœtus habuisse constat. Ex quibus locis, etsi ejusdem ætatis fuisset, quæ fama in Sabinos, aut quo linguæ commercio, quemquam ad cupiditatem discendi
 20 excivisset? quove præsidio unus per tot gentes, dissonas sermone moribusque, pervenisset? Suapte igitur ingenio temperatum animum virtutibus fuisse opinor magis; instructumque non tam peregrinis artibus, quàm disciplinâ tetricâ ac tristi veterum Sabinorum; quo genere nullum
 25 quondam incorruptius fuit. Audito nomine Numæ, Patres Romani, quamquam inclinari opes ad Sabinos, rege inde sumpto, videbantur, tamen, neque se quisquam, nec factionis suæ alium, nec denique Patrum aut civium quemquam præferre illi viro ausi, ad unum omnes Numæ Pompilio regnum deferendum decernunt. Accitus, sicut Romulus auguratò urbe condendâ regnum adeptus est, de se
 30 quoque Deos consuli jussit: inde ab augure (cui deinde, honoris ergò, publicum id perpetuumque sacerdotium fuit) deductus in arcem, in lapide ad meridiem versus consedit.
 35 Augur ad lævam ejus, capite velato, sedem cepit, dextrâ manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appellaverunt. Inde ubi, prospectu in urbem agrumque capto, Deos precatus, regiones ab oriente ad occasum determinavit; dexterâ ad meridiem partes, lævas ad septem-
 40 trionem esse dixit. Signum contrâ, quò longissimè conspectum oculi ferebant, animo finivit. Tum, lituo in lævam manum translato, dextrâ in caput Numæ impositâ, precatus

est ita : " Jupiter pater, si est fas, hunc Numam Pompiliū,
 "cujus ego caput teneo, regem Romæ esse, uti tu signa
 'nobis certa adclarâssis inter eos fines, quos feci." Tum
 peregit verbis auspicia, quæ mitti vellet; quibus missis,
 declaratus rex Numa de templo descendit. 5

XIX. Qui, regno ita potitus, urbem novam, conditam vi
 et armis, jure eam legibusque ac moribus de integro con-
 dere parat : quibus quum inter bella assuescere videret non
 posse, quippe efferatos militiâ, animos; mitigandum ferocem
 populū armorum desuetudine ratus, Janum ad infimum 10
 Argiletum, indicem pacis bellique, fecit : apertus ut in
 armis esse civitatem, clausus pacatos circa omnes populos,
 significaret. Bis deinde post Numæ regnum clausus fuit :
 semel T. Manlio consule, post Punicum primum perfectum
 bellum; iterum (quod nostræ ætati Dii dederunt ut videre- 15
 mus) post bellum Actiacum, ab imperatore Cæsare Augusto,
 pace terrâ marique partâ. Clauso eo, quum omnium circa
 finitimorum societate ac fœderibus junxisset animos, positus
 externorum periculorum curis, ne luxuriarentur otio animi,
 quos metus hostium disciplinaque militaris continuerat; 20
 omnium primum, rem ad multitudinem imperitam, et illis
 sæculis rudem, efficacissimam, Deorum metum injiciendum
 ratus est : qui quum descendere ad animos sine aliquo com-
 mento miraculi non posset, simulat sibi cum Deâ Egeriâ con-
 gressus nocturnos esse; ejus se monitu, quæ acceptissima 25
 Diis essent, sacra instituere; sacerdotes suos cuique Deorum
 præficere. Atque omnium primum, ad cursum lunæ, in duo-
 decim menses describit annum : quem (quia tricenos dies sin-
 gulis mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno,
 qui solstitiali circumagitur orbe) intercalariis mensibus in- 30
 terponendis, ita dispensavit, ut quarto et vigesimo anno ad me-
 tam eandem solis, unde orsi essent, plenis annorum omnium
 spatiis dies congruerent. Idem nefastos dies fastosque fecit,
 quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat.

XX. Tum sacerdotibus creandis animum adjecit, quam- 35
 quam ipse plurima sacra obibat, ea maximè, quæ nunc ad
 Dialem flaminem pertinent. Sed, quia in civitate belli-
 cosâ plures Romuli, quàm Numæ, similes reges putabat
 fore, iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiæ vicis desere-
 rentur, flaminem Jovi assiduum sacerdotem creavit, insigni- 40
 que eum veste et curuli regiâ sellâ adornavit : huic duos

flamines adjecit; Marti unum, alterum Quirino. Virginesque Vestæ legit, Albâ oriundum sacerdotium, et genti conditoris haud alienum. His, ut assiduæ templi antistites essent, stipendium de publico statuit: virginitate aliisque
 5 cæremoniis venerabiles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti Gradivo legit; tunicæque pictæ insigne dedit, et super tunicam æneum pectori tegimen; cœlestiaque arma, quæ Ancilia appellantur, ferre, ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis solennique saltatu jussit. Pontifi-
 10 cem deinde Numam Marcium, Marci filium, ex Patribus legit; eique sacra omnia exscripta exsignataque attribuit; quibus hostiis, quibus diebus, ad quæ templa, sacra fierent, atque unde in eos sumptus pecunia erogaretur. Cætera quoque omnia publica privataque sacra pontificis scitis sub-
 15 jecit; ut esset, quò consultum plebes veniret; ne quid divini juris, negligendo patrios ritus, peregrinosque adsciscendo, turbaretur. Nec cœlestes modò cæremonias, sed justa quoque funebria, placandosque Manes, ut idem pontifex edoceret; quæque prodigia, fulminibus aliove quo visu
 20 missa, susciperentur atque curarentur: ad ea elicienda ex mentibus divinis, Jovi Elicio aram in Aventino dicavit; Deumque consuluit auguriis, quæ suscipienda essent,

XXI. Ad hæc consultanda procurandaque multitudine omni a vi et armis conversâ, et animi aliquid agendo occu-
 25 pati erant, et Deorum assidua insidens cura, quum interesse rebus humanis cœleste Numen videretur, eâ pietate omnium pectora imbuerat, ut fides ac jusjurandum, proximo legum ac pœnarum metu, civitatem regerent: et quum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores formarent;
 30 tum finitimi etiam populi, qui antè, castra, non urbem, positam in medio ad sollicitandam omnium pacem, crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem, totam in cultum versam Deorum, violari ducerent nefas. Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons perenni rigabat
 35 aquâ: quò quia se persæpe Numa sine arbitris, velut ad congressum Deæ, inferebat, Camœnis eum lucum sacravit; quòd earum ibi concilia cum conjuge suâ Egeriâ essent. Et [soli] Fidei solenne instituit: ad id sacrarium flamines bigis, curru arcuato, vehi jussit, manuque ad digitos usque involutâ rem
 40 divinam facere; significantes fidem tutandam, sedemque ejus etiam in dextris sacratam esse. Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quæ Argeos pontifices vocant, dedi-

cavit. Omnium tamen maximum ejus operum fuit tutela, per omne regni tempus, haud minor pacis, quàm regni. Ita duo deinceps reges, alius aliâ viâ, ille bello, hic pace, civitatem auxerunt. Romulus septem et triginta regnavit annos; Numa tres et quadraginta. Tum valida, tum tem-
perata et belli et pacis artibus, erat civitas.

XXII. Numæ morte ad interregnum res rediit. Inde Tullum Hostilium, nepotem Hostilii, cujus in infimâ arce clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus jussit: Patres auctores facti. Illic non solùm proximo regi dissimilis, sed ferocior etiam Romulo fuit: tum ætas viresque, tum avita quoque gloria animum stimulabat. Senescere igitur civitatem otio ratus, undique materiam excitandi belli quærebatur. Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, Albani ex Romano, prædas in vicem agerent. Imperitabat
tunc C. Cluilius Albæ. Utrimque legati ferè sub idem tempus ad res repetendas missi. Tullus præceperat suis, ne quid prius, quàm mandata, agerent: satis sciebat, negaturum Albanum; ita piè bellum indici posse. Ab Albanis socordiùs res acta: excepti hospitio ab Tullo blandè ac
benignè, comiter regis convivium celebrant. Tantisper Romani et res repetiverant priores, et neganti Albano bellum in trigesimum diem indixerant. Hæc renuntiant Tullo: tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes venerint, facit. Illi, omnium ignari, primùm purgando
terunt tempus: "Se invitos quidquam, quod minùs placeat Tullo, dicturos; sed imperio subigi: res repetitum se venisse. Ni reddantur, bellum indicere jussos." Ad hæc Tullus, "Nuntiate," inquit, "regi vestro, regem Romanum Deos facere testes, uter prius populus res repetentes lega-
tos adspersatus dimiserit, ut in eum omnes expetant hujus-
ce clades belli."

XXIII. Hæc nuntiant domum Albani. Et bellum utrimque summâ ope parabatur, civili simillimum bello, propè inter parentes natosque; Trojanam utramque prolem, quum Lavinium ab Trojâ, ab Lavinio Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent. Eventus tamen belli minùs miserabilem dimicationem fecit; quòd nec acie certatum est; et, tectis modò dirutis alterius urbis, duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti exercitu in agrum Romanum impetum fecere: castra ab Urbe haud

plus quinque millia passuum locant, fossâ circumdant : fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot sæcula appellata est, donec cum re nomen quoque vetustate abolevit. In his castris Cluilius Albanus rex moritur ; dictatorem Albani
 5 Mettum Fuffetium creant. Interim Tullus ferox, præcipuè morte regis, magnumque Deorum numen, ab ipso capite orsum, in omne nomen Albanum expetiturum pœnas ob bellum impium dictitans, nocte, præteritis hostium castris, infesto exercitu in agrum Albanum pergit. Ea res ab stativis
 10 excivit Mettum : ducit, quàm proximè ad hostem potest ; inde legatum præmissum nuntiare Tullo jubet, priusquam dimicent, opus esse colloquio : si secum congressus sit, satis scire, ea se allaturum, quæ nihilo minùs ad rem Romanam, quàm ad Albanam, pertineant. Haud adspernatus
 15 Tullus, tametsi vana afferebantur, in aciem educit. Exeunt contrà et Albani. Postquam instructi utrimque stabant, cum paucis procerum in medium duces procedunt. Ibi infit Albanus : " Injurias, et non redditas res ex fœdere, quæ repetitæ sint, et ego regem nostrum Cluilium, causam
 20 hujusce esse belli, audisse videor : nec te dubito, Tulle, eadem præ te ferre : sed, si vera potiùs, quàm dictu speciosa, dicenda sunt, cupido imperii duos cognatos vicinosque populos ad arma stimulat. Neque, rectè an perperam, interpretor : fuerit ista ejus deliberatio, qui bellum
 25 suscepit : me Albani gerendo bello ducem creavère. Illud te, Tulle, monitum velim : Etrusca res, quanta circa nos teque maximè sit, quo propiores vos, hoc magis scis. Multùm illi terrâ, plurimùm mari pollent. Memor esto, jam, quum signum pugnæ dabis, has duas acies spectaculo
 30 fore ; ut fessos confectosque, simul victorem ac victum, aggrediantur. Itaque, si nos Dii amant, quoniam, non contenti libertate certâ, in dubiam imperii servitii que aleam imus, ineamus aliquam viam, quâ utri utris imparent, sine magnâ clade, sine multo sanguine utriusque
 35 populi, decerni possit." Haud displicet res Tullo, quamquam, tum indole animi, tum spe victoriæ, ferocior erat. Quærentibus utrimque ratio initur, cui et fortuna ipsa præbuit materiam.

XXIV. Forte in duobus tum exercitibus erant trigemini
 40 fratres, nec ætate nec viribus dispares. Horatios Curiatiosque fuisse, satis constat ; nec ferme res antiqua alia est nobilior : tamen in re tam clarâ nominum error manet :

utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. Auctores utroque trahunt : plures tamen invenio, qui Romanos Horatios vocent : hos ut sequar, inclinatus animus. Cum trigeminis agunt reges, ut pro sua quisque patriam dimicent ferro : ibi imperium fore, unde victoria fuerit. Nihil recusatur : tempus et locus convenit. Priusquam dimicarent, fœdus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut, cujusque populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace imperitaret. Fœdera alia aliis legibus, cæterum eodem modo omnia, fiunt. Tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior fœderis memoria est. Fecialis regem Tullum ita rogavit : “ Jubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani fœdus ferire ? ” Jubente rege, “ Sagmina,” inquit, “ te, rex, posco.” Rex ait, “ Puram tollito.” Fecialis ex arce graminis herbam puram attulit : postea regem ita rogavit : “ Rex, facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium ? vasa, comitesque meos ? ” Rex respondit : “ Quod sine fraude mea populique Romani Quiritium fiat, facio.” Fecialis erat M. Valerius : patrem patratum Sp. Fusium fecit, verbenam caput capillosque tangens. Pater patratus ad jusjurandum patrandum, id est, sanciendum fit fœdus ; multisque id verbis, quæ longo effata carmine non operæ est referre, peragit. Legibus deinde recitatis, “ Audi,” inquit, “ Jupiter ; audi, pater patratus populi Albani ; audi tu, populus Albanus ; ut illa palam prima postrema ex illis tabulis ceram recitata sunt, sine dolo malo, utique ea hîc hodie rectissimè intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defexit publico consilio, dolo malo ; tu illo die, Jupiter, populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hîc hodie feriam : tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque.” Id ubi dixit, porcum saxo silice percussit. Sua item carmina Albani suumque jusjurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes peregerunt.

XXV. Fœdere icto, trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. Quum sui utrosque adhortarentur, “ Deos patrios, patriam, ac parentes, quidquid civium domi, quidquid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus ; ” feroces et suo ingenio, et pleni adhortantium vocibus, in medium inter duas acies procedunt. Considerant utrumque pro castris duo exercitus, periculi magis præsentis, quam curæ, expertes : quippe imperium agebatur, in tam pau-

corum virtute atque fortunâ positum : itaque ergo erecti
 suspensique in minimè gratum spectaculum animo inten-
 duntur. Datur signum : infestisque armis, velut acies, terni
 juvenes, magnorum exercituum animos gerentes, concur-
 runt : nec his nec illis periculum suum ; publicum imperium
 5 servitiumque obversatur animo, futuraque ea deinde patriæ
 fortuna, quam ipsi fecissent. Ut primo statim concursu
 increpuère arma, micantesque fulsère gladii, horror ingens
 spectantes perstringit ; et, neutrò inclinatâ spe, torpebat
 10 vox spiritusque. Consertis deinde manibus, quum jam non
 motus tantùm corporum, agitatioque anceps telorum armo-
 rumque, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo essent ;
 duo Romani, super alium alius, vulneratis tribus Albanis,
 exspirantes corruerunt : ad quorum casum quum concla-
 15 mâsset gaudio Albanus exercitus, Romanas legiones jam
 spes tota, nondum tamen cura, deseruerat, exanimis vice
 unius, quem tres Curiatii circumsteterant. Forte is integer
 fuit, ut universis solus nequâquam par, sic adversus singulos
 ferox : ergo, ut sègregaret pugnam eorum, capessit fugam,
 20 ita ratus secuturos, ut quemque vulnere affectum corpus
 sineret. Jam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum
 est, aufugerat, quum respiciens videt magnis intervallis se-
 quentes ; unum haud procul ab sese abesse : in eum magno
 impetu rediit : et, dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis,
 25 uti opem ferant fratri, jam Horatius, cæso hoste victor, se-
 cundam pugnam petebat. Tum clamore, qualis ex inspe-
 rato faventium solet, Romani adjuvant militem suum ; et
 ille defungi prælio festinat. Priùs itaque, quàm alter, qui
 nec procul aberat, consequi posset, et alterum Curiatium
 30 conficit. Jamque, æquato Marte, singuli supererant ; sed
 nec spe nec viribus pares : alterum intactum ferro corpus,
 et geminata victoria, ferocem in certamen tertium dabant ;
 alter, fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus, victus-
 que fratrum ante se strage, victori objicitur hosti : nec illud
 35 prælium fuit. Romanus exsultans, "Duos," inquit, "fra-
 "trum Manibus dedi : tertium causæ belli hujusce, ut Ro-
 "manus Albânò imperet, dabo." Malè sustinenti arma
 gladium supernè jugulo defigit : jacentem spoliât. Romani
 ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt ; eò majore cum
 40 gaudio, quò prope metum res fuerat. Ad sepulturam inde
 suorum nequâquam paribus animis vertuntur ; quippe im-
 perio alteri aucti, alteri ditionis alienæ facti. Sepulcra ex-
 stant, quo quisque loco cecidit : duo Romana uno loco pro

piùs Albam, tria Albana Romam versus, sed distantia locis, et ut pugnatum est.

XXVI. Priusquam inde digrederentur, roganti Metto, ex fœdere icto quid imperaret, imperat Tullus, uti juventutem in armis habeat: usurum se eorum operâ, si bellum cum Vejentibus foret: ita exercitus inde domos abducti. Princeps Horatius ibat, trigemina spolia præ se gerens: cui soror virgo, quæ desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit; cognitoque super humeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, solvit crines, et flebiliter nomine sponsum mortuum appellat. Movet feroci juveni animum comploratio sororis in victoriâ suâ tantoque gaudio publico. Stricto itaque gladio, simul verbis increpans, transfigit puellam. "Abi hinc cum immaturo amore ad sponsum," inquit, "oblita fratrum mortuorum vivique, oblita patriæ. Sic eat, quæcumque Romana lugebit hostem." Atrox visum id facinus Patribus plebique: sed recens meritum facto obstabat: tamen raptus in jus ad regem. Rex, ne ipse tam tristis ingratusque ad vulgus iudicii, aut, secundum iudicium, supplicii auctor esset, concilio populi advocato, "Duumviros," inquit, "qui Horatio perduellionem judicent, secundum legem facio." Lex horrendi carminis erat: "Duumviri perduellionem judicent. Si a duumviris provocârit, provocatione certato: si vincent, caput obnubito: infelici arbori reste suspendito: verberato vel intra pomerium, vel extra pomerium." Hac lege duumviri creati (qui se absolvere non rebantur eâ lege, ne innoxium quidem, posse) quum condemnâssent; tum alter ex his, "P. Horati, tibi perduellionem iudico," inquit. "I, lictor, colligâ manus." Accesserat lictor, injiciebatque laqueum. Tum Horatius, auctore Tullo, clemente legis interprete, "Provo-co," inquit: ita de provocatione certatum ad populum est. Moti homines sunt in eo iudicio, maximè P. Horatio patre proclamante, se filiam jure cæsam judicare: ni ita esset, patrio jure in filium animadversurum fuisse. Orabat deinde, ne se, quem paulò antè cum egregiâ stirpe conspexissent, orbum liberis facerent. Inter hæc senex, juvenem amplexus, spolia Curiatorum fixa eo loco, qui nunc Pila Horatia appellatur, ostentans, "Hunc cine," aiebat, "quem modò decoratum ovantemque victoriâ incedentem vidistis, Quirites, eum sub furcâ vinctum inter verbera et cruciatus videri potestis? quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum ferre

4 " possent. I, lictor, colliga manus, quæ paulò antè armatæ
 5 " imperium populo Romano pepererunt. I, caput obnube
 6 " liberatoris urbis hujus : arbori infelici suspende : verbera,
 7 " vel intra pomerium, modò inter illa pila et spolia hos-
 8 " tium ; vel extra pomerium, modò intra sepulcra Curiati-
 9 " orum. Quò enim ducere hunc juvenem potestis, ubi non
 10 " sua decora eum a tantâ fœditate supplicii vindicent ?"
 Non tulit populus nec patris lacrymas, nec ipsius parem in
 omni periculo animum : absolveruntque, admiratione magis
 11 virtutis, quàm jure causæ. Itaque, ut cædes manifesta ali-
 quo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium ex-
 piaret pecuniâ publicâ. Is, quibusdam piacularibus sa-
 crificiis factis, quæ deinde genti Horatiæ tradita sânt, trans-
 misso per viam tigillo, capite adoperto, velut sub jugum
 12 misit juvenem. Id hodie quoque publicè semper reffectum
 manet. *Sororium tigillum* vocant. Horatiæ sepulcrum,
 quo loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

XXVII. Nec diu pax Albana mansit. Invidia vulgi,
 quòd tribus militibus fortuna publica commissâ fuerit, vanum
 1 ingenium dictatoris corruptit ; et, quoniam recta consilia
 2 haud bene evenerant, pravis reconciliare popularium animos
 cœpit. Igitur, ut priùs in bello pacem, sic in pace bellum
 quærens, quia suæ civitati animorum plus quàm virium cer-
 nebat esse, ad bellum palàm atque ex edicto gerendum alios
 3 concitat populos ; suis per speciem societatis prodicionem
 reservat. Fidenates, colonia Romana, Vejentibus sociis
 consilii assumptis, pacto transitionis Albanorum ad bellum
 atque arma incitantur. Quum Fidenæ apertè descissent,
 Tullus, Metto exercituque ejus ab Albâ accito, contra hos-
 4 tes ducit : ubi Anienem transiit, ad confluentes collocat
 castra. Inter eum locum et Fidenas, Vejentium exercitus
 Tiberim transierat. Hi et in acie prope flumen tenuère
 dextrum cornu : in sinistro Fidenates propiùs montes con-
 sistunt. Tullus adversus Vejentem hostem dirigit suos :
 5 Albanos contra legionem Fidenatium collocat. Albano non
 plus animi erat, quàm fidei : nec manere ergo, nec transire
 apertè ausus, sensim ad montes succedit. Inde, ubi satis
 subisse sese ratus est, erigit totam aciem : fluctuansque
 animo, ut tereret tempus, ordines explicat. Consilium erat,
 6 quâ fortuna rem daret, eâ inclinare vires. Miraculo primò
 esse Romanis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua
 sociorum digressu senserunt : inde eques citato equo nun-

tiat regi, abire Albanos. Tullus in re trepidâ duodecim
 vocat Salios, fanaque Pallori ac Pavori: equitem, clarâ in-
 crepans voce, ut hostes exaudirent, redire in prælium jubet;
 "Nihil trepidatione opus esse: suo jussu circumduci Alba-
 "num exercitum, ut Fidenatium nuda terga invadant." 5
 Idem imperat, ut hastas equites erigere jubeat. Id factum
 magnæ parti peditum Romanorum conspectum abeuntis
 Albani exercitus intersepsit: qui viderant, id, quod ab rege
 auditum erat, rati, eò acrius pugnant. Terror ad hostes
 transit: et audiverant clarâ voce dictum; et magna pars 10
 Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent, Latine
 sciebant. Itaque, ne subito ex collibus decursu Albanorum
 intercluderentur ab oppido, terga vertunt. Instat Tullus,
 fusoque Fidenatium cornu, in Vejentem, alieno pavore per-
 culsum, ferocior redit. Nec illi tulere impetum; sed ab 15
 effusâ fugâ flumen objectum a tergo arcebat. Quò post-
 quam fuga inclinavit, alii, arma sædè jactantes, in aquam
 cæci ruebant; alii, dum cunctantur in ripis, inter fugæ
 pugnaeque consilium oppressi. Non alia antè Romana
 pugna atrocior fuit. 20

XXVIII. Tum Albanus exercitus, spectator certaminis,
 deductus in campos. Mettus Tullo devictos hostes gratu-
 latur: contrâ Tullus Mettum benignè alloquitur. Quod
 bene vertat, castra Albanos Romanis castris jungere jubet:
 sacrificium lustrale in diem posterum parat. Ubi illuxit, 25
 paratis omnibus, ut assolet, vocari ad concionem utrumque
 exercitum jubet. Præcones, ab extremo orsi, primos ex-
 civere Albanos: hi, novitate etiam rei moti, ut regem Ro-
 manum concionantem audirent, proximi constitère. Ex
 composito armata circumdatur Romana legio: centurionibus 30
 datum negotium erat, ut sine morâ imperia exsequerentur.
 Tum ita Tullus inquit: "Romani, si unquam antè aliàs ullo
 "in bello fuit, quòd primùm Diis immortalibus gratias age-
 "retis, deinde vestra ipsorum virtuti, hesternum id præ-
 "lium fuit. Dimicatum est enim, non magis cum hostibus 35
 "quàm (quæ dimicatio major atque periculosior est) cum
 "proditione ac perfidiâ sociorum. Nam, ne vos falsa opinio
 "teneat, injussu meo Albani subire ad montes: nec im-
 "perium illud meum, sed consilium et imperii simulatio
 "fuit; ut nec, vobis ignorantibus deseri vos, averteretur a 40
 "certamine animus; et hostibus, circumveniri se a tergo
 "ratis, terror ac fuga injiceretur. Nec ea culpa, quam

“arguo, omnium Albanorum est: ducem secuti sunt; ut et
 “vos, si quò ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis.
 “Mettus ille est ductor itineris hujus, Mettus idem hujus
 “machinator belli, Mettus fœderis Romani Albanique ruptor.
 5 “Audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne jam docu-
 “mentum mortalibus dederò.” Centuriones armati Met-
 tum circumsistunt: rex cætera, ut orsus erat, peragit.
 “Quod bonum, faustum, felixque sit populo Romano ac
 “mihi, vobisque, Albani; populum omnem Albanum Ro-
 10 “mam traducere in animo est; civitatem dare plebi; pri-
 “mores in Patres legere; unam urbem, unam rempublicam
 “facere. Ut ex uno quondam in duos populos divisa Alba-
 “na res est, sic nunc in unum redeat.” Ad hæc Albana
 pubes, inermis ab armatis septa, in variis voluntatibus, com-
 15 muni tamen metu cogente, silentium tenet. Tum Tullus,
 “Mette Fuffeti,” inquit, “si ipse discere posses fidem ac
 “fœdera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset.
 “Nunc, quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo
 “supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quæ a
 20 “te violata sunt. Ut igitur paulò antè animum inter Fide-
 “natem Romanamque rem ancipitem gessisti, ita jam cor-
 “pus passim distrahendum dabis.” Exinde, duabus ad-
 motis quadrigis, in currus earum distentum illigat Mettum:
 25 deinde in diversum iter equi concitati, lacerum in utroque
 curru corpus, quæ inhæserant vinculis membra, portantes.
 Avertère omnes a tantâ fœditate spectacula oculos. Pri-
 mum ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli
 parum memoris legum humanarum fuit: in aliis gloriari
 licet, nulli gentium mitiores placuisse pœnas.

30 XXIX. Inter hæc jam præmissi Albam erant equites, qui
 multitudinem traducerent Romam. Legiones deinde ductæ
 ad diruendam urbem. Quæ ubi intravère portas, non qui-
 dem fuit tumultus ille, nec pavor, qualis captarum esse ur-
 bium solet; quum, effractis portis, stratisve ariete muris,
 aut arce vi captâ, clamor hostilis et cursus per urbem arma-
 35 torum omnia ferro flammæque miscet: sed silentium triste
 ac tacita mœstitia ita defixit omnium animos, ut, præ metu
 obliti, quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente con-
 silio, rogitantesque alii alios, nunc in liminibus starent, nunc
 40 errabundi domos suas, ultimum illud visuri, pervagarentur.
 Ut verò jam equitum clamor exire jubentium instabat, jam
 fragor tectorum, quæ diruebantur, ultimis urbis partibus

audiebatur; pulvisque, ex distantibus locis ortus, velut nube inductâ omnia impleverat; raptim, quibus quisque poterat, elatis, quum larem ac penates tectaque, in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent, jam continens agmen migrantium impleverat vias; et conspectus aliorum s mutuâ miseratione integrabat lacrymas: vocesque etiam miserabiles exaudiebantur; mulierum præcipuè, quum obsessa ab armatis templa augusta præterirent, ac velut captos relinquerent Deos. Egressis urbem Albanis, Romanus passim publica privataque omnia tecta adæquat solo; unâ-10 que horâ quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac ruinis dedit. Templis tamen Deûm (ita enim edictum ab rege fuerat) temperatum est.

XXX. Roma interim crescit Albæ ruinis: duplicatur civium numerus. Cælius additur urbi mons; et, quo frequentius habitaretur, eam sedem Tullus regiæ capit, ibique habitavit. Principes Albanorum in Patres, ut ea quoque pars reipublicæ cresceret, legit Tullios, Servilios, Quintios, Geganios, Curiatios, Clælios; templumque ordini ab se aucto curiam fecit, quæ Hostilia usque ad patrum nostrorum ætatem appellata est: et, ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo populo adjiceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit. Legiones et veteres eodem supplemento explevit, et novas scripsit. Hac fiduciâ virum Tullus Sabinis bellum indicit, genti eâ tempestate secundum Etruscos opulentissimæ viris armisque. Utrunque injuriæ factæ, ac res nequidquam erant repetitæ. Tullus ad Feroniæ fanum mercatu frequenti negotiatores Romanos comprehensos querebatur. Sabini suos priûs in lucum confugisse, ac Romæ retentos. Hæ causæ belli ferebantur. Sabini haud parum memores, et suarum virium partem Romæ ab Tatio locatam, et Romanam rem nuper etiam adjectione populi Albani auctam, circumspicere et ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscorum Vejentes. Inde, ob residuas bellorum iras maximè sollicitatis ad defectionem animis, voluntarios traxere; et apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit. Publico auxilio nullo adjuti sunt: valuitque apud Vejentes (nam de cæteris minùs mirum est) pacta cum Romulo induciarum fides. Quum bellum utrimque summâ ope pararent, vertique in eo res videretur, utri priûs arma inferrent, occupat Tullus in agrum Sabinum transire. Pugna atrox ad silvam Malitiosam fuit; ubi et

[v. c. 100. a. c. 652.]

peditum quidem robore, cæterùm equitatu aucto nuper, plurimùm Romana acies valuit. Ab equitibus repentè investis turbati ordines sunt Sabinorum: nec pugna deinde illis constare, nec fuga explicari, sine magnâ cæde potuit.

5 XXXI. Devictis Sabinis, quum in magnâ gloriâ magnisque opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntiatum regi Patribusque est, in monte Albano lapidibus pluuisse. Quod quum credi vix posset, missis ad id visendum prodigium, in conspectu, haud aliter quàm quum grandinem ven-
 10 ti glomeratam in terras agunt, crebri cecidère cælo lapides. Visi etiam audire vocem ingentem ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quæ (velut Diis quoque simul cum patriâ relictis) oblivioni dederant; et aut Romana sacra súsceperant, aut, fortunæ, ut fit, obirati, cultum
 15 reliquerant Deûm. Romanis quoque ab eodem prodigio novemdiale sacrum publicè susceptum est; seu voce cœlesti ex Albano monte missâ (nam id quoque traditur), seu aruspicum monitu. Mansit certè solenne, ut, quandoque idem prodigium nuntiaretur, feriæ per novem dies agerentur.
 20 Haud ita multò pòst pestilentia laboratum est: unde quum pigritia militandi oriretur, nulla tamen ab armis quies dabatur ab bellicoso rege, salubriora etiam credente militia, quàm domi, juvenum corpora esse; donec ipse quoque longinquo morbo est implicitus. Tunc adeò fracti simul cum
 25 corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil antè ratus esset minùs regium, quàm sacris dedere animum, repentè omnibus magnis parvisque superstitionibus obnoxius degeret, religionibusque etiam populum impleret. Vulgò jam homines, eum statum rerum, qui sub Numâ rege fuerat, requi-
 30 rentes, unam opem ægris corporibus relictam, si pax veniaque ab Diis impetrata esset, credebant. Ipsum regem, tradunt, volventem commentarios Numæ, quum ibi quædam occulta solennia sacrificia Jovi Elicio facta invenisset, operatum his sacris se abdidisse; sed non ritè initum aut curatum
 35 id sacrum esse; nec solùm nullam ei oblatam cœlestium speciem, sed, irâ Jovis, sollicitati pravâ religione, fulmine ictum cum domo conflagrâsse. Tullus magnâ gloriâ belli regnavit annos duos et triginta.

XXXII. Mortuo Tullo, res, ut institutum jam inde ab
 40 initio erat, ad Patres redierat: hique interregem nominaverant: quo comitia habente, Ancum Marcium regem popu-

lus creavit: Patres fuere auctores. Numae Pompilii regis
 nepos, filia ortus, Ancus Marcius erat: qui, ut regnare coe-
 pit, et avitae gloriae memor, et quia proximum regnum,
 caetera egregium, ab una parte haud satis prosperum fuerat,
 aut neglectis religionibus, aut prave cultis; longe antiquissi-
 mum ratus, sacra publica, ut ab Numae instituta erant,
 facere; omnia ea ex commentariis regis pontificem, in
 album relata, proponere in publico jubet: inde et civibus
 otii cupidis, et finitimis civitatibus, facta spes, in avi mores
 atque instituta regem abiturum. Igitur Latini, cum quibus, 10
 Tullo regnante, ictum foedus erat, sustulerant animos: et,
 quum incursionem in agrum Romanum fecissent, repetenti-
 bus res Romanis superbe responsum reddunt; desidem Ro-
 manum regem inter sacella et aras acturum esse regnum rati.
 Medium erat in Anco ingenium, et Numae et Romuli memor: 15
 et, praeterquam quod avi regno magis necessariam fuisse pa-
 cem credebat, quum in novo, tum feroci populo; etiam,
 quod illi contigisset otium, sine injuria id se haud facile
 habiturum: tentari patientiam, et tentatam contemni: tem-
 poraque esse Tullo regi aptiora, quam Numae. Ut tamen, 20
 quoniam Numa in pace religiones instituisset, a se bellicae
 caerimoniae proderentur; nec gererentur solum, sed etiam in-
 dicerentur bella aliquo ritu; jus ab antiqua gente Aequiculis,
 quod nunc faciales habent, descripsit, quo res repetuntur.
 Legatus, ubi ad fines eorum venit, unde res repetuntur, 25
 capite velato filo (laetae velamen est), "Audi, Jupiter," in-
 quit; "audite, fines" (cujuscumque gentis sunt nominat);
 "audiat fas. Ego sum publicus nuntius populi Romani:
 "juste pieque legatus venio, verbisque meis fides sit." Per-
 agit deinde postulata. Inde Jovem testem facit: "Si ego 30
 "injuste impieque illos homines illasque res dedier nuntio
 "populi Romani mihi exposco, tum patriae compotem me
 "nunquam siris esse." Haec, quum fines suprascendit,
 haec quicumque ei primus vir obvius fuerit, haec, portam
 ingrediens, haec, forum ingressus, paucis verbis carminis 35
 concipiendique jurisjurandi mutatis, peragit. Si non dedun-
 tur, quos exposcit, diebus tribus et triginta (tot enim solennes
 sunt) peractis, bellum ita indicit: "Audi, Jupiter, et tu,
 "Juno, Quirine, Diique omnes coelestes, vosque terrestres,
 "vosque inferni, audite. Ego vos testor, populum illum" 40
 (quicumque est, nominat) "injustum esse, neque jus persol-
 "vere. Sed de istis rebus in patria majores natu consule-
 "mus, quo pacto jus nostrum adipiscamur." Cum his nun-

tius Romam ad consulendum redit. Confestim rex his ferme verbis Patres consulebat: "Quarum rerum, litium, "causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium "patri patrato priscorum Latinorum hominibusque priscis
 5 "Latinis, quas res dari, fieri, solvi oportuit, quas res nec "dederunt, nec fecerunt, nec solverunt, dic," inquit ei, quem primum sententiam rogabat, "quid censes?" Tum ille: "Puro pioque duello quærendas censeo, itaque con- "sentio, consciscoque." Inde ordine alii rogabantur:
 10 quandoque pars major eorum, qui aderant, in eandem sententiam ibat, bellum erat consensu. Fieri solitum, ut fecialis hastam ferratam aut sanguineam præustam ad fines eorum ferret, et, non minus tribus puberibus præsentibus, diceret: "Quod populi priscorum Latinorum hominesque
 15 "prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt, deliquerunt; quod populus Romanus Quiritium bellum cum priscis Latinis jussit esse; senatusque populi "Romani Quiritium censuit, consensit, conscivit, ut bellum "cum priscis Latinis fieret; ob eam rem ego populusque
 20 "Romanus populis priscorum Latinorum hominibusque "priscis Latinis bellum indico facioque." Id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat. Hoc tum modo ab Latinis repetitæ res, ac bellum indictum; moremque eum posterius acceperunt.

25 XXXIII. Ancus, demandatâ curâ sacrorum flaminibus sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto, profectus, Politorium, urbem Latinorum, vi cepit; secutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant hostibus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam tra-
 30 duxit: et, quum circa Palatium, sedem veterum Romanorum, Sabini Capitolium atque arcem, Cælium montem Albani implèssent; Aventinum novæ multitudini datum: additi eodem haud ita multò post, Tellenis Ficanâque captis, novi cives. Politorium inde rursus bello repetitum, quod
 35 vacuum occupaverant prisci Latini: eaque causa diruendæ urbis ejus fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. Postremò, omni bello Latino Medulliam compulso, aliquamdiu ibi Marte incerto, variâ victoriâ, pugnatum est: nam et urbs tuta munitionibus, præsidioque firmata valido
 40 erat; et, castris in aperto positis, aliquoties exercitus Latinus cominus cum Romanis signa contulerat. Ad ultimum, omnibus copiis connisus, Ancus acie primùm vincit:

inde, ingenti prædâ potitus, Romam redit, tum quoque multis millibus Latinorum in civitatem acceptis; quibus, ut jungeretur Palatio Aventinum, ad Murciæ datæ sedes. Janiculum quoque adjectum; non inopiâ loci, sed ne quando ea arx hostium esset. Id non muro solùm, sed etiam, ob commoditatem itineris, ponte sublicio, tum primùm in Tiberi facto, conjungi urbi placuit. *Quiritium* quoque *fossa*, haud parvum munimentum a planioribus aditu locis, Anci regis opus est. Ingenti incremento rebus auctis, quum in tantâ multitudine hominum, discrimine rectè an perperam facti confuso, facinora clandestina fierent, carcer ad terrorem increscentis audaciæ mediâ urbe, imminens foro, ædificatur. Nec urbs tantùm hoc rege crevit, sed etiam ager finesque. Silva Mæsia Vejentibus adempta; usque ad mare imperium prolatum; et in ore Tiberis Ostia urbs condita: salinæ circâ factæ, egregièque rebus bello gestis, ædis Jovis Feretrii amplificata.

XXXIV. Anco regnante, Lucumo, vir impiger ac divitiis potens, Romam commigravit, cupidine maximè ac spe magni honoris, cujus adipiscendi Tarquiniis (nam ibi quoque peregrinâ stirpe oriundus erat) facultas non fuerat. Damarrati Corinthii filius erat; qui, ob seditiones domo profugus, quum Tarquiniis forte consedisset, uxore ibi ductâ, duos filios genuit. Nomina his Lucumo atque Aruns fuerunt. Lucumo superfuit patri, bonorum omnium hæres: Aruns prior, quàm pater, moritur, uxore gravidâ relictâ. Nec diu manet superstes filio pater: qui quum, ignorans nurum ventrem ferre, immemor in testando nepotis decessisset, puero, post avi mortem in nullam sortem bonorum nato, ab inopiâ Egerio inditum nomen. Lucumoni contrâ, omnium hæredi bonorum, quum divitiæ jam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil, summo loco nata, et quæ haud facilitè iis, in quibus nata erat, humiliora sineret ea, quæ in-nupsisset. Spernentibus Etruscis Lucumonem, exsule advenâ ortum, ferre indignitatem non potuit; oblitaque ingentis erga patriam caritatis, dummodo virum honoratum videret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissimùm visa: in novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo viro: regnâsse Tatium Sabinum: arcessitum in regnum Numam a Curibus: et Ancum Sabinâ matre ortum, nobilemque unâ imagine Numæ esse. Facilitè persuadet, ut

cupido honorum, et cui Tarquinii materna tantum patria esset. Sublatis itaque rebus, commigrant Romam. Ad Janiculum forte ventum erat: ibi ei, carpento sedenti cum uxore, aquila, suspensis demissa leniter alis, pileum aufert; superque carpentum cum magno clangore volitans, rursus, velut ministerio divinitus missa, capiti aptè reponit: inde sublimis abiit. Accepisse id augurium læta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgò Etrusci, cœlestium prodigiorum mulier. Excelsa et alta sperare complexa virum jubet: "eam ali-

10 "tem eâ regione cœli et ejus Dei nuntiam venisse: circa
 "summum culmen hominis auspiciū fecisse: levâsse hu-
 "mano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem red-
 "deret." Has spes cogitationesque secum portantes, urbem ingressi sunt; domicilioque ibi comparato, L. Tarquinium

15 Priscum edidère nomen. Romanis conspicuum eum novitas divitiarumque faciebant: et ipse fortunam benigno alloquio, comitate invitandi, beneficiisque, quos poterat, sibi conciliando, adjuvabat; donec in regiam quoque de eo fama perlata est: notitiamque eam brevi, apud regem liberaliter

20 dextrarumque obeundo officia, in familiaris amicitiarum adduxerat jura, ut publicis pariter ac privatis consiliis bello domique interesset; et, per omnia expertus, postremò tutor etiam liberis regis testamento institueretur.

XXXV. Regnavit Ancus annos quatuor et viginti, cuilibet superiorum regum belli pacisque et artibus et gloriâ par.

25 Jam filii prope puberem ætatem erant: eò magis Tarquinius instare, ut quàm primum comitia regi creando fierent. Quibus indictis, sub tempus pueros venatum ablegavit: isque primus et petisse ambiciosè regnum, et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos compositam: quum, "se non rem novam petere; quippe qui non primus

"(quod quisquam indignari mirarive posset), sed tertius Ro-

"mæ peregrinus regnum affectet: et Tatium non ex pere-

"grino solum, sed etiam ex hoste, regem factum: et Nu-

35 "mam, ignarum urbis, non petentem, in regnum ultro ac-

"citum. Se, ex quo sui potens fuerit, Romam cum conjugem ac fortunis omnibus commigrasse: majorem partem ætatis

"ejus, quàm civilibus officiis fungantur homines, Romæ se,

"quàm in vetere patriâ, vixisse: domi militiarumque sub haud

40 "pœnitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se jura,

"Romanos ritus didicisse. Obsequio et observantiâ in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso,

"certasse." Hæc eum haud falsa memorantem ingenti
 consensu populus Romanus regnare jussit. Ergo virum,
 cætera egregium, secuta, quam in petendo habuerat, etiam
 regnantem ambitio est : nec minùs regni sui firmandi, quàm
 augendæ reipublicæ, memor, centum in Patres legit ; qui
 deinde *minorum gentium* sunt appellati ; factio haud dubia
 regis, cujus beneficio in curiam venerant. Bellum primum
 cum Latinis gessit, et oppidum ibi Apiolas vi cepit : prædâ-
 que inde majore, quàm quanta belli fama fuerat, revectâ,
 ludos opulentiùs instructiùsque, quàm priores reges, fecit. 10
 Tum primùm circo, qui nunc Maximus dicitur, designatus
 locus est : loca divisa Patribus equitibusque, ubi spectacula
 sibi quisque facerent ; *fori* appellati. Spectavère, furcis
 duodenos ab terrâ spectacula alta sustinentibus pedes. Lu-
 dicrum fuit equi pugilesque, ex Etruriâ maximè acciti. So- 15
 lennes deinde annui mansère ludi, Romani Magnique variè
 appellati. Ab eodem rege et circa forum privatis ædifican-
 da divisa sunt loca ; porticus tabernæque factæ.

XXXVI. Muro quoque lapideo circumdare urbem para-
 bat, quum Sabinum bellum cœptis intervenit. Adeoque ea 20
 subita res fuit, ut priùs Anienem transirent hostes, quàm
 obviàm ire ac prohibere exercitus Romanus posset. Itaque
 trepidatum Romæ est : et primò dubiâ victoriâ, magnâ
 utrimque cæde, pugnatum est. Reductis deinde in castra
 hostium copiis, datoque spatio Romanis ad comparandum 25
 de integro bellum, Tarquinius, equitem maximè suis deesse
 viribus ratus, ad Ramnes, Titienses, Luceres, quas cen-
 turias Romulus scripserat, addere alias constituit, suoque
 insignes relinquere nomine. Id quia inauguratò Romulus
 fecerat, negare Attus Navius, inclytus eâ tempestate augur, 30
 neque mutari, neque novum constitui, nisi aves addixissent,
 posse. Ex eo ira regi mota ; eludensque artem, (ut ferunt)
 "Agedum," inquit, "divine tu, inaugura, fierine possit, quod
 "nunc ego mente concipio." Quum ille, in augurio rem
 expertus, profectò futuram dixisset ; "Atqui hoc animo 35
 "agitavi," inquit, "te novaculâ cotem discissurum. Cape
 "hæc, et perage, quod aves tuæ fieri posse portendunt."
 Tum illum haud cunctanter discidisse cotem ferunt. Sta-
 tua Atti capite velato, quo in loco res acta est, in comitio, in
 gradibus ipsis, ad lævam curiæ fuit : cotem quoque eodem 40
 loco sitam fuisse memorant, ut esset ad posteros miraculi
 ejus monumentum. Auguriis certè sacerdotioque augurum

tantus honos accessit, ut nihil belli domique postea, nisi auspiciatò, gereretur; concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur. Neque tum Tarquinius de equitum centuriis quidquam mutavit: 5 numero alterum tantum adjecit, ut mille et octingenti equites in tribus centuriis essent. *Posteriores* modò sub iisdem nominibus, qui additi erant, appellati sunt: quas nunc, quia geminatæ sunt, sex vocant centurias.

XXXVII. Hac parte copiarum auctâ, iterum cum Sabi-
 10 binis configitur. Sed, præterquam quòd viribus creverat Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus, missis, qui magnam vim lignorum, in Anienis ripâ jacentem, ardentem in flumen conjicerent: ventoque juvante accensa ligna, et pleraque, in ratibus impacta, sublicis quum hæ-
 15 rent, pontem incendunt. Ea quoque res in pugná terrorem attulit Sabinis. Effusis eadem fugam impediit; multique mortales, quum hostem effugissent, in flumine ipso periére: quorum fluitantia arma, ad Urbem cognita in Tiberi, priùs pæne, quàm nuntiari posset, insignem victoriam fecére.
 20 Eo prælio præcipua equitum gloria fuit: utrimque ab cornibus positos, quum jam pelleretur media peditum suorum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modò Sabinas legiones, ferociter instantes cedentibus, sed subitò in fugam averterent. Montes effuso cursu Sabini
 25 petebant, et pauci tenuère; maxima pars, ut antè dictum est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius, instandum perterritis ratus, prædâ captivisque Romam missis, spoliis hostium (votum id Vulcano erat) ingenti cumulo accensis, pergit porro in agrum Sabinum exercitum inducere:
 30 et, quamquam malè gesta res erat, nec gesturos meliùs sperare poterant; tamen, quia consulendi res non dabat spatium, iére obviàm Sabini tumultuario milite; iterumque ibi fusi, perditis jam propè rebus, pacem petiére.

XXXVIII. Collatia, et quidquid circa Collatiam agri
 35 erat, Sabinis ademptum. Egerius (fratris hic filius erat regis) Collatiæ in præsidio relictus: deditosque Collatinos ita accipio, eamque deditionis formulam esse. Rex interrogavit: "Estisne vos legati oratoresque, missi a populo
 "Collatino, ut vos populumque Collatinum dederetis?"
 40 "Sumus." "Estne populus Collatinus in suâ potestate?"
 "Est." "Deditisne vos, populumque Collatinum, urbem,

“agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina, humanaque omnia, in meam populique Romani ditionem?” “Dedimus.” “At ego recipio.” Bello Sabino perfecto, Tarquinius triumphans Romam rediit: inde priscis Latinis bellum fecit: ubi nusquam ad universæ rei dimicationem 5 ventum est, ad singula oppida circumferendo arma, omne nomen Latinum domuit. Corniculum, Ficulea vetus, Camera, Crustumium, Ameriola, Medullia, Nomentum, hæc de priscis Latinis, aut qui ad Latinos defecerant, capta oppida. Pax deinde est facta. Majore inde animo pacis 10 opera inchoata, quàm quantâ mole gesserat bella; ut non quietior populus domi esset, quàm militiæ fuisset: nam et muro lapideo, cujus exordium operis Sabino bello turbatum erat, urbem, quâ nondum munierat, cingere parat; et infima urbis loca circa forum, aliasque interjectas collibus 15 convalles, (quia ex planis locis haud faciliè evehebant aquas) cloacis e fastigio in Tiberim ductis siccant; et aream ad ædem in Capitolio Jovis, quam voverat bello Sabino, jam præsagiente animo futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis.

20

XXXIX. Eo tempore in regiâ prodigium visu eventumque mirabile fuit. Pueri dormienti, cui Servio Tullio nomen fuit, caput arsisse ferunt multorum in conspectu: plurimo igitur clamore inde ad tantæ rei miraculum orto excitos reges: et quum quidam familiarium aquam ad restinguendum 25 ferret, ab reginâ retentum: sedatoque eam tumultu moveri vetuisse puerum, donec suâ sponte experrectus esset: mox cum somno et flammam abiisse. Tum abducto in secretum viro Tanaquil, “Vide’n’ tu puerum hunc,” inquit, “quem “tam humili cultu educamus? Scire licet, hunc lumen quon- 30 “dam rebus nostris dubiis futurum, præsidiumque regiæ “afflictæ. Proinde materiem ingentis publicè privatimque “decoris omni indulgentiâ nostrâ nutriamus.” Inde puerum liberum loco cæptum haberi, erudiri que artibus, quibus ingenia ad magnæ fortunæ cultum excitantur. Evenit faciliè, 35 quod Diis cordi esset. Juvenis evasit verè indolis regiæ: nec, quum quæreretur gener Tarquinio, quisquam Romanæ juventutis ullâ arte conferri potuit: filiamque ei suam rex despondit. Hic, quâcumque de causâ, tantus illi honos habitus, credere prohibet, servâ natum eum, parvumque 40 ipsum servisse. Eorum magis sententiæ sum, qui, Corniculo capto, Servii Tullii, qui princeps in illâ urbe fuerat, gra-

vidam viro occiso uxorem, quum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobilitatem ab reginâ Romanâ prohibitam ferunt servitio partum Romæ edidisse, Prisci Tarquinii domo. Inde tanto beneficio et inter mulieres familiaritatem auctam, et puerum, ut in domo a parvo eductum, in caritate atque honore fuisse: fortunam matris, quod captâ patriâ in hostium manus venerit, ut servâ natus crederetur, fecisse.

XL. Duodequadragesimo ferme aîno, ex quo regnare
 10 cœperat Tarquinius, non apud regem modò, sed apud Patres plebemque, longè maximo honore Servius Tullius erat. Tum Anci filii duo etsi antea semper pro indignissimo habuerant, se patrio regno tutoris fraude pulsos, regnare Romæ advenam, non modò civicæ, sed ne Italicæ quidem stir-
 15 pis; tum impensiùs his indignitas crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret regnum, sed præceps inde porro ad servitia caderet; ut in eâdem civitate, post centesimum ferè annum, quàm Romulus, Deo prognatus, Deus ipse, tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id servus servâ natus posside-
 20 at: tum communè Romani nominis, tum præcipuè id domûs suæ, dedecus fore, si, Anci regis virili stirpe salvâ, non modò advenis, sed servis etiam, regnum Romæ pateret. Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. Sed et injuriæ dolor in Tarquinium ipsum magis, quàm in Servium, eos stimula-
 25 bat: et quia gravior ultor cædis, si superesset, rex futurus erat, quàm privatus: tum, Servio occiso, quemcumque alium generum delegisset, eumdem regni hæredem facturum videbatur. Ob hæc ipsi regi insidiæ parantur. Ex pastoribus duo ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regiæ, quàm potuère tumultuosissimè, specie rixæ in se omnes apparitores regios convertunt; inde, quum ambo regem appellarent, clamorque eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt. Primò uterque vociferari, et cer-
 30 tatim alter alteri obstrepere, coërciti ab lictore, et jussi in vicem dicere, tandem obloqui desistunt. Unus rem ex composito orditur. Quum intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput dejecit: relictoque in vulnere telo, ambo se foras ejiciunt.

40 XLI. Tarquinium moribundum quum, qui circà erant, excepissent, illos fugientes lictores comprehendunt. Cla-

mor inde, concursusque populi, mirantium quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudi regiam jubet, arbitros eiecit: simul, quæ curando vulnere opus sunt, tamquam spes subesset, sedulò comparat: simul, si destituat spes, alia præsidia molitur. Servio properè accito quum pæne exsanguem virum ostendisset; dextram tenens orat, ne inultam mortem soceri, ne socrum inimicis ludibrio esse sinat. "Tuum est," inquit, "Servi, si vir es, regnum; non eorum, qui alienis manibus pessimum facinus fecêre. Erige te, Deosque duces sequere, qui clarum hoc fore caput divino quondam circumfuso igni portenderunt. Nunc te illa cœlestis excitet flamma: nunc expergiscere verè. Et nos peregrini regnavimus. Qui sis, non unde natus sis, re-puta. Si tua re subitâ consilia torpent, at tu mea sequere." Quum clamor impetusque multitudinis vix sustineri posset, ex superiore parte ædium per fenestras, in Novam viam versas (habitabat enim rex ad Jovis Statoris), populum Tanaquil alloquitur: jubet "bono animo esse; sopitum fuisse regem subito ictu: ferrum haud altè in corpus descendisse: jam ad se redisse. Inspectum vulnus, absterso cruore. Omnia salubria esse: confidere, prope diem ipsum eos visuros. Interim Servio Tullio jubere populum dicto audientem esse. Eum jura redditurum, obiturumque alia regis munia esse." Servius cum trabeâ et lictoribus prodit; ac, sede regiâ sedens, alia decernit, de aliis consulturum se regem esse simulat. Itaque, per aliquot dies (quum jam exspirâset Tarquinius) celatâ morte, per speciem alienæ fungendæ vicis suas opes firmavit: tum demum palàm facto, et comploratione in regiâ ortâ, Servius, præsidio firmo munitus, primus injussu populi, voluntate Patrum regnavit. Anci liberi, jam tum comprehensis sceleris ministris, ut vivere regem, et tantas esse opes Servii nuntiatum est, Suessam Pometiam exsulatum ierant.

[c. c. 176. A. C. 576.]

XLII. Nec jam publicis magis consiliis Servius, quàm privatis, munire opes: et ne, qualis Anci liberûm animus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus se Tarquini liberûm esset, duas filias juvenibus regiis, Lucio atque Arunti Tarquiniis, jungit. Nec rupit tamen fati necessitatem humanis consiliis, quin invidia regni, etiam inter domesticos, infida omnia atque infesta faceret. Peropportunè ad præsentis quietem statûs bellum cum Vejentibus (jam enim induciæ exierant) aliisque Etruscis sumptum. In eo bello

et virtus et fortuna enituit Tullii: fusoque ingenti hostium exercitu, haud dubius rex, seu Patrum seu plebis animos periclitaretur, Romam rediit. Aggrediturque inde ad pacis longè maximum opus: ut, quemadmodum Numa divini auctor juris fuisset, ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus dignitatis fortunæque aliquid interlucet, posteris famâ ferrent. Censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio; ex quo belli pacisque munia non viritim, ut antè, sed pro habitu pecuniarum fierent. Tum classes centuriasque et hunc ordinem ex censu descripsit, vel paci decorum, vel bello.

XLIII. Ex iis, qui centum millium æris, aut majorem, censum haberent, octoginta confecit centurias, quadragenas seniorum ac juniorum. Prima classis omnes appellati. Seniores, ad urbis custodiam ut præsto essent; juvenes, ut foris bella gererent: arma his imperata, galea, clypeum, ocreæ, lorica; omnia ex ære: hæc ut tegimenta corporis essent: tela in hostem, hastaque et gladius. Additæ huic classi duæ fabrûm centuriæ, quæ sine armis stipendia facerent: datum munus, ut machinas in bello ferrent. Secunda classis intra centum usque ad quinque et septuaginta millium censum instituta; et ex his, senioribus junioribusque, viginti conscriptæ centuriæ: arma imperata, scutum pro clypeo, et, præter loricam, omnia eadem. Tertiæ classis in quinquaginta millium censum esse voluit: totidem centuriæ et hæ, eodemque discrimine ætatum, factæ: nec de armis quidquam mutatum; ocreæ tantum ademptæ. In quartâ classe census quinque et viginti millium; totidem centuriæ factæ: arma mutata; nihil præter hastam et verutum datum. Quinta classis aucta, centuriæ triginta factæ: fundas lapidesque missiles hi secum gerebant: in his accensi, cornicines, tubicinesque, in tres centurias distributi. Undecim millibus hæc classis censebatur. Hoc minor census reliquam multitudinem habuit: inde una centuria facta est, immunis militiâ. Ita pedestri exercitu ornato distributoque, equitum ex primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. Sex item alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus inauguratæ erant, nominibus fecit. Ad equos emendos dena millia æris ex publico data; et, quibus equos alerent, viduæ attributæ, quæ bina millia æris in annos singulos penderent. Hæc omnia in dites a pauperibus inclinata onera. Deinde est honos additus: non enim (ut ab Romulo tradi-

tum cæteri servaverant reges) viritum suffragium eâdem vi eodemque jure promiscuè omnibus datum est: sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio videretur, et vis omnis penes primores civitatis esset. Equites enim vocabantur primi; octoginta inde primæ classis centuriæ: ibi si 5 variaret, quod rarò incidebat, ut secundæ classis vocarentur: nec ferè unquam infrà ita descenderent, ut ad infimos pervenirent. Nec mirari oportet, hunc ordinem, qui nunc est, post expletas quinque et triginta tribus, duplicato earum numero, centuriis juniorum seniorumque, ad institutam ab 10 Servio Tullio summam non convenire: quadrifariam enim urbe divisâ regionibus collibusque, quæ habitantur partes, Tribus eas appellavit; ut ego arbitror, ab tributo; nam ejus quoque æqualiter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est. Neque hæc tribus ad centuriarum distributionem 15 numerumque quidquam pertinuere.

XLIV. Censu perfecto, quem maturaverat metu legis de incensis latæ cum vinculorum minis mortisque, edixit, ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis, in Campo Martio primâ luce adessent. Ibi in- 20 structum exercitum omnem suovetaurilibus lustravit: idque *conditum lustrum* appellatum, quia is censendo finis factus est. Millia octoginta eo lustro civium censa dicuntur. Adjicit scriptorum antiquissimus, Fabius Pictor, eorum, qui ferre arma possent, eum numerum fuisse. Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. Addit duos colles, Quirinalem Viminalemque: inde deinceps auget Esquilias: ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. Aggere et fossis et muro circumdat urbem: ita pomerium profert. *Pomerium*, verbi vim solam intuentes, *postmærium* 30 interpretantur esse. Est autem magis circa murum locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, quâ murum ducturi erant, certis circâ terminis inauguratò consecrabant; ut neque interiore parte ædificia mœnibus continuarentur, quæ nunc vulgò etiam conjungunt; et extrinsecus puri ali- 35 quid ab humano cultu pateret soli. Hoc spatium, quod neque habitari neque arari fas erat, non magis quòd *post murum* esset, quàm quòd murus post id, pomerium Romani appellârunt: et in urbis incremento, semper, quantum mœnia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur. 40

XLV. Auctâ civitate magnitudine urbis, formatis omnibus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes acquirerentur, consilio augere imperium conatus est, simul et aliquod addere urbi decus. Jam tum erat inclytum Dianæ Ephesiæ fanum: id communiter a civitatibus Asiæ factum fama ferebat. Quum consensum Deosque consociatos laudaret mirè Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publicè privatimque hospitia amicitiasque de industriâ junxerat; sæpe iterando eadem, perpulit tandem, ut Romæ fanum Dianæ populi Latini cum populo Romano facerent. Ea erat confessio, caput rerum Romam esse; de quo toties armis certatum fuerat. Id quamquam omissum jam ex omnium curâ Latinorum, ob rem toties infeliciter tentatam armis, videbatur; uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio imperii recuperandi. Bos in Sabinis nata cuidam patrifamiliæ dicitur, mirandâ magnitudine ac specie. Fixa per multas ætates cornua in vestibulo templi Dianæ monumentum ei fuere miraculo. Habita, ut erat, res prodigii loco est: et cecinere vates, cujus civitatis eam civis Dianæ immolâsset, ibi fore imperium; idque carmen pervenerat ad antistitem fani Dianæ. Sabinus, ut prima apta dies sacrificio visa est, bovem Romam actam deducit ad fanum Dianæ, et ante aram statuit. Ibi antistes Romanus, quum eum magnitudo victimæ celebrata famâ movisset, memor responsi, Sabinum ita alloquitur: "Quidnam tu, hospes, paras?" inquit, "incestè sacrificium Dianæ facere? Quin tu antè vivo perfunderis flumine? Infimâ valle præfluit Tiberis." Religione tactus hospes, qui omnia, ut prodigio responderet eventus, cuperet ritè facta, ex templo descendit ad Tiberim. Interea Romanus immolat Dianæ bovem: id mirè gratum regi atque civitati fuit.

XLVI. Servius, quamquam jam usu haud dubium regnum possederat, tamen, quia interdum jactari voces a juvene Tarquinio audiebat, se injussu populi regnare, conciliatâ prius voluntate plebis, agro capto ex hostibus viritim diviso, ausus est ferre ad populum, "vellent, juberentne, se regnare?" tantoque consensu, quanto haud quisquam alius antè, rex est declaratus. Neque ea res Tarquinio spem affectandi regni minuit: immo eò impensius, quia de agro plebis adversâ Patrum voluntate senserat agi, criminandi Servii apud Patres, crescendique in curiâ sibi occasionem datam ratus est, et ipse juvenis ardentis animi, et domi uxore Tulliâ in-

quietum animum stimulante. Tulit enim et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut tædio regum maturior veniret libertas; ultimumque regnum esset, quod scelere partum foret. Hic L. Tarquinius (Prisci Tarquinii regis filius neposne fuerit, parum liquet; pluribus tamen auctoribus, 5 filium ediderim) fratrem habuerat Aruntem Tarquinium, mitis ingenii juvenem. His duobus, ut antè dictum est, duæ Tullia, regis filia, nupserant, et ipsæ longè dispares moribus. Forte ita inciderat, ne duo violenta ingenia matrimonio jungerentur, fortunâ, credo, populi Romani, quò diuturnius Servii regnum esset, constituique civitatis incres 10 possent. Angebatur ferox Tullia, nihil materiae in viro neque ad cupiditatem neque ad audaciam esse; tota in alterum versa Tarquinium, eum mirari, eum virum dicere, ac regio sanguine ortum: spernere sororem, quòd, virum nacta, mulie- 15 bri cessaret audaciâ. Contrahit celeriter similitudo eos, ut ferè fit, malum malo aptissimum: sed initium turbandi omnia a fœminâ ortum est. Ea, secretis viri alieni assuefacta sermonibus, nullis verborum contumeliis parcere, de viro ad fratrem, de sorore ad virum; et se rectius viduam, et illum 20 cœlibem futurum fuisse contendere, quàm cum impari jungi, ut elanguescendum alienâ ignaviâ esset. Si sibi eum, quo digna esset, Dii dedissent virum, domi se propediem visuram regnum fuisse, quod apud patrem videat. Celeriter adolescentem suæ temeritatis implet. Aruns Tarquinius et 25 Tullia minor propè continuatis funeribus quum domos vacuas novo matrimonio fecissent, junguntur nuptiis, magis non prohibente Servio, quam approbante.

XLVII. Tum verò in dies infestior Tullii senectus, infestius cœpit regnum esse: jam enim ab scelere ad aliud 30 spectare mulier scelus; nec nocte, nec interdiu virum conquiescere pati, ne gratuita præterita parricidia essent. "Non sibi defuisse, cui nupta diceretur, nec cum quo taci- [v. c. 38. a. c. 714.]
"ta serviret: defuisse, qui se regno dignum putaret: qui
"meminisset, se esse Prisci Tarquinii filium; qui habere,
"quàm sperare, regnum mallet. Si tu is es, cui nuptam
"esse me arbitror, et virum et regem appello: sin minùs,
"eò nunc pejùs mutata est res, quòd istic cum ignaviâ
"est scelus. Quin accingeris? Non tibi ab Corintho, nec
"ab Tarquiniiis, ut patri tuo, peregrina regna moliri ne- 40
"cesse est. Dii te Penates patriique, et patris imago, et
"domus regia, et in domo regale solium, et nomen Tar-

"quinium creat vocatque regem. Aut si ad hæc parum
 "est animi, quid frustraris civitatem? quid te ut regium
 "juvenem conspici sinis? Facesse hinc Tarquinius, aut
 "Corinthum. Devolvere retro ad stirpem, fratri similior,
 5 "quàm patri." His aliisque increpando juvenem instigat,
 nec conquiescere ipsa potest; si (quum Tanaquil, peregrina
 mulier, tantùm moliri potuisset animo, ut duo continua reg-
 na viro, ac deinceps genero, dedisset) ipsa, regio semine
 orta, nullum momentum in dando adimendoque regno face-
 10 ret. His muliebribus instinctus furiis Tarquinius circumiro
 et prensare, minorum maximè gentium, Patres; admonere
 paterni beneficii, ac pro eo gratiam repetere; allicere donis
 juvenes: tum de se ingentia pollicendo, tum regis crimini-
 bus, omnibus locis crescere: postremò, ut jam agendæ rei
 15 tempus visum est, stipatus agmine armatorum, in forum ir-
 rupt: inde, omnibus percussis pavore, in regiâ sede pro
 curiâ sedens, patres in curiam per præconem ad regem
 Tarquinium citari jussit. Convenère exemplo, alii jam
 antè ad hoc præparati, alii metu, ne non venisse fraudi
 20 esset, novitate ac miraculo attoniti, et jam de Servio actum
 rati. Ibi Tarquinius, maledicta ab stirpe ultimâ orsus;
 "Servum, servâque natum, post mortem indignam parentis
 "sui, non interregno, ut antea, inito, non comitiis habitis,
 "non per suffragium populi, non auctoribus Patribus, mulie-
 25 "bri dono regnum occupâsse. Ita natum, ita creatum re-
 "gem, fautorem infimi generis hominum, ex quo ipse sit,
 "odio alienæ honestatis ereptum primoribus agrum sordi-
 "dissimo cuique divisisse: omnia onera, quæ communia
 "quondam fuerint, inclinâsse in primores civitatis: institu-
 30 "isse censum, ut insignis ad invidiam locupletiorum fortuna
 "esset, et parata, unde, ubi vellet, egentissimis largiretur."

XLVIII. Huic orationi Servius quum intervenisset, tre-
 pido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiæ magnâ
 voce, "Quid hoc," inquit, "Tarquini, rei est? quâ tu au-
 35 "daciâ, me vivo, vocare ausus es Patres, aut in sede con-
 "sidere meâ?" Quum ille ferociter ad hæc, "Se patris
 "sui tenere sedem, multò, quàm servum, potiorum filium
 "regis regni hæredem: satis illum diu per licentiam elu-
 "dentem insultâsse dominis;" clamor ab utriusque fautori-
 40 bus oritur, et concursus populi fiebat in curiam: apparebat-
 que regnatorum, qui vicisset. Tum Tarquinius, necessitate
 jam ipsâ cogente ultima audere, multò et ætate et viribus

validior, medium arripit Servium; elatumque e curiâ in inferiorem partem per gradus dejecit. Inde ad cogendum senatum in curiam redit. Fit fuga regis apparitorum atque comitum. Ipse propè exsanguis, quum semianimi regio comitatu domum se reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium 5 vicum, ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem consecuti erant, interficitur. Creditur, quia non abhorret a cætero scelere, admonitu Tulliæ id factum: carpento certè (id quod satis constat) in forum invecta, nec reverita cœtum virorum, evocavit virum e curiâ: regemque prima appella- 10 vit: a quo facessere jussa ex tanto tumultu quum se domum reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit; flectenti carpentum dextrâ in Virbium clivum, ut in collèm Esquiliarium eveheretur, restitit pavidus, atque inhibuit frenos is, qui jumenta agebat; jacentem- 15 que dominæ Servium trucidatum ostendit. Fœdum inhumanumque inde traditur scelus, monumentoque locus est. Sceleratum vicum vocant, quo amens, agitantibus Furiis sororis ac viri, Tullia per patris corpus carpentum egisse fertur; partemque sanguinis ac cædis paternæ cruento vehiculo, contaminata ipsa respersaque, tulisse ad penates suos virique sui: quibus iratis, malo regni principio similes prope diem exitus sequerentur. Servius Tullius regnavit annos quatuor et quadraginta, ita ut bono etiam moderatoque suc- 20 cedenti regi difficilis æmulatio esset. Cæterum id quoque 25 ad gloriam accessit quòd cum illo simul justa ac legitima regna occiderunt. Id ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse, quidam auctores sunt; ni scelus intestinum liberandæ patriæ consilia agitati intervenisset. 30

XLIX. Inde L. Tarquinius regnare occepit, cui Superbo [c. c. 520. v. c. 522.] cognomen facta indiderunt, quia socerum gener sepulturâ prohibuit, "Romulum quoque insepultum perisse" dictitans. Primores Patrum, quos Servii rebus favisse credebat, interfecit: conscius deinde, malè quærendi regni ab se ipso adversus se exemplum capi posse, armatis corpus circumsep- 35 sit: neque enim ad jus regni quidquam præter vim habebat; ut qui neque populi jussu, neque auctoribus Patribus, regnaret. Eò accedebat, ut in caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutandum esset: quem ut pluribus in- 40 cuteret, cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se solus exercebat; perque eam causam occidere, in exsilium

agere, bonis multare poterat, non suspectos modò aut invisos, sed unde nihil aliud, quàm prædam, sperare posset. Ita Patrum præcipuè numero imminuto, statuit nullos in Patres legere; quò contemptior paucitate ipsâ ordo esset, minùsque per se nihil agi indignarentur. Hic enim regum primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum consulendi solvit: domesticis consiliis rempublicam administravit: bellum, pacem, fœdera, societates per se ipse, cum quibus voluit, injussu populi ac senatûs, fecit, diremitque.

30 Latinorum sibi maximè gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter cives esset. Neque hospitium modò cum primoribus eorum, sed affinitates quoque, jungebat. Octavio Mamilio Tusculano (is longè princeps Latini nominis erat, si famæ credimus, ab Ulysse Deâque Circe

15 oriundus), ei Mamilio filiam nuptum dat; perque eas nuptias multos sibi cognatos amicosque ejus conciliat.

L. Jam magna Tarquinii auctoritas inter Latinorum proceres erat; quum, in diem certum ut ad lucum Ferentinæ conveniant, indicit: esse, quæ agere de rebus communibus

20 velit. Conveniunt frequentes primâ luce: ipse Tarquinius diem quidem servavit; sed paulò antè, quàm sol occideret, venit. Multa ibi totâ die in concilio variis jactata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Ariciâ ferociter in absentem Tarquinium erat invectus; "Haud mirum esse,

25 "Superbo inditum Romæ cognomen." (Jam enim ita clam quidem mussitantes, vulgò tamen, eum appellabant.) "An quidquam superbius esse, quàm ludificari sic omne "nomen Latinum? principibus longè ab domo excitis, ipsum, qui concilium indixerit, non adesse? tentari profectò

30 "patientiam, ut, si jugum acceperint, obnoxios premat. "Cui enim non apparere, affectare eum imperium in Latinos? Quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum "illud, et non raptum parricidio, sit, credere et Latinos "(quamquam ne sic quidem alienigenæ) debere. Sin suos

35 "ejus pœniteat (quippe qui alii super alios trucidentur, exsulatum eant, bona amittant), quid spei melioris Latinis "portendi? Si se audiant, domum suam quemque inde "abituos: neque magis observaturos diem concilii, quàm "ipse, qui indixerit, observet." Hæc atque alia eodem

40 pertinentia seditiosus facinorosusque homo, hisque artibus opes domi nactus, quum maximè dissereret, intervenit Tarquinius. Is finis orationi fuit. Aversi omnes ad Tarquini-

um salutandum : qui, silentio facto, monitus a proximis, ut purgaret se, quòd id temporis venisset, "disceptatorem," ait, "se sumptum inter patrem et filium : curâ reconciliandi "eos in gratiam moratum esse : et, quia ea res exemisset "illum diem, postero die acturum, quæ constituisset." Ne ⁵ id quidem ab Turno tulisse tacitum ferunt : dixisse enim, "Nullam breviorē esse cognitionem, quā inter patrem "et filium, paucisque transigi verbis posse : ni pareat patri, "habiturum infortunium esse."

LI. Hæc Aricinus in regem Romanum increpans ex con-¹⁰ cilio abiit. Quam rem Tarquinius aliquantò, quā videbatur, ægrius ferens, confestim Turno necem machinatur : ut eundem terrorem, quo civium animos domi oppresserat, Latinis injiceret : et quia pro imperio palam interfici non poterat, oblato falso crimine insontem oppressit. Per ad-¹⁵ versæ factionis quosdam Aricinos servum Turni auro corruptit, ut in diversorium ejus vim magnam gladiatorum inferri clam sineret : ea quum unâ nocte perfecta essent, Tarquinius, paulò ante lucem accitis ad se principibus Latinorum, quasi re novâ perturbatus, "moram suam hesternam, velut ²⁰ "Deorum quâdam providentiâ illatam," ait, "saluti sibi "atque illis fuisse : ab Turno, dici, sibi et primoribus "populorum parari necem, ut Latinorum solus imperium "teneat. Aggressurum fuisse hesterno die in concilio : "dilatam rem esse, quòd auctor concilii abfuerit, quem ²⁵ "maximè peteret. Inde illam absentis insectationem esse "natam, quòd morando spem destituerit. Non dubitare, "si vera deferantur, quin primâ luce, ubi ventum in concilium sit, instructus cum conjuratorum manu armatus- "que venturus sit. Dicit, gladiatorum ingentem numerum ³⁰ "esse ad eum convectum : id vanum necne sit, extemplo "sciri posse. Rogare eos, ut inde secum ad Turnum veniant." Suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox, et oratio hesterna, et mora Tarquinii ; quòd videbatur ob eam differri cædes potuisse. Eunt inclinatis quidem ad creden-³⁵ dum animis, tamen, nisi gladiis deprehensis, cætera vana existimaturi. Ubi est eò ventum, Turnum ex somno excitatum circumstant custodes : comprehensisque servis, qui caritate domini vim parabant, quum gladii abditi ex omnibus locis diverticuli protraherentur ; enimvero manifes-⁴⁰ ta res visa, injectæque Turno catenæ : et confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur. Ibi tam

atrox invidia orta est, gladiis in medio positis, ut, indictâ causâ, novo genere leti, dejectus ad caput aquæ Ferentinæ, crate supernè injectâ saxisque congestis, mergeretur.

LII. Revocatis deinde ad concilium Latinis, Tarquinius, 5 collaudatisque, qui Turnum novantem res pro manifesto par-
ricidio meritâ poenâ affecissent, ita verba fecit: "Posse
"quidem se vetusto jure agere, quòd, quum omnes Latini
"ab Albâ oriundi sint, in eo fœdere teneantur, quo ab Tul-
"lo res omnis Albana cum colonis suis in Romanum ces-
10 "serit imperium. Cæterùm se utilitatis id magis omnium
"causâ censere, ut renovetur id fœdus; secundâque potiùs
"fortunâ populi Romani ut participes Latini fruantur, quàm
"urbium excidia vastationesque agrorum, quas Anco priùs,
"patre deinde suo regnante, perpessi sint, semper aut ex-
15 "spectent, aut patiantur." Haud difficulter persuasum
Latinis, quamquam in eo fœdere superior Romana res erat.
Cæterùm et capita nominis Latini stare ac sentire cum rege
videbant; et Turnus sui cuique periculi, si adversatus es-
set, recens erat documentum. Ita renovatum fœdus, in-
20 dictumque junioribus Latinorum, ut ex fœdere die certâ ad
lucum Ferentinæ armati frequentes adessent. Qui ubi ad
edictum Romani regis ex omnibus populis convenère; ne
ducem suum, neve secretum imperium, propriave signa
haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex
25 binis singulos faceret, binosque ex singulis: ita geminatis
manipulis centuriones imposuit.

LIII. Nec, ut injustus in pace rex, ita dux belli pravus
fuit: quin eâ arte æquâset superiores reges, ni degenera-
tum in aliis huic quoque decori offecisset. Is primus Vol-
30 scis bellum in ducentos ampliùs post suam ætatem annos
movit; Suessamque Pometiam ex his vi cepit: ubi quum
dividendâ prædâ quadringenta talenta argenti auriqve re-
fecisset; concepit animo eam amplitudinem Jovis templi,
quæ digna Deûm hominumque rege, quæ Romano imperio,
35 quæ ipsius etiam loci majestate esset. Captivam pecuniam
in ædificationem ejus templi seposuit. Excepit deinde eum
lentius spe bellum, quo Gabios, propinquam urbem, nequid-
quam vi adortus, quum obsidendi quoque urbem spes pulso
a mœnibus adempta esset, postremò minimè arte Romanâ,
40 fraude ac dolo, aggressus est; nam quum, velut posito bello,
fundamentis templi jaciendis aliisque urbanis operibus in-

tentum se esse simularet, Sextus, filius ejus, qui minimus ex tribus erat, transfugit ex composito Gabios, patris in se sævitiam intolerabilem conquerens; "Jam ab alienis in
 "suos vertisse superbiam; et liberorum quoque eum fre-
 "quentiæ tædere; ut, quam in curiâ solitudinem fecerit, 5
 "domi quoque faciat; ne quam stirpem, ne quem hæredem
 "regni relinquat. Se quidem, inter tela et gladios patris
 "elapsum, nihil usquam sibi tutum, nisi apud hostes L.
 "Tarquiniî, credidisse. Nam, ne errarent, manere his
 "bellum, quod positum simuletur; et per occasionem eum 10
 "incautos invasurum. Quòd si apud eos supplicibus locus
 "non sit, pererraturum se omne Latium: Volscosque se
 "inde, et Æquos, et Hernicos petiturum; donec ad eos
 "perveniât, qui a patrum crudelibus atque impiis suppliciis
 "tegere liberos sciant. Forsitan etiam ardoris aliquid ad 15
 "bellum armaque se adversus superbissimum regem ac fe-
 "rocissimum populum inventurum." Quum, si nihil mora-
 "rentur, infensus irâ porro inde abiturus videretur, benignè
 "ab Gabinis excipitur: vetant mirari, si, qualis in cives,
 "qualis in socios, talis ad ultimum in liberos esset. In se 20
 "ipsum postremò sæviturum, si alia desint. Sibi verò gratum
 "adventum ejus esse; futurumque credere brevi, ut, illo
 "adjuvante, ab portis Gabinis sub Romana mœnia bellum
 "transferatur.

LIV. Inde in concilia publica adhiberi: ubi, quum de 25
 aliis rebus assentire se veteribus Gabinis diceret, quibus hæ
 notiores essent, ipse identidem belli auctor esse, in eo sibi
 præcipuam prudentiam assumere, quòd utriusque populi vi-
 res nòsset, sciretque invisam profectò superbiam regiam
 civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuissent. Ita 30
 quum sensim ad rebellandum primores Gabinorum incitaret,
 ipse cum promptissimis juvenum prædatum atque in ex-
 peditiones iret, et dictis factisque omnibus ad fallendum in-
 structis vana accresceret fides, dux ad ultimum belli legitur.
 Ibi quum, insciâ multitudine quid ageretur, prælia parva 35
 inter Romam Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina
 res superior esset; tum certatim summi infimique Gabino-
 rum Sex. Tarquinius dono Deûm sibi missum ducem
 credere. Apud milites verò obeundo pericula ac labores,
 pariter prædam munificè largiendo, tantâ caritate esse, ut 40
 non pater Tarquinius potentior Romæ, quàm filius Gabiis
 esset. Itaque, postquam satis virium collectum ad omnes

conatus videbat, tum e suis unum sciscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam se facere vellet? quandoquidem, ut omnia unus Gabiis posset, ei Dii dedissent. Huic nuntio, quia (credo) dubiæ fidei videbatur, nihil voce responsum
 5 est: rex, velut deliberabundus, in hortum ædium transit, sequente nuntio filii: ibi, inambulans tacitus, summa paverum capita dicitur baculo decussisse. Interrogando expectandoque responsum nuntius sessus, ut re imperfectâ, redit Gabios; quæ dixerit ipse, quæque viderit, refert: seu
 10 irâ, seu odio, seu superbiâ insitâ ingenio, nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi, quid vellet parens, quidve præciperet tacitis ambagibus, patuit; primores civitatis, criminando alios apud populum, alios suâ ipsos invidiâ opportunos, interemit: multi palàm; quidam, in quibus minùs spe-
 15 ciosa criminatio erat futura, clam interfecti. Patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exsilium acti sunt, absentiumque bona juxta atque interemptorum divisui fuere. Largitionis inde prædæque et dulcedine privati commodi, sensus malorum publicorum adimi; donec, orba consilio
 20 auxilioque, Gabina res regi Romano sine ullâ dimicatione in manum traditur.

LV. Gabiis receptis, Tarquinius pacem cum Æquorum gente fecit; fœdus cum Tuscis renovavit. Inde ad negotia urbana animum convertit: quorum erat primum, ut
 25 Jovis templum in monte Tarpejo, monumentum regni sui nominisque, relinqueret: Tarquinius reges ambos, patrem vovisse, filium perfecisse. Et, ut libera a cæteris religionibus area esset tota Jovis templique ejus, quod inædificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit; quæ aliquot ibi a
 30 Tatio rege, primùm in ipso discrimine adversus Romulum pugnæ vota, consecrata inaugurataque postea fuerant. Inter principia condendi hujus operis, movisse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur Deos: nam, quum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves, in
 35 Termini fano non addixere. Id omen auguriumque ita acceptum est; non motam Termini sedem, unumque eum Deorum non evocatum sacratis sibi finibus, firma stabiliaque cuncta portendere. Hoc perpetuitatis auspicio accepto, secutum aliud, magnitudinem imperii portendens, prodigium
 40 est. Caput humanum, integrâ facie, aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse: quæ visa species, haud per ambages, arcem eam imperii caputque rerum fore por-

tendebat: idque ita cecinêre vates, quique in urbe erant, quosque ad eam rem consultandam ex Etruriâ acciverant. Augebatur ad impensas regis animus. Itaque Pometinâ manubiâ, quæ perducendo ad culmen operi destinatæ erant, vix in fundamenta suppeditavêre. Eò magis Fabio, præter- 5 quam quòd antiquior est, crediderim, quadringenta ea sola talenta fuisse, quàm Pisoni, qui quadraginta millia pondo argenti seposita in eam rem scribit, summam pecuniæ neque ex unius tum urbis prædâ sperandam, et nullius, ne horum quidem magnificentiæ operum, fundamenta non ex- 10 superaturam.

LVI. Intentus perficiendo templo, fabris undique ex Etruriâ accitis, non pecuniâ solùm ad id publicâ est usus, sed operis etiam ex plebe: qui quum haud parvus et ipse militiæ adderetur labor, minùs tamen plebs gravabatur, se 15 templa Deûm exædificare manibus suis: quæ posthac et ad alia, ut specie minora, sic laboris aliquantò majoris, traducebatur opera; foros in circo faciendos, cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terram agendam: quibus duobus operibus vix nova hæc magnificèntia quidquam adæquare potuit. His laboribus exercitâ plebe, quia et urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, et colonis mittendis occupari latius imperii fines volebat; Signiam Circejosque colonos misit, præsidia urbi futura terrâ marique. Hæc agenti portentum 25 terribile visum; anguis, ex columnâ ligneâ elapsus, quum terrorem fugamque in regiam fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus, quàm anxiiis implevit curis. Itaque quum ad publica prodigia Etrusci tantùm vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu, Delphos ad 30 maximè inclytum in terris oraculum mittere statuit: neque responsa sortium ulli alii committere ausus, duos filios per ignotas eâ tempestate terras, ignotiora maria, in Græciam misit. Titus et Aruns profecti: comes his additus L. Junius Brutus, Tarquiniâ sorore regis natus, juvenis 35 longè alius ingenio, quàm cujus simulationem induerat. Is, quum primores civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque in animo suo quidquam regi timendum, neque in fortunâ concupiscendum relinquere statuit, contemptuque tutus esse, ubi in jure parum præsidii 40 esset. Ergo ex industriâ factus ad imitationem stultitiæ, quum se suaque prædæ esse regi sineret, Bruti quoque haud

abnuît cognomen; ut, sub ejus obtentu cognominis, liberator ille populi Romani animus latens opperirètur tempora sua. Is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, ludibrium veriùs, quàm comes, aureum baculum, inclusum corneo
 5 cavato ad id baculo, tulisse donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui. Quò postquam ventum est, perfectis patris mandatis, cupido incessit animos juvenum sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. Ex infimo specu vocem redditam ferunt: "Im-
 10 perium summum Romæ habebit, qui vestrâ primus, "o juvenes, osculum matri tulerit." Tarquinius, ut Sextus, qui Romæ relictus fuerat, ignarus responsi expersque imperii esset, rem summâ ope taceri jubent; ipsi inter se, uter prior, quum Romam redissent, matri osculum daret,
 15 sorti permittunt. Brutus, aliò ratus spectare Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit: scilicet, quòd ea communis mater omnium mortalium esset. Reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum summâ vi parabatur.

20 LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens (ut in eâ regione atque in eâ ætate) divitiis præpollens: eaque ipsa causa belli fuit, quòd rex Romanus tum ipse ditari, exhaustus magnificentiâ publicorum operum, tum prædâ delenire popularium animos studebat; præter aliam superbiam regno
 25 infestos etiam, quòd se in fabrorum ministeriis ac servili tamdiu habitos opere ab rege indignabantur. Tentata res est, si primo impetu capi Ardea posset: ubi id parum processit, obsidione munitionibusque cæpti premi hostes. In iis stativis, ut fit longo magis quàm acri bello, satis liberi
 30 commeatus erant: primoribus tamen magis quàm militibus. Regii quidem juvenes interdum otium conviviis comissationibusque inter se terebant: forte potantibus his apud Sextum Tarquinium, ubi et Collatinus cœnabat Tarquinius, Egerii filius, incidit de uxoribus mentio: suam quisque
 35 laudare miris modis; inde certamine accenso, Collatinus negat, "verbis opus esse: paucis id quidem horis posse "sciri, quantum cæteris præstet Lucretia sua. Quin, si "vigor juventæ inest, conscendimus equos, invisimusque "præsentes nostrarum ingenia? Id cuique spectatissimum
 40 "sit, quod, necopinato viri adventu, occurrerit oculis." Incaluerant vino. "Age sanè," omnes: citatis equis avelant Romam. Quò quum, primis se intendentibus tenebris,

pervenissent, pergunt inde Collatiam; ubi Lucretiam, haudquâquam ut regias nurus, quas in convivio luxuque cum æqualibus viderant tempus terentes, sed nocte serâ deditam lanæ inter lucubrantès ancillas in medio ædium sedentem inveniunt. Muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit. 5 Adveniens vir Tarquinique excepti benignè: victor maritus comiter invitat regios juvenes. Ibi Sex. Tarquinius mala libido Lucretiæ per vim stuprandæ capit: tum forma, tum spectata castitas incitat. Et tum quidem ab nocturno juvenili ludo in castra redeunt. 10

LVIII. Paucis interjectis diebus, Sex. Tarquinius, inscio Collatino, cum comite uno Collatiam venit: ubi exceptus benignè ab ignaris consilii, quum post cœnam in hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis tuta circâ sopitque omnes videbantur, stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit, sinistrâque manu mulieris pectore oppresso, "Tace, Lucretia," inquit: "Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est: moriêre, si emiseris vocem." Quum pavida ex somno mulier nullam opem, propè mortem imminentem, videret; tum Tarquinius fateri 20 amorem, orare, miscere precibus minas, versare in omnes partes muliebrem animum. Ubi obstinatum videbat, et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus: cum mortuâ jugulatum servum nudum positurum, ait, ut in sordido adulterio necata dicatur. Quo terrore quum vicisset 25 obstinatum pudicitiam velut victrix libido, profectusque inde Tarquinius, ferox expugnato decore muliebri, esset; Lucretia, mœsta tanto malo, nuntium Romam eundem ad patrem, Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus amicis veniant: ita facto maturatoque opus esse; rem 30 atrocem incidisse. Sp. Lucretius cum P. Valerio Volesi filio, Collatinus cum L. Junio Bruto venit; cum quo fortè Romam rediens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam sedentem mœstam in cubiculo inveniunt: adventu suorum lacrymæ obortæ: quærentique viro, "Sati'n' sal- 35 vâ?" "Minimè," inquit; "quid enim salvi est mulieri, amissâ pudicitia? Vestigia viri alieni, Collatine, in lecto sunt tuo. Cæterum corpus est tantum violatum, animus insons: mors testis erit. Sed date dextras fidemque, haud impunè adultero fore. Sextus est Tarquinius, qui 40 hostis pro hospite, priore nocte vi, armatus, mihi (sibique, si vos viri estis) pestiferum hinc abstulit gaudium." Dant

ordine omnes fidem : consolantur ægram animi, avertendo noxam ab coactâ in auctorem delicti : mentem peccare, non corpus : et, unde consilium abfuerit, culpam abesse. "Vos," inquit, "videritis, quid illi debeatur : ego, me, etsi peccato
 5 "absolvo, supplicio non libero : nec ulla deinde impudica
 "Lucretiæ exemplo vivet." Cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in corde defigit : prolapsaque in vulnus, moribunda cecidit. Conclamant vir paterque.

LIX. Brutus, illis luctu occupatis, cultrum, ex vulnere
 10 Lucretiæ extractum, manantem cruore præ se tenens, "Per
 "hunc," inquit, "castissimum ante regiam injuriam sanguinem juro, vosque, Dii, testes facio, me L. Tarquinium
 "Superbum, cum sceleratâ conjuge et omni liberorum stirpe, ferro, igni, quâcumque dehinc vi possim, exsecuturum ;
 15 "nec illos, nec alium quemquam regnare Romæ passurum."
 Cultrum deinde Collatino tradit ; inde Lucretio ac Valerio, stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. Ut præceptum erat, jurant : totique ab luctu versi in iram, Brutum, jam inde ad expugnandum regnum vocantem, sequuntur ducem. Elatum domo Lucretiæ corpus in
 20 forum deferunt, concientque miraculo (ut fit) rei novæ atque indignitate homines : pro se quisque scelus regium ac vim queruntur. Movet tum patris mœstitia, tum Brutus, castigator lacrymarum atque inertium querelarum, auctorque (quod viros, quod Romanos deceret) arma capiendi adversus hostilia ausos. Ferocissimus quisque juvenum cum armis voluntarius adest : sequitur et cætera juvenus. Inde, pari præsidio relicto Collatiæ ad portas, custodibusque
 30 datis ne quis eum motum regibus nuntiaret, cæteri armati, duce Bruto, Romam profecti. Ubi eò ventum est, quâcumque incedit, armata multitudo pavorem ac tumultum facit : rursus, ubi anteire primores civitatis vident, quidquid sit, haud temerè esse rentur. Nec minorem motum animorum Romæ tam atrox res facit, quàm Collatiæ fecerat. Ergo
 35 ex omnibus locis urbis in forum curritur. Quò simul ventum est, præco ad tribunum Celerum, in quo tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. Ibi oratio habita, nequâquam ejus pectoris ingenique, quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tarquinii, de stupro
 40 infando Lucretiæ, et miserabili cæde, de orbitate Tricipitini, cui morte filiæ causa mortis indignior ac miserabilior esset. Addita superbia ipsius regis, miseræque et labores

plebis, in fossas cloacasque exhauriendas demersæ: Romanos homines, victores omnium circà populorum, opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos. Indigna Ser. Tullii regis memorata cædes, et invecta corpori patris nefando vehiculo filia; invocatique ultores parentum Dii. His atrocioribusque, credo, aliis (quæ præsens rerum indignitas, haudquâquam relatu scriptoribus facilia, subjicit) memoratis, incensa: n multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret, exsulesque esse juberet L. Tarquinius cum conjugè ac liberis. Ipse, junioribus, qui ultro nomina dabant, lectis 10 armatisque, ad concitandum inde adversus regem exercitum Ardeam in castra est profectus: imperium in Urbe Lucretio, præfecto Urbis jam antè ab rege instituto, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia domo profugit, exsecrantibus, quâcumque incedebat, invocantibusque parentum Furias viris 15 mulieribusque.

LX. Harum rerum nuntiis in castra perlatis, quum re novâ trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam Brutus (senserat enim adventum) ne obvius fieret; eodemque ferè tempore, diversis itineribus, Brutus Ardeam, 20 Tarquinius Romam, venerunt. Tarquinio, clausæ portæ, exsiliumque indictum: liberatorem Urbis læta castra accipere; exactique inde liberi regis. Duo patrem secuti sunt, qui exsulatum Cære in Etruscos ierunt. Sex Tarquinius, Gabios, tamquam in suum regnum, profectus, ab 25 ultoribus veterum simultatum, quas sibi ipse cædibus rapinisque conciverat, est interfectus. L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et viginti. Regnatum Romæ, ab conditâ Urbe ad liberatam, annos ducentos quadraginta quatuor. Duo consules inde comitiis centuriatis a præfecto Urbis ex commentariis Ser. Tullii creati sunt, L. Junius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

[U. c. 345. A. c. 507.]

LIBRI SECUNDI

CAP. I—XIII. XXIII. XXIV. XXVII—XXXV. XXXIX. XL.

EPITOME LIBRI SECUNDI.

I. BRUTUS jurejurando populum adstrinxit, neminem regnare Romæ passuros : II. Tarquinius Collatinum, collegam suum, propter affinitatem Tarquiniorum suspectum, coëgit consulatu se abdicare, et civitate cedere. V. Bona regum diripi jussit : agrum Marti consecravit, qui Campus Martius nominatus est : adolescentes nobiles, in quibus suos quoque et sororis filios, quia conjuraverant de recipiendis regibus, securi percussit : servo indici, cui Vindicio nomen fuit, libertatem dedit ; ex cujus nomine vindicta est appellata. VI. Quum adversus reges, qui, contractis Vejentium et Tarquiniensium copiis, bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arunte, filio Superbi, commortuus est : VII. Eumque matronæ annum luxerunt. VIII. P. Valerius consul legem de provocatione ad populum tulit. Capitolium dedicatum est. IX. X. Porsena, rex Clusinorum, bello pro Tarquiniiis suscepto, quum ad Janiculum venisset, ne Tiberim transiret, virtute Coclitis Horatii prohibitus est ; qui, dum alii pontem sublicium rescindunt, solus Etruscos sustinuit ; et, ponte rupto, armatus se in flumen misit, et ad suos tranavit. XII. Alterum accessit virtutis exemplum a Mucio ; qui, quum ad feriendum Porsenam castra hostium intrasset, occiso scribâ, quem regem esse putabat, comprehensus, impositam altariibus manum, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est ; dixitque, tales trecentos esse coniuratos in mortem ipsius regis : quorum admiratione coactus Porsena pacis condiciones ferre, bellum omisit, acceptis obsidibus : XIII. Ex quibus virgo una, Clœlia, deceptis custodibus, per Tiberim ad suos tranavit ; et, quum reddita esset, a Porsenâ honorificè remissa, equestri statuâ donata est. Ap. Claudius ex Sabinis Romam transfugit : ob hoc Claudia tribus adjecta est. Numerus tribuum amplius est, ut essent viginti una. Adversus Tarquinium Superbum, cum Latinorum exercitu bellum inferentem, A. Postumius dictator prospere pugnavit apud lacum Regillum. XXIII, &c. Plebs, quum propter nexos ob æs alienum in Sacrum montem secessisset, consilio Menenii Agrippæ a seditione revocata est. Idem Agrippa, quum decessisset, propter paupertatem publico impendio elatus est. XXXIII. Tribuni plebis quinque creati sunt. Oppidum Volscorum Corioli captum est virtute et operâ C. Marci, qui ob hoc Coriolanus vocatus est. Ti. Atinius, vir de plebe, quum in visu admonitus esset, ut de quibusdam religionibus ad senatum perferret, et neglexisset, amisso filio, debilis factus, postquam, delatus ad senatum lecticâ, eadem illa indicaverat, usu pedum recepto, domum reversus est. XXXIX. XL. Quum C. Marcius Coriolanus, qui in exsilium erat pulsus, dux Volscorum factus, exercitum hostium urbi Romæ admovisset, et missi ad eum primùm legati, postea sacerdotes, frustra deprecati essent, ne bellum patriæ inferret ; Veturia mater et Volumnia uxor

impetraverunt ab eo, ut recederet. Lex agraria primùm lata est. Sp. Cassius consularis regni crimine damnatus est, necatusque. Oppia, virgo Vestalis, ob incestum viva defossa est. Quum vicini hostes Veientes incommodi magis quàm graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendum depoposeit; misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram ad unum ab hostibus cæsi sunt, uno impubere domi relicto. Ap. Claudius consul, quum adversus Volscos contumaciâ exercitûs malè pugnatum esset, declinum quemque militum fuste percussit. Res præterea adversum Volscos, et Æquos, et Veientes, et seditiones inter Patres plebemque continet. [Car. I.—LXV. U. C. 245—286. A. C. 507—466.]

I. LIBERI jam hinc populi Romani res, pace belloque gestas, annuos magistratus, imperiaque legum potentiora quàm hominum, peragam. Quæ libertas ut lætior esset, proximi regis superbia fecerat: nam priores ita regnârunt, ut haud immeritò omnes deinceps conditores partium certè urbis, quas novas ipsi sedes ab se auctæ multitudini addiderunt, numerentur: neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriæ, Superbo exacto rege, meruit, pessimo publico id factururus fuerit, si libertatis immaturæ cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset. Quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs, transfuga ex suis populis, sub tutelâ inviolati templi aut libertatem aut certè impunitatem adepta, soluta regio metu, agitari cœpta esset tribuniciis procellis; et in alienâ urbe cum Patribus serere certamina, priusquam pignora conjugum ac liberorum, caritasque ipsius soli, cui longo tempore assuescitur, animos eorum consociâset? Dissipatæ res nondum adultæ discordiâ forent; quas fovit tranquilla moderatio imperii, eoque nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis jam viribus ferre possent. Libertatis autem originem inde magis, quia annuum imperium consulare factum est, quàm quòd deminutum quidquam sit ex regiâ potestate, numeres. Omnia jura, omnia insignia primi consules tenuère. Id modò cautum est, ne, si ambo fasces haberent, duplicatus terror videretur. Brutus prior, concedente collegâ, fasces habuit: qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit. Omnium primum avidum novæ libertatis populum, ne postmodum flecti precibus aut donis regiis posset, jurejurando adegit, neminem Romæ passuros regnare. Deinde, quò plus virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, cædibus regis deminutum Patrum numerum, primoribus equestris gradûs lectis, ad trecentorum summam explevit: traditumque inde fertur, ut in senatum vocarentur, qui Patres, quique conscripti essent: *conscriptos*, videlicet, in novum senatum appellabant lectos. Id mirum quantum profuit ad concordiam civitatis, jungendosque Patribus plebis animos.

II. Rerum deinde divinarum habita cura : et, quia quæ-
 am publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne ubiubi
 regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. Id
 sacerdotium pontifici subjecere, ne additus nomini honos
 5 aliquid libertati, cujus tunc prima erat cura, officeret : ac
 nescio, an, nimis undique eam minimis quoque rebus muni-
 endo, modum excesserint. Consulis enim alterius, quum
 nihil aliud offenderit, nomen invisum civitati fuit. “ Nimi-
 10 “ ùm Tarquinius regno assuêsse : initium a Prisco factum :
 “ regnâsse deinde Ser. Tullium : ne intervallo quidem facto
 “ oblitum, tamquam alieni, regni Superbum Tarquinium,
 “ velut hæreditatem gentis, scelere ac vi repetîsse. Pulso
 “ Superbo, penes Collatinum imperium esse. Nescire Tar-
 “ quinius privatos vivere : non placere nomen : periculosum
 15 “ libertati esse.” Hic primò sensim tentantium animos
 sermo per totam civitatem est datus ; sollicitamque sus-
 picione plebem Brutus ad concionem vocat. Ibi omnium
 primum jusjurandum populi recitat ; neminem regnare pas-
 suros, nec esse Romæ, unde periculum libertati foret. “ Id
 20 “ summâ ope tuendum esse : neque ullam rem, quæ eò per-
 “ tineat, contemnendam. Invitum se dicere hominis causâ,
 “ nec dicturum fuisse, ni caritas reipublicæ vinceret. Non
 “ credere populum Romanum, solidam libertatem recupera-
 “ tam esse. Regium genus, regium nomen, non solum in
 25 “ civitate, sed etiam in imperio esse. Id officere, id obstarè
 “ libertati. Hunc tu,” inquit, “ tuâ voluntate, L. Tarquini,
 “ remove metum. Meminimus, fatemur, ejecisti reges. Ab-
 “ solve beneficium tuum. Aufer hinc regium nomen. Res
 “ tuas tibi non solum reddent cives tui, auctore me ; sed,
 30 “ si quid deest, munificè augebunt. Amicus abi : exonera
 “ civitatem vano forsitan metu. Ita persuasum est animis,
 “ cum gente Tarquiniâ regnum hinc abiturum.” Consuli
 primò tam novæ rei ac subitæ admiratio incluserat vocem.
 Dicere deinde incipientem primores civitatis circumsistunt ;
 35 eadem multis precibus orant. Et cæteri quidem movebant
 minis : postquam Sp. Lucretius, major ætate ac dignitate,
 socer præterea ipsius, agere variè, rogando alternis suaden-
 doque, cœpit, ut vinci se consensu civitatis pateretur ; ti-
 mens consul, ne postmodum privato sibi eadem illa cum
 40 bonorum amissione, additâque aliâ insuper ignominiâ, ac-
 ciderent, abdicavit se consulatu : rebusque suis omnibus Lavi-
 nium translatis, civitate cessit. Brutus ex senatûs-consulto
 ad populum tulit, ut omnes Tarquiniæ gentis exsules es-

sent : collegam sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium, quo adiutore reges ejecerat.

III. Quum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab Tarquiniis imminere, id quidem spe omnium serius fuit : cæterum, id quod non timebant, per dolum ac prodicionem propè 5 libertas amissa est. Erant in Romanâ juventute adolescentes aliquot, nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, æquales sodalesque adolescentium Tarquini-
orum, assueti more regio vivere. Eam tum, æquato jure omnium, licentiam quærentes, libertatem aliorum in suam 10 vertisse servitutem inter se conquerebantur. “ Regem
“ hominem esse, a quo impetres, ubi jus, ubi injuria opus
“ sit : esse gratiæ locum, esse beneficio ; et irasci et ignos-
“ cere posse : inter amicum atque inimicum discrimen nōs-
“ se. Leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem 15
“ melioremque inopi, quàm potenti : nihil laxamenti nec
“ veniæ habere, si modum excesseris : periculosum esse, in
“ tot humanis erroribus, solâ innocentia vivere.” Ita jam
suâ sponte ægris animis, legati ab regibus superveniunt, sine
mentionem reditûs, bona tantum repetentes. Eorum verba 20
postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consul-
tatio tenuit ; ne non reddita, belli causa ; reddita belli mate-
ria et adjumentum essent. Interim legati alii alia moliri ; aper-
tè bona repetentes, clam recuperandi regni consilia struere :
et, tamquam ad id, quod agi videbatur, ambientes nobilium 25
adolescentium animos pertentant : a quibus placidè oratio
accepta est, his literas ab Tarquiniis reddunt ; et de acci-
piendis clam nocte in urbem regibus colloquantur.

IV. Vitelliis Aquilliisque fratribus primò commissa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat ; jamque 30
ex eo matrimonio adolescentes erant liberi, Titus Tiberius-
que. Eos quoque in societatem consilii avunculi assumunt :
præterea et nobiles aliquot adolescentes conscii assumpti,
quorum vetustate memoria abiit. Interim quum in senatu
vicisset sententia, quæ censebat reddenda bona ; eamque 35
ipsam causam moræ in urbe haberent legati, quòd spatium
ad vehicula comparanda a consulibus sumpsissent, quibus
regum asportarent res ; omne id tempus cum conjuratis
consultando absumunt, evincuntque instando, ut literæ sibi
ad Tarquinius darentur : nam aliter quî credituros eos, non 40
vana ab legatis super rebus tantis afferri ? Datæ literæ, ut

pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt : nam quum, pridie quàm legati ad Tarquinius proficiscerentur, et cœnatum forte apud Vitellios esset, conjuratique ibi, remotis arbitris, multa inter se de novo (ut fit) consilio egissent ; sermonem eorum ex servis excepit, qui jam antea id senserat agi : sed eam occasionem, ut literæ legatis darentur, quæ deprehensæ rem coarguere possent, exspectabat : postquam datas sensit, rem ad consules detulit. Consules, ad deprehendendos legatos conjuratosque profecti domo, sine tumultu rem omnem oppressere : literarum imprimis habita cura, ne interciderent. Proditoribus extemplo in vincula conjectis, de legatis paululum addubitatum est ; et quamquam visi sunt commisisse, ut hostium loco essent, jus tamen gentium valuit.

15 V. De bonis regiis, quæ reddi antè censuerant, res integra refertur ad Patres : illi victi irâ vetuere reddi, vetuere in publicum redigi. Diripienda plebi sunt data ; ut, contacta regiâ prædâ, spem in perpetuum cum his pacis amitteret. Ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, 20 consecratus Marti, Martius deinde Campus fuit. Forte ibi tum seges farris dicitur fuisse matura messi : quem campi fructum quia religiosum erat consumere, desectam cum stramento segetem magna vis hominum simul immissa corbibus fudere in Tiberim, tenui fluentem aquâ, ut mediis 25 caloribus solet : ita in vadis hæsitantis frumenti acervos seditisse illitos limo : insulam inde paulatim, et aliis, quæ fert temerè flumen, eodem invectis, factam : postea credo additas moles, manumque adjutum, ut tam eminens area, firmaque templis quoque ac porticibus sustinendis esset. Disreptis bonis regum, damnati proditores, sumptumque supplicium, conspectus eò, quòd pænæ capiendæ ministerium patri de liberis consulatus imposuit ; et, qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem supplicii dedit. Stabant deligati ad palum nobilissimi juvenes : sed a cæteris, 35 velut ab ignotis capitibus, consulis liberi omnium in se averterant oculos ; miserebatque non pænæ magis homines, quàm sceleris, quo pœnam meriti essent ; illos, eo potissimum anno patriam liberatam, patrem liberatorem, consulatum ortum ex domo Juniâ, Patres, plebem, quidquid Deorum hominumque Romanorum esset, induxisse in animum, ut superbo quondam regi, tum infesto exsuli, proderent. Consules in sedem processere suam, missique lictores ad

sumendum supplicium nudatos virgis cædunt, securique feriunt; quum inter omne tempus pater, vultusque et os ejus, spectaculo esset, eminente animo patrio inter publicæ pœnæ ministerium. Secundum pœnam nocentium, ut in utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset, 5 præmium indici, pecunia ex ærario, libertas et civitas, data. Ille primùm dicitur vindictâ liberatus: quidam *vindictæ* quoque nomen tractum ab illo putant; Vindicio ipsi nomen fuisse. Post illum, observatum, ut, qui ita liberati essent, in civitatem accepti viderentur. 10

VI. His, sicut acta erant, nuntiatis, incensus Tarquinius non dolore solùm tantæ ad irritum cadentis spei, sed etiam odio irâque, postquam dolo viam obseptam vidit, bellum apertè moliendum ratus, circumire supplex Etruriæ urbes; orare maximè Vejentes Tarquiniensesque, "ne se ortum, 15 "ejusdem sanguinis, extorrem, egentem ex tanto modò regno, cum liberis adolescentibus ante oculos suos perire "sinerent. Alios peregrè in regnum Romam accitos: se "regem, augmentem bello Romanum imperium, a proximis "sceleratâ conjuratione pulsum: eos inter se, quia nemo 20 "unus satis dignus regno visus sit, partes regni rapuisse; "bona sua diripienda populo dedisse, ne quis expers sceleris "esset. Patriam se regnumque suum repetere, et persequi "ingratos cives velle. Ferrent opem, adjuvarent; suas "quoque veteres injurias ultum irent, toties cæsas legiones, 25 "agrum ademptum." Hæc moverunt Vejentes; ac pro se quisque, Romano saltem duce, ignominias demendas, belloque amissa repetenda, minaciter fremunt. Tarquinienses nomen ac cognatio movet: pulchrum videbatur, suos Romæ regnare. Ita duo duarum civitatum exercitus, ad repetendum regnum belloque persequendos Romanos, secuti Tarquinius. Postquam in agrum Romanum ventum est, obviàm hosti consules eunt. Valerius quadrato agmine peditem ducit: Brutus ad explorandum cum equitatu antecessit. Eodem modo primus eques hostium agminis fuit (præerat 35 Aruns Tarquinius, filius regis): rex ipse cum legionibus sequebatur. Aruns, ubi ex lictoribus procul consulem esse, deinde jam propiùs ac certiùs facie quoque Brutum cognovit, inflammatus irâ, "Ille est vir," inquit, "qui nos ex-torres expulit patriâ. Ipse, en, ille, nostris decoratus 40 "insignibus, magnificè incedit. Dii regum ultores, adeste." Concitat calcaribus equum, atque in ipsum infestus consu-

lem dirigit. Sensit in se iri Brutus. Decorum erat tum ipsis capessere pugnam ducibus: avidè itaque se certamini offert: adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem vulneraret, sui protegenti corporis memor, ut, contrario ictu per parmam uterque transfixus, duabus hærentes hastis, moribundi ex equis lapsi sint: simul et cætera equestris pugna cœpit; neque ita multò pòst et pedites superveniunt. Ibi variâ victoriâ, et velut æquo Marte, pugnatum est: dextra utrimque cornua vicère, læva superata. Veientes, vinci ab Romano milite assueti, fusi fugatique: Tarquiniensis, novus hostis, non stetit solùm, sed etiam ab suâ parte Romanum pepulit

VII. Ita quum pugnatum esset, tantus terror Tarquinium atque Etruscos incessit, ut omissâ irritâ re, nocte ambo ex-
 15 ercitus, Vejens Tarquiniensisque, suas quisque abirent domos. Adjiciunt miracula huic pugna: silentio proximæ noctis ex silvâ Arsiâ ingentem editam vocem; Silvani vocem eam creditam; hæc dicta; "Uno plus Etruscorum cecidisse in acie; vincere bello Romanum." Ita certè
 20 inde abiêre Romani, ut victores; Etrusci pro victis. Nam, postquam illuxit, nec quisquam hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit, triumphansque inde Romam rediit. Collegæ funus, quanto tum potuit apparatu, fecit: sed multò majus morti decus publica fuit mœstitia, eò ante
 25 omnia insignis, quia matronæ annum, ut parentem, eum luxerunt, quòd tam acer ultor violatæ pudicitiae fuisset. Consuli deinde, qui superfuerat, (ut sunt mutabiles vulgi animi) ex favore, non invidia modò, sed suspicio etiam cum atroci crimine, orta. Regnum eum affectare, fama
 30 ferebat; quia nec collegam subrogaverat in locum Bruti, et edificabat in summâ Velîâ: "ibi alto atque munito loco arcem inexpugnabilem fore." Hæc dicta vulgò, creditaque, quum indignitate angerent consulis animum, vocato ad concilium populo, submissis fascibus in concionem escendit.
 35 Gratum id multitudini spectaculum fuit; submissa sibi esse imperii insignia; confessionemque factam, populi, quàm consulis, majestatem vimque majorem esse. Ubi audire jussi, consul laudare fortunam collegæ, "quòd, liberatâ patriâ, in summo honore, pro republicâ dimicans, maturâ
 40 gloriâ, nec dum se vertente in invidiam, mortem occubuisse: se superstitem gloriæ suæ ad crimen atque invidiam supresse: ex liberatore patriæ ad Aquillios se Vitellios-

“que recidisse. Nunquamne ergo,” inquit, “ulla adeò a
 “vobis spectata virtus erit, ut suspicione violari nequeat?
 “Ego me illum acerrimum regum hostem, ipsum cupiditatis
 “regni crimen subitum timerem? Ego, si in ipsâ arce
 “Capitolioque habitarem, metui me crederem posse a civi- 5
 “bus meis? tam levi momento mea apud vos fama pen-
 “det? Adeòne est fundata leviter fides, ut ubi sim, quàm
 “qui sim, magis referat? Non obstabunt P. Valerii ædes
 “libertati vestræ, Quirites; tuta erit vobis Velia. Deferam
 “non in planum modò ædes, sed colli etiam subjiciam: ut 10
 “vos supra suspectum me civem habitetis. In Velîâ ædifi-
 “cent, quibus meliùs, quàm P. Valerio, creditur libertas.”
 Delata confestim materia omnis infra Veliam; et, ubi nunc
 Vicæpotæ est, domus in infimo clivo ædificata.

VIII. Latæ deinde leges, non solùm quæ regni suspicione 15
 consulem absolverent, sed quæ adeò in contrarium verterent,
 ut popularem etiam facerent: inde cognomen factum Pub-
 licolæ est. Ante omnes, de provocatione adversus magis-
 tratus ad populum, sacrandoque cum bonis capite ejus qui
 regni occupandi consilia inisset, gratæ in vulgus leges fuêre. [p. 226]
 Hæc post exactos reges domi militiæque gesta
 primo anno. Inde P. Valerius iterum, T. Lucretius, con-
 sules facti.

IX. Jam Tarquinii ad Lartem Porsenam, Clusinum re- 2
 gem, perfugerant: ibi, miscendo consilium precesque, nunc 2
 orabant, “ne se, oriundos ex Etruscis, ejusdem sanguinis [p. 226]
 “nominisque, egentes exsulare pateretur:” nunc monebant
 etiâ, “ne orientem morem pellendi reges inultum sineret.
 “Satis libertatem ipsam habere dulcedinis. Nisi quantâ vi
 “civitates eam expetant, tantâ regna reges defendant, æqua- 30
 “ri summa infinis: nihil excelsum, nihil, quod supra cæte-
 ra emineat, in civitatibus fore. Adesse finem regnis, rei
 “inter Deos hominesque pulcherrimæ.” Porsena, tum
 regem esse Romæ, tum Etruscæ gentis regem, amplum
 Tuscis ratus, Romam infesto exercitu venit. Non unquam 35
 aliàs antè tantus terror senatum invasit: adeò valida res
 tum Clusina erat, magnumque Porsenæ nomen. Nec hos-
 tes modò timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana
 plebs, metu perculsa, receptis in urbem regibus, vel cum
 servitute pacem acciperet. Multa igitur blandimenta plebi 40
 per id tempus ab senatu data: annonæ imprimis habita cu-

ra, et ad frumentum comparandum missi, alii in Volscos, alii Cumas. Salis quoque vendendi arbitrium, quia impenso pretio venibat, in publicum omni sumptu, ademptum privatis. Portoriisque et tributo plebes liberata, ut divites 5 conferrent, qui oneri ferendo essent: pauperes satis stipendii pendere, si liberos educarent. Itaque hæc indulgentia Patrum, asperis postmodum rebus in obsidione ac fame, adeò concordem civitatem tenuit, ut regium nomen non summi magis quàm infimi horrerent; nec quisquam unus 10 malis artibus postea tam popularis esset, quàm tum bene imperando universus senatus fuit.

X. Quum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex agris demigrant: urbem ipsam sepiunt præsidii; alia muris, alia Tiberi objecto videbantur tuta. Pons sublicius iter 15 pæne hostibus dedit; ni unus vir fuisset, Horatius Cocles, (id munimentum illo die fortuna urbis Romanæ habuit) qui, positus forte in statione pontis, quum captum repentino impetu Janiculum, atque inde citatos decurrere hostes vidisset, trepidamque turbam suorum arma ordinesque relin- 20 quere, reprehensans singulos, obsistens, obtestansque Deum et hominum fidem, testabatur, "nequidquam deserto præsidio eos fugere. Si transitum pontem a tergo reliquissent, jam plus hostium in Palatio Capitolioque, quàm in Janiculo, fore. Itaque monere, prædicere, ut pontem ferro, igni, 25 quâcumque vi possent, interrumpant. Se impetum hostium, quantum corpore uno posset obsisti, excepturum." Vadit inde in primum aditum pontis; insignisque inter conspecta cedentium pugnae terga, obversis cominus ad ineundum prælium armis, ipso miraculo audaciæ obstupescit 30 fecit hostes. Duos tamen cum eo pudor tenuit, Sp. Lartium ac T. Herminium, ambos claros genere factisque. Cum his primam periculi procellam, et quod tumultuosissimum pugnae erat, parumper sustinuit: deinde eos quoque ipsos, exigua parte pontis relictâ, revocantibus, qui rescin- 35 debant, cedere in tutum coëgit. Circumferens inde truces minaciter oculos ad proceres Etruscorum, nunc singulos provocare, nunc increpare omnes, "Servitia regum superborum, suæ libertatis immemores, alienam oppugnatum venire." Cunctati aliquamdiu sunt, dum alius alium, ut 40 prælium incipiant, circumspectant. Pudor deinde commovit aciem; et, clamore sublato, undique in unum hostem tela conjiciunt. Quæ quum in objecto cuncta scuto hæsis-

sent, neque ille minùs obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, jam impetu conabantur detrudere virum; quum simul fragor rupti pontis, simul clamor Romanorum, alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito impetum sustinuit. Tum Cocles, "Tiberine pater," inquit, "te, sancte, 5
"precor, hæc arma et hunc militem propitio flumine accipias." Ita sic armatus in Tiberim desiluit; multisque superincidentibus telis, incolumis ad suos tranavit, rem ausus plus famæ habituram ad posteros, quàm fidei. Grata erga tantam virtutem civitas fuit: statua in comitio posita; 10
agri quantum uno die circumaravit, datum. Privata quoque inter publicos honores studia eminebant: nam, in magnâ inopiâ, pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid, fraudans se ipse victu suo, contulit.

XI. Porsena, primo conatu repulsus, consiliis ab oppug- 15
nandâ urbe ad obsidendam versis, præsidio in Janiculo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit; navibus undique accitis, et ad custodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, et ut prædatum milites trans flumen per occasiones aliis atque aliis locis trajiceret: brevique adeò 20
infestum omnem Romanum agrum reddidit, ut non cætera solùm ex agris, sed pecus quoque omne in urbem compelleretur, neque quisquam extra portas propellere auderet. Hoc tantum licentiæ Etruscis, non metu magis, quàm consilio, concessum: namque Valerius consul, intentus in occasio- 25
nem multos simul et effusos improvisò adoriundi, in parvis rebus negligens ultor, gravem se ad majora vindicem servabat. Itaque, ut eliceret prædatores, edicit suis, postero die frequentes portâ Esquilinâ, quæ aversissima ab hoste erat, expellerent pecus; scituros id hostes ratus, quòd in obsidi- 30
one et fame servitia infida transfugerent. Et sciêre per fugæ indicio; multòque plures, ut in spem universæ prædæ, flumen trajiciunt. P. Valerius inde T. Herminium cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabinâ viâ occultum considerare jubet; Sp. Lartium cum expeditâ juventute ad 35
portam Collinam stare, donec hostis prætereat; deinde se objicere, ne sit ad flumen reditus. Consulum alter, T. Lucretius, portâ Næviâ cum aliquot manipulis militum egressus: ipse Valerius Cœlio monte cohortes delectas educit: hique primi apparuêre hosti. Herminius, ubi tumultum 40
sensit, concurrit ex insidiis, versisque in Valerium Etruscis, terga cædit: dextrâ lævâque, hinc a portâ Collinâ, illinc ab

Næviâ, redditus clamor. Ita cæsi in medio prædatores, neque ad pugnam viribus pares, et ad fugam septis omnibus viis : finisque ille tam effusè evagandi Etruscis fuit.

XII. Obsidio erat nihilominus, et frumenti cum summâ
 5 caritate inopia ; sedendoque expugnaturum se urbem spem
 Porsena habebat : quum C. Mucius, adolescens nobilis, cui
 indignum videbatur, populum Romanum servientem, quum
 sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum
 esse ; liberum eundem populum ab iisdem Etruscis obside-
 10 ri, quorum sæpe exercitus fuderit ; itaque, magno audaci-
 que aliquo facinore eam indignitatem vindicandam ratus,
 primò suâ sponte penetrare in hostium castra constituit :
 dein metuens, ne, si consulum injussu et ignaris omnibus
 iret, forte deprehensus a custodibus Romanis retraheretur
 15 ut transfuga, fortunâ tum urbis crimen affirmante ; senatum
 adiit : “Transire Tiberim,” inquit, “Patres, et intrare, si
 “possim, castra hostium volo ; non prædo, nec populationum
 “in vicem ultor : majus, si Dii juvant, in animo est facinus.”
 Approbant Patres : abdito intra vestem ferro, proficiscitur.
 20 Ubi eò venit, in confertissimâ turbâ propè regium tribunal
 constitit. Ibi quum stipendium forte militibus daretur, et
 scriba, cum rege sedens pari ferè ornatu, multa ageret, eum
 milites vulgò adirent, timens sciscitari, uter Porsena esset,
 ne ignorando regem semet ipse aperiret, quis esset, quò
 25 temerè traxit fortuna facinus, scribam pro rege obtruncat.
 Vadentem inde, quâ per trepidam turbam cruento mucrone
 sibi ipse fecerat viam, quum, concursu ad clamorem facto,
 comprehensum regii satellites retraxissent, ante tribunal
 regis destitutus, tum quoque, inter tantas fortunæ minas,
 30 metuendus magis quàm metuens, “Romanus sum,” in-
 quit, “civis. C. Mucium vocant. Hostis hostem occidere
 “volui : nec ad mortem minus animi est, quàm fuit ad cæ-
 “dem. Et facere et pati fortia, Romanum est. Nec unus
 “in te ego hos animos gessi : longus post me ordo est idem
 35 “petentium decus. Proinde in hoc discrimen, si juvat, ac-
 “cingere, ut in singulas horas capite dimices tuo ; ferrum
 “hostemque in vestibulo habeas regiæ. Hoc tibi juvenus
 “Romana indicimus bellum. Nullam aciem, nullum præ-
 “lium timueris. Uni tibi, et cum singulis, res erit.”
 40 Quum rex, simul irâ infensus, periculoque conterritus, cir-
 cumdari ignes minitabundus juberet, nisi expromeret pro-
 pterè, quas insidiarum sibi minas per ambages jaceret ;

"En tibi," inquit, "ut sentias, quàm vile corpus sit iis qui
 " magnam gloriam vident : " dextramque accenso ad sacrifici-
 " um foculo injicit : quam quum velut alienato ab sensu tor-
 " reret animo ; propè attonitus miraculo rex, quum ab sede
 " suâ prosiluisset, amoverique ab altaribus juvenem jussisset, 5
 " Tu vero abi," inquit, "in te magis, quàm in me, hostilia
 " ausus. Juberem macte virtute esse, si pro meâ patriâ ista
 " virtus staret. Nunc jure belli liberum te intactum invio-
 " latumque hinc dimitto." Tum Mucius, quasi remunerans
 " meritum, "Quandoquidem," inquit, "est apud te virtuti 10
 " honos, ut beneficio tuleris a me, quod minis nequisti ; tre-
 " centi conjuravimus principes juventutis Romanæ, ut in te
 " hac viâ grassaremur. Mea prima sors fuit : cæteri, ut
 " cuique ceciderit primò, quoad te opportunum fortuna de-
 " derit, suo quisque tempore, aderunt." 15

XIII. Mucium dimissum (cui postea Scævola a clade
 dextræ manûs cognomen inditum) legati a Porsenâ Romam
 secuti sunt. Adeò moverat eum et primi periculi casus,
 quo nihil se præter errorem insidiatoris texisset, et subeun-
 da dimicatio toties, quot conjurati superessent, ut pacis con- 20
 ditiones ultro ferret Romanis. Jactatum in conditionibus
 nequidquam de Tarquiniis in regnum restituendis, magis
 quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quàm quòd ne-
 gatum iri sibi ab Romanis ignoraret. De agro Vejentibus
 restituendo impetratum : expressaque necessitas obsides 25
 dandi Romanis, si Janiculo præsidium deduci vellent. His
 conditionibus compositâ pace, exercitum ab Janiculo de-
 duxit Porsena, et agro Romano excessit. Patres C. Mucio,
 virtutis causâ, trans Tiberim agrum dono dedêre, quæ postea
 sunt Mucia prata appellata. Ergo, ita honoratâ virtute, 30
 fœminæ quoque ad publica decora excitatæ. Et Clælia vir-
 go, una ex obsidibus, quum castra Etruscorum forte haud
 procul ripâ Tiberis locata essent, frustrata custodes, dux
 agminis virginum, inter tela hostium Tiberim tranavit ; sos-
 pitesque omnes Romam ad propinquos restituit. Quod ubi 35
 regi nuntiatum est, primò incensus irâ, oratores Romam
 misit ad Clæliam obsidem deposcendam ; alias haud magni
 facere : deinde in admirationem versus, "supra Coclites
 " Muciosque" dicere "id facinus esse," et præ se ferre,
 "quemadmodum, si non dedatur obses, pro rupto se fœdus 40
 " habiturum ; sic deditam, inviolatam ad suos remissurum."
 Utrumque constitit fides : et Romani pignus pacis ex fœdere

restituerunt; et apud regem Etruscum non tuta solùm, sed honorata etiam, virtus fuit; laudatamque virginem parte obsidum se donare dixit: ipsa, quos vellet, legeret. Productis omnibus, elegisse impubes dicitur; quod et virginitati decorum, et consensu obsidum ipsorum probabile erat, eam ætatem potissimùm liberari ab hoste, quæ maximè opportuna injuriæ esset. Pace redintegratâ, Romani novam in fœminâ virtutem novo genere honoris, statuâ equestri, donavêre: in summâ Sacrâ viâ fuit posita virgo insidens equo.

[D. C. 259. A. C. 493.]

XXIII. Bellum Volscum imminabat, et civitas, secum ipsa discors, intestino inter Patres plebemque flagrabat odio, maximè propter nexos ob æs alienum. Fremebant, "se, foris pro libertate et imperio dimicantes, domi a civibus captos et oppressos esse; tutioremque in bello quàm in pace, inter hostes quàm inter cives, libertatem plebis esse:" invidiamque eam, suâ sponte gliscentem, insignis unius calamitas accendit. Magno natu quidam, cum omnium malorum suorum insignibus, se in forum projecit: obsita erat squalore vestis, fœdior corporis habitus pallore ac macie perempti. Ad hoc, promissa barba et capilli efferverant speciem oris. Noscitabatur tamen in tantâ deformitate, et ordines duxisse aiebant; aliaque militiæ decora vulgò, miserantes eum, jactabant; ipse, testes honestarum aliquot locis pugnarum, cicatrices adverso pectore ostentabat.

25 Sciscitantibus unde ille habitus? unde deformitas? quum circumfusa turba esset propè in concionis modum, "Sabino bello," ait, "se militantem, quia propter populationes agri non fructu modò caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo tempore im-

30 peratum, æs alienum fecisse: id, cumulatum usuris, primò se agro paterno avitoque exuisse, deinde fortunis aliis: postremò, velut tabem, pervenisse ad corpus. Ductum se ab creditore, non in servitium, sed in ergastulum et car-nificinam esse." Inde ostentare tergum, fœdum recentibus vestigiis verberum. Ad hæc visa auditaque clamor ingens oritur. Non jam foro se tumultus continet, sed passim totam urbem pervadit. Nexu vincti solutique se undique in publicum proripiunt; implorant Quiritium fidem. Nullo loco deest seditionis voluntarius comes: multis passim

40 agminibus per omnes vias cum clamore in forum curritur. Magno cum periculo suo, qui forte Patrum in foro erant, in eam turbam inciderunt: nec temperatum manibus foret, ni

properè consules, P. Servilius et Ap. Claudius, ad comprimendam seditionem intervenissent. In eos multitudo versa, ostentare vincula sua, deformitatemque aliam. Hæc se meritos dicere, exprobrantes suam quisque alius alibi militiam. Postulare, multò minaciter magis quàm suppliciter, 5 ut senatum vocarent: curiamque ipsi, futuri arbitri moderatoresque publici consilii, circumstant. Pauci admodum Patrum, quos casus obtulerat, contracti ad consules: cæteros metus non curiâ modò, sed etiam foro arcebat; nec agi quidquam per infrequentiam poterat senatûs. Tum verò 10 eludi atque extrahi se multitudo putare; et, Patrum qui abessent, non casu, non metu, sed impediendæ rei causâ abesse, et consules ipsos tergiversari; nec dubiè ludibrio esse miseras suas. Jam propè erat, ut ne consulum quidem majestas coërceret iras hominum; quum, incerti, morando 15 an veniendo, plus periculi contraherent, tandem in senatum veniunt; frequentique tandem curiâ, non modò inter Patres, sed ne inter consules quidem ipsos, satis conveniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consulari rem agendam censebat: uno aut altero arrepto, quieturos alios. Servilius, 20 lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti, quàm frangi, putabat quum tutius, tum facilius, esse.

XXIV. Inter hæc major alius terror. Latini equites cum tumultuoso advolant nuntio, "Volscos infesto exercitu "ad urbem oppugnandam venire:" quæ audita (adeò duas 25 ex unâ civitate discordia fecerat) longè aliter Patres ac plebem affecere. Exsultare gaudio plebes: "ultores superbiam "Patrum adesse" dicere "Deos:" alius alium confirmare, ne nomina darent: "cum omnibus potiùs, quàm solos, perituros. Patres militarent, Patres arma caperent, ut penes 30 "eosdem pericula belli, penes quos præmia, essent." At verò curia, mœsta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis populare erat, orare, ut tantis circumventam terroribus expediret rempublicam. Tum consul, misso senatu, in concionem pro- 35 dit: ibi curæ esse Patribus ostendit, ut consulatur plebi: cæterùm deliberationi de maximâ quidem illâ, sed tamen parte civitatis, metum pro universâ republicâ intervenisse; nec posse, quum hostes propè ad portas essent, bello prævertisse quidquam: nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi 40 honestum esse, nisi mercede priùs acceptâ, arma pro patriâ non cepisse; neque Patribus satis decorum, per metum

potiùs, quàm postmodo voluntate afflictis civium suorum fortunis consuluisse. Concioni deinde edicto addidit fidem, quo edixit, "Ne quis civem Romanum vinctum aut clausum teneret, quò minùs ei nominis edendi apud consules po-
 5 "testas fieret. Ne quis militis, donec in castris esset, bona possideret, aut venderet; liberos nepotesve ejus moraretur." Hoc proposito edicto, ei, qui aderant, nexi profiteri extemplo nomina; et undique ex totà urbe proripientium se ex privato, quum retinendi jus creditori non esset, con-
 10 cursus in forum, ut sacramento dicerent, fieri. Magna ea manus fuit; neque aliorum magis in Volscis bello virtus atque opera enituit.

[CAP. XXV. XXVI. *Volsci pelluntur. Suessa Pomotia capitur. Bellum Sabinum nocte una auditum perfectumque. Aurunci fusi.*]

XXVII. Fusis Auruncis, victor tot intra paucos dies bellis Romanus promissa consulis fidemque senatùs expectabat: quum Appius, et insitâ superbiâ animo, et ut collegæ
 15 vanam faceret fidem, quàm asperrime poterat, jus de creditis pecuniis dicere: deinceps et, qui antè nexi fuerant, creditoribus tradebantur, et nectebantur alii. Quod ubi cui militi inciderat, collegam appellabat: concursus ad Servilium
 20 fiebat: illius promissa jactabant; illi exprobrabant sua quisque belli merita, cicatricesque acceptas: postulabant, ut aut referret ad senatum, aut ut auxilio esset consul civibus suis, imperator militibus. Movebant consulem hæc: sed tergiversari res coge-
 25 bant; adeò in alteram causam non collega solùm præceps ierat, sed omnis factio nobilium: ita, medium se gerendo, nec plebis vitavit odium, nec apud Patres gratiam iniit. Patres mollem consulem et ambitiosum rati; plebes fallacem: brevique apparuit, æquasse eum Appii odium. Certamen consulibus inciderat, uter dedicaret Mer-
 30 curii ædem. Senatus a se rem ad populum rejecit: utri eorum dedicatio jussu populi data esset, eum præesse annonæ, mercatorum collegium instituere, solennia pro pontifice jussit suscipere. Populus dedicationem ædis dat M. Lætório, primi pili centurioni: quod facile appareret, non tam ad
 35 honorem ejus, cui curatio altior fastigio suo data esset, factum, quàm ad consulum ignominiam. Sævire inde utique consulum alter Patresque: sed plebi creverant animi; et longè aliâ, quàm primò instituerant, viâ grassabantur. Desperato enim consulum senatùsque auxilio, quum in jus duci
 40 debitorem viderent, undique convolabant: neque decretum exaudiri consulis præ strepitu et clamore poterat; neque,

quum decrêssset, quisquam obtemperabat. Vi agebatur; metusque omnis et periculum libertatis, quum in conspectu consulis singuli a pluribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant. Super hæc timor incessit Sabini belli; delectuque decreto, nemo nomen dedit, furente Appio, et insectante ambitionem collegæ; qui populari silentio rempublicam proderet, et ad id, quòd de creditâ pecuniâ jus non dixisset, adjiceret, ut ne delectum quidem ex senatûs-consulto haberet: "non esse tamen desertam omnino rempublicam, neque projectum consulare imperium. Se¹⁰ "unum et suæ et Patrum majestatis vindicem fore." Quum circumstaret quotidiana multitudo licentiâ accensa, arripi unum insignem ducem seditionum jussit. Ille, quum a lictoribus jam traheretur, provocavit: nec cessisset provocationi consul, quia non dubium erat populi judicium, nisi¹⁵ ægrè victa pertinacia foret, consilio magis et auctoritate principum, quàm populi clamore: adeò supererant animi ad sustinendam invidiam. Crescere inde malum in dies, non clamoribus modò apertis, sed, quod multò perniciosius erat, secessione occultisque colloquiis. Tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neutris, Appius Patribus mirè gratus.

XXVIII. A. Virginii inde et T. Vetustius consulatum in-^[l. c. 300 A. c. 492.] eunt. Tum verò plebes, incerta quales habitura consules esset, cœtus nocturnos, pars Esquiliis, pars in Aventino, facere; ne in foro subitis trepidaret consiliis, et omnia temerè ac fortuitò ageret. Eam rem consules rati, ut erat, perniciosam, ad Patres deferunt: sed delatam consulere ordine non licuit: adeò tumultuosè excepta est clamoribus undique et indignatione Patrum, si, quod imperio consulari exsequendum esset,³⁰ invidiam ejus consules ad senatum rejicerent. "Profectò "si essent in republicâ magistratus, nullum futurum fuisse "Romæ, nisi publicum, concilium. Nunc in mille curias "concionesque (quum alia in Esquiliis, alia in Aventino fiant "concilia) dispersam et dissipatam esse rempublicam. Unum,³⁵ "Hercule, virum (id enim plus esse, quàm consulem), qualis "Ap. Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos "cœtus fuisse." Correpti consules quum, quid ergo se facere vellent (nihil enim segnius molliusve, quàm Patribus placeat, acturos), percontarentur, decernunt, ut delectum quàm⁴⁰ acerrimum habeant: otio lascivire plebem. Dimisso senatu, consules in tribunal adscendunt: citant nominatim juni-

ores. Quum ad nomen nemo responderet, circumfusa multitudo in concionis modum negare, "ultra decipi plebem posse. Nunquam unum militem habituros, ni præstaretur fides publica: libertatem unicuique prius reddendam esse, 5 "quàm arma danda; ut pro patriâ civibusque non pro "dominis, pugnent." Consules, quid mandatum esset a senatu, videbant: sed eorum, qui intra parietes curiæ ferociter loquerentur, neminem adesse, invidiæ suæ participem: et apparebat atrox cum plebe certamen. Prius itaque, 10 quàm ultima experirentur, senatum iterum consulere placuit: tum verò ad sellas consulum propè convolvère minimus quisque natu Patrum, abdicare consulatum jubentes, et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset.

XXIX. Utrâque re satis expertâ, tum demum consules: 15 "Ne prædictum negetis, Patres conscripti, adest ingens "seditio. Postulamus, ut ii, qui maximè ignaviam incerpant, adsint nobis habentibus delectum. Acerrimi cujusque arbitrio, quando ita placet, rem agemus." Redeunt in tribunal; citari nominatim unum ex iis, qui in conspectu 20 erant, deditâ operâ jubent. Quum staret tacitus, et circa eum aliquot hominum, ne forte violaretur, constitisset globus, lictorem ad eum consules mittunt: quo repulso, tum verò, indignum facinus esse, clamitantes, qui Patrum consulibus aderant, devolant de tribunali, ut lictori auxilio 25 essent. Sed ab lictore, nihil aliud quàmprehendere prohibito, quum conversus in Patres impetus esset, consulum intercurso rixa sedata est: in quâ tamen, sine lapide, sine telo, plus clamoris atque irarum, quàm injuriæ, fuerat. Senatus, tumultuosè vocatus, tumultuosiùs consulitur; quæstionem 30 postulantibus iis, qui pulsati fuerant; decernente ferocissimo quoque, non sententiis magis, quàm clamore et strepitu. Tandem, quum iræ resedissent, exprobrantibus consulibus, nihilo plus sanitatis in curiâ quàm in foro esse, ordine consuli cœpit. Tres fuêre sententiæ. P. Virginius 35 rem non vulgabat: "de iis tantum, qui, fidem secuti P. "Servilii consulis, Volsco, Aurunco, Sabinoque militassent "bello, agendum" censebat. T. Lartius, "Non id tempus esse, ut merita tantummodo exsolverentur: totam "plebem ære alieno demersam esse; nec sisti posse, ni 40 "omnibus consulatur: quia, si alia aliorum sit conditio, "accendi magis discordiam, quàm sedari." Ap. Claudius, et naturâ immitis, et efferatus hinc plebis odio, illinc Pa-

trum laudibus, "Non miseriis," ait, "sed licentiâ, tantum concitum turbarum; et lascivire magis plebem, quàm sævire. Id adeò malum ex provocatione natum: quippe minas esse consulum, non imperium; ubi ad eos, qui unâ peccaverint, provocare liceat. Agedum," inquit, "dictatorem, a quo provocatio non est, creemus. Jam hic, quo nunc omnia ardent, contiscescet furor. Pulset tum mihi lictorem, qui sciet, jus de tergo vitæque suâ penes unum illum esse, cujus majestatem violavit."

XXX. Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appii¹⁰ sententia: rursus Virginii Lartiique exemplo haud salubres; utique Lartii [putabant sententiam], quæ totam fidem tolleret. Medium maximè et moderatum utroque consilium Virginii habebatur. Sed factione, respectuque rerum privatarum (quæ semper offecere officientque publicis consiliis), Appius vicit; ac propè fuit, ut dictator ille idem crearetur: quæ res utique alienâset plebem periculosissimo tempore, quum Volsci Æquique et Sabini forte unâ omnes in armis essent. Sed curæ fuit consulibus et senioribus Patrum, ut imperium, suo vehemens, mansueto permitteretur²⁰ ingenio. Manium Valerium dictatorem, Volesi filium, creant. Plebes, etsi adversus se creatum dictatorem videbat, tamen, quum provocationem fratris lege haberet, nihil ex eâ familiâ triste nec superbum timebat. Edictum deinde, a dictatore propositum, confirmavit animos, Servillii ferè²⁵ consulis edicto conveniens: sed et homini et potestati meliùs rati credi, omisso certamine, nomina dedere. Quantus nunquam antè exercitus, legiones decem effectæ: ternæ inde datæ consulibus, quatuor dictator usus. Nec poterat jam bellum differri.

30

[Bellum contra Æquos, Volcos, ac Sabinos.]

XXXI. Trifariam re bello bone gestâ, de domesticarum rerum eventu nec Patribus nec plebi cura decesserat: tantâ quum gratiâ, tum arte præparaverant fœneratores, quæ non modò plebem, sed ipsum etiam dictatorem, frustrarentur. Namque Valerius, post Vetusii consulis re-³⁵ ditum, omnium actionum in senatu primam habuit pro victore populo: retulitque, quid nexis fieri placeret: quæ quum rejecta relatio esset, "Non placeo," inquit, "concordiæ auctor: optabitis (me Dius fidius) prope diem, ut mei similes Romana plebes patronos habeat. Quod ad me⁴⁰ attinet, neque frustrabor ultrâ cives meos, neque ipse

“frustra dictator ero. Discordiæ intestinæ, bellum exter-
 “num, fecêre, ut hoc magistratu egeret respublica. Pax
 “foris parta est; domi impeditur: privatus potiùs, quàm
 “dictator, seditioni interero.” Ita, curià egressus, dicta-
 5 turâ se abdicavit. Apparuit causa plebi, suam vicem in-
 dignantem magistratu abisse: itaque, velut persolutâ fide,
 quoniam per eum non stetisset, quin præstaretur, deceden-
 tem domum cum favore ac laudibus prosecuti sunt.

XXXII. Timor inde Patres incessit, ne, si dimissus ex-
 10 ercitus foret, rursus cœtus occulti conjurationesque fierent:
 itaque, quamquam per dictatorem delectus habitus esset,
 tamen, quoniam in consulum verba jurâssent, sacramento
 teneri militem rati, per causam renovati ab Æquis belli
 educi ex urbe legiones jussêre: quo facto maturata est se-
 15 ditio. Et primò agitatum dicitur de consulum cæde, ut
 solverentur sacramento: doctos deinde, nullam scelere
 religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore, injussu consu-
 lum in Sacrum montem secessisse (trans Anienem amnem
 est, tria ab urbe millia passuum.) Ea frequentior fama est,
 20 quàm, cujus Piso auctor est, in Aventinum secessionem fac-
 tam esse. Ibi, sine ullo duce, vallo fossâque communis
 castris, quieti, rem nullam, nisi necessariam ad victum,
 sumendo, per aliquot dies, neque lacessiti neque lacessentes,
 sese tenuêre. Pavor ingens in urbe, metuque mutuo sus-
 25 pensa erant omnia. Timere relicta ab suis plebes violen-
 tiam Patrum, timere Patres residem in urbe plebem, incerti,
 manere eam an abire mallent. “Quàm diu autem tran-
 “quillam, quæ secesserit, multitudinem fore? quid futurum
 “deinde, si quod externum interim bellum existat? nullam
 30 “profectò, nisi in concordiâ civium, spem reliquam ducere:
 “eam per æqua, per iniqua, reconciliandam civitati esse.”
 Placuit igitur oratorem ad plebem mitti Menenium Agrip-
 pam, facundum virum, et (quòd inde oriundus erat) plebi
 carum. Is, intromissus in castra, prisco illo dicendi et
 35 horrido modo, nihil aliud, quàm hoc, narrâsse fertur:
 “Tempore, quo in homine non, ut nunc, omnia in unum
 “consentiebant; sed singulis membris suum cuique con-
 “siliium, suus sermo fuerat, indignatas reliquas partes, suâ
 “curâ, suo labore ac ministerio, ventri omnia quæri: ven-
 40 “trem, in medio quietum, nihil aliud, quàm datis voluptati-
 “bus frui: conspirâsse inde, ne manus ad os cibum fer-
 “rent, nec os acciperet datum, nec dentes conficerent.

“Hac irā, dum ventrem fame domare vellent, ipsa unā
 “membra totumque corpus ad extremam tabem venisse.
 “Inde apparuisse, ventris quoque haud segne ministerium
 “esse: nec magis ali, quā alere eum, reddentem in om-
 “nes corporis partes hunc, quo vivimus vigemusque, divi-
 “sum pariter in venas maturum, confecto cibo, sangui-
 “nem.” Comparando hinc, quā intestina corporis seditio
 similis esset irā plebis in Patres, flexisse mentes hominum.

XXXIII. Agi deinde de concordia cōceptum; concessum-
 que in conditiones, ut plebi sui magistratus essent sacro-
 sancti, quibus auxilii latio adversus consules esset: neve cui
 Patrum capere eum magistratum liceret. Ita tribuni plebei
 creati duo, C. Licinius et L. Albinus. Hi tres collegas sibi
 creaverunt. In his Sicinium fuisse, seditionis auctorem;
 de duobus, qui fuerint, minùs convenit. Sunt qui duos tan-
 tū in Sacro monte creatos tribunos esse dicant, ibique sa-
 cratam legem latam.

XXXIV. Consules deinde T. Geganus, P. Minucius,
 facti. Eo anno, quum et foris quieta omnia a bello essent,
 et domi sanata discordia, aliud multò gravius malum civi-
 tatem invasit: caritas primū annonæ, ex incultis per se-
 cessionem plebis agris; fames deinde, qualis clausis solet:
 ventumque ad interitum servitiorum utique et plebis esset,
 ni consules providissent, dimissis passim ad frumentum cō-
 emendum. M. Minucio deinde et A. Sempronio
 consulibus, magna vis frumenti ex Sicilia advecta: agita-
 tumque in senatu, quanti plebi daretur. Multi venisse tem-
 pus premendæ plebis putabant, recuperandique jura, quæ
 extorta secessione ac vi Patribus essent. In primis Marcius
 Coriolanus, hostis tribunicia potestatis, “Si annonam,” in-
 quit, “veterem volunt, jus pristinum reddant Patribus. Cur
 “ego plebejos magistratus, cur Sicinium potentem video,
 “sub jugum missus, tamquam a latronibus redemptus?
 “Egone has indignitates diutius patiar, quā necesse est?
 “Tarquinius regem qui non tulerim, Sicinium feram? Se-
 “cedat nunc; avocet plebem: patet via in Sacrum montem,
 “aliosque colles. Rapiant frumenta ex agris nostris, quem-
 “admodum tertio anno rapuere. Utantur annonā, quam
 “furore suo fecere. Audeo dicere, hoc malo domitos, ipsos
 “potiùs cultores agrorum fore, quā ut armati per secessio-
 “nem coli prohibeant.” Haud tam facile dictu est, facien-

dumne fuerit, quàm potuisse arbitror fieri, ut, conditionibus laxandi annonam, et tribuniciam potestatem, et omnia invidiis jura imposita Patres demerent sibi.

XXXV. Et senatui nimis atrox visa sententia est, et plebem irâ propè armavit. "Fame se jam, sicut hostes, peti; cibo victuque fraudari; peregrinum frumentum, quæ sola alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi C. Marcio vincti dedantur tribuni, nisi de tergo plebis Romanæ manæ satisfiat. Eum sibi carnificem novum exortum, qui aut mori aut servire jubeat." In exeuntem e curiâ impetret factus esset, ni peropportunè tribuni diem dixissent. Ibi ira est suppressa: se judicem quisque, se dominum vitæ necisque inimici factum videbat. Ipse quum die dictâ non adesset, perseveratum in irâ est. Damnatus absens in Volscos exsulatum abiit, minitans patriæ, hostilesque jam tum spiritus gerens. Venientem Volsci benignè excepere; benigniùsque in dies colebant, quò major ira in suos eminebat, crebræque nunc querelæ, nunc minæ percipiebantur. Hospitio utebatur Attii Tulli. Longè is tum princeps Volsci nominis erat, Romanisque semper infestus: ita, quum alterum vetus odium, alterum ira recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello.

XXXIX. Imperatores ad id bellum de omnium populorum sententiâ lecti Attius Tullus et C. Marcius exsul Romanus, in quo aliquantò plus spei repositum. Quam spem nequâquam fefellit: ut faciliè appareret, ducibus validiorem, quàm exercitu, rem Romanam esse. Circejos profectus, primùm colonos inde Romanos expulit, liberamque eam urbem Volscis tradidit. Inde, in Latinam viam transversis tramitibus transgressus, Satricum, Longulam, Poluscam, Coriolos, (novella hæc Romanis oppida) ademit. Inde Lavinium recepit: tunc deinceps Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicos, Pedum cepit. Postremùm ad Urbem a Peto ducit; et, ad fossas Cluiliæ, quinque ab Urbe millia passuum, castris positis, populatur inde agrum Romanum; custodibus inter populatores missis, qui patriciorum agros intactos servarent; sive infensus plebi magis, sive ut discordia inde inter Patres plebemque oriretur. Quæ profectò orta esset, adeò tribuni jam ferocem per se plebem criminando in primores civitatis instigabant: sed externus timor, maximum concordie vinculum, quamvis suspectos infensosque

inter se jungebat animos. Id modò non conveniebat ; quòd
 senatus consulesque nusquam alibi spem, quàm in armis,
 ponebant : plebes omnia, quàm bellum, malebat. Sp. Nau-
 tius jam et Sex. Furius consules erant. Eos, recensentes
 legiones, præsidia per muros aliaque, in quibus stationes vi-
 giliæque esse placuerat, loca distribuentes, multitudo ingens
 pacem poscentium primùm seditioso clamore conterruit :
 deinde vocare senatum, referre de legatis ad C. Marcium
 mittendis coëgit. Acceperunt relationem Patres, postquam
 apparuit, labare plebis animos ; missique de pace ad Mar- 10
 cium oratores atrox responsum retulerunt : “ Si Volscis ager
 “ redderetur, posse agi de pace : si prædâ belli per otium
 “ frui velint, memorem se et civium injuriæ, et hospitum
 “ beneficii, adniscum, ut appareat, exsilio sibi irritatos, non
 “ fractos, animos esse.” Iterum deinde iidem missi non 15
 recipiuntur in castra. Sacerdotes quoque, suis insignibus
 velatos, isse supplices ad castra hostium, traditum est ; nihi-
 lo magis quàm legatos flexisse animum.

XL. Tum matronæ ad Veturiam, matrem Coriolani, Vo-
 lumniamque uxorem, frequentes coëunt : id publicum con- 20
 silium, an muliebris timor fuerit, parum invenio. Pervicêre
 certè, ut et Veturia, magno natu mulier, et Volumnia, duos
 parvos ex Marcio ferens filios, secum in castra hostium
 irent ; et, quam armis viri defendere urbem non possent,
 mulieres precibus lacrymisque defenderent. Ubi ad castra 25
 ventum est, nuntiatumque Coriolano, adesse ingens mulie-
 rum agmen, in primo (ut qui nec publicâ majestate in lega-
 tis, nec in sacerdotibus tantâ offusâ oculis animoque religio-
 ne motus esset) multò obstinator adversus lacrymas mulie-
 bres erat. Dein familiarium quidam, qui insignem mœsti- 30
 tiâ inter cæteras cognoverat Veturiam, inter nukum nepotes-
 que stantem, “ Nisi me frustrantur,” inquit, “ oculi, mater
 “ tibi conjuxque et liberi adsunt.” Coriolanus, propè ut
 amens consternatus, ab sede suâ quum ferret matri obviæ
 complexum, mulier in iram ex precibus versa, “ Sine, prius- 35
 “ quam complexum accipio, sciam,” inquit, “ ad hostem, an
 “ ad filium, venerim : captiva mater-ne in castris tuis sim ?
 “ In hoc me longa vita et infelix senecta traxit, ut exsulem
 “ te, deinde hostem viderem ? Potuisti populari hanc ter-
 “ ram, quæ te genuit atque aluit ? Non tibi, quamvis in- 40
 “ festo animo et minaci perveneras, ingredienti fines ira ceci-
 “ dit ? non, quum in conspectu Roma fuit, succurrit, ‘ Intra

“ ‘ illa mœnia domus ac penates mei sunt, mater, conjux, libe-
“ ‘ rique’ ? Ergo, ego nisi peperissem, Roma non oppugnare-
“ tur ; nisi filium haberem, libera in liberâ patriâ mortua es-
“ sem. Sed ego nihil jam pati, nec tibi turpius quàm mihi
5 “ miserius, possum : nec, ut sim miserrima, diu futura sum.
“ De his videris ; quos, si pergis, aut immatura mors, aut lon-
“ ga servitus manet.” Uxor deinde ac liberi amplexi : fletus-
que ab omni turbâ mulierum ortus, et comploratio sui patriæ-
que, fregère tandem virum : complexus inde suos dimittit :
10 ipse retro ab Urbe castra movit. Abductis deinde legioni-
bus ex agro Romano, invidiâ rei oppressum periisse tradunt ;
alii alio leto. Apud Fabium, longè antiquissimum aucto-
rem, usque ad senectutem vixisse eundem invenio. Re-
fert certè, hanc sæpe eum exactâ ætate usurpâsse vocem,
“ Multò miserius senî exsilium esse.” Non inviderunt lau-
15 des suas mulieribus viri Romani : adeò sine obtrectatione
gloriæ alienæ vivebatur. Monumento quoque quod es-
set, templum Fortunæ Muliebri ædificatum dedicatumque
est.

LIBRI TERTII

CAP. XXXI — LIX.

EPITOME LIBRI TERTII.

SEDITIONES de agrariis legibus factæ. Capitolium, ab exsulis et servis occupatum, cæcis iis receptum est. Censui bis actus est; priore lastro censa sunt civium capita centum quatuor millia ducenta quatuordecim, præter orbos orbasque: sequenti, centum septemdecim millia ducenta novemdecim. Quum adversus Æquos res malè gesta esset, L. Quinctius Cincinnatus dictator factus, quum rure intentus rustico operi esset, ad id bellum gerendum arcessitus est. Is victos hostes sub jugum misit. Tribunorum plebis numerus ampliatum est, ut essent decem, trigesimo sexto anno a primis tribunis plebis. XXXI. XXXII. XXXIII. Petitum per legatos, et allatis Atticis legibus, ad constituendas eas proponendasque decemviri pro consulibus, sine ullis aliis magistratibus, creati, altero et trecentesimo anno, quàm Roma condita erat: et, ut a regibus ad consules, ita a consulibus ad decemviros translatum imperium. XXXIV. Hi, decem tabulis legum positis, quum modestè se in eo honore gessissent, et ob id in alterum quoque annum eundem esse magistratum placuisset, duabus tabulis ad decem adjectis, quum complura impotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere, et in tertium annum retinuerunt; donec inviso eorum imperio finem attulit libido Ap. Claudii; XLIV. Qui, quum in amorem virginis incidisset, submisso, qui eam in servitutem peteret, necessitatem patri ejus Virginio imposuit, raptò ex tabernâ proximâ cultro, ut filiam interimeret; quum aliter eam tueri non posset, ne in potestatem stuprum illaturi veniret. L. &c. Hoc tam magnæ luxuriæ exemplo plebs incitata montem Aventinum occupavit, coëgitque decemviros abdicare se magistratu: ex quibus Appius et unus collegarum, qui præcipuè pœnam meruerant, in carcerem conjecti; cæteri in exsiliū acti. Res præterea contra Sabinos, et Volscos, et Æquos prosperè gestas continet, et parum honestum populi Romani iudicium; qui, iudex inter Ardeates et Aricinos sumptus, agrum, de quo ambigebatur, sibi adjudicavit. [CAP. I — LXXII. V. c. 287 — 309. A. c. 465 — 443.]

XXXI. Abiectâ lege, quæ promulgata consenuerat, tribuni leniùs agere cum Patribus. "Finem tandem certaminum facerent. Si plebejæ leges displicerent, at illi communiter legum latores, et ex plebe et ex Patribus, qui utrisque utilia ferrent, quæque æquandæ libertatis essent, sinerent creari." Rem non adspernabantur Patres: "daturum leges neminem, nisi ex Patribus," aiebant. Quum de legibus conveniret, de latore tantum discreparet; missi legati Athenas Sp. Postumius Albus, A. Manlius, P. Sulpicius Camerinus; jussique inclytas leges Solonis describere, et aliarum Græciæ civitatum instituta, mores, juraque noscere.

[v. c. 302. A. c. 450.] **XXXII.** Jam redierant legati cum Atticis legibus : eò intentiùs instabant tribuni, ut tandem scribendarum legum initium fieret. Placet creari decemviros sine provocatione, et ne quis eo anno alius magistratus esset. Admischerenturne plebeji, controversia aliquamdiu fuit : postremò concessum Patribus, modò ne lex Icilia de Aventino, aliæque sacratæ leges, abrogarentur.

XXXIII. Anno trecentesimo altero, quàm condita Roma erat, iterum mutatur forma civitatis, ab consulibus ad decemviros, quemadmodum ab regibus antè ad consules venerat, translato imperio. Minùs insignis, quia non diuturna, mutatio fuit : læta enim principia magistratùs ejus nimis luxuriavère : eò citiùs lapsa res est ; repetitumque, duobus uti mandaretur consulum nomen imperiumque. Decemviri ¹⁵ creati Ap. Claudius, T. Genucius, P. Sestius, L. Veturius, C. Julius, A. Manlius, Ser. Sulpicius, P. Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius. Claudio et Genucio, quia designati consules in eum annum fuerant, pro honore honos redditus ; et Sestio, alteri consulum prioris anni, quòd eam rem collegâ invito ad Patres retulerat. His proximi habiti legati tres, qui Athenas ierant : simul ut pro legatione tam longinquâ præmio esset honos ; simul peritos legum peregrinorum ad condenda nova jura usui fore credebant. Supplevère cæteri numerum. Graves quoque ætate electos novissimis suffragiis ferunt, quò minùs ferociter aliorum scitis adversarentur. Regimen totius magistratùs penes Appium erat favore plebis : adeòque novum sibi ingenium induerat, ut plebicola repentè, omnisque auræ popularis captator, evaderet, pro truci sævoque insectatore plebis. Decimo die ³⁰ jus populo singuli reddebant : eo die penes præfectum juris fasces duodecim erant : collegis novem singuli accensi apparebant : et in unicâ concordia inter ipsos (qui consensus privatis interdum inutilis esset) summa adversus alios æquitas erat. Moderationis eorum argumentum exemplo unius ³⁵ rei notâsse satis erit. Quum sine provocatione creati essent, defosso cadavere domi apud P. Sestium, patriciæ gentis virum, invento, prolatoque in concionem, in re juxtâ manifestâ atque atroci, C. Julius decemvir diem Sestio dixit, et accusator ad populum exstitit, cujus rei judex legitimus ⁴⁰ erat : decessitque jure suo, ut demptum de vi magistratùs populi libertati adjiceret.

XXXIV. Quum promptum hoc jus velut ex oraculo incorruptum pariter ab his summi infimique ferrent, tum legibus condendis opera dabatur: ingentique hominum expectatione propositis decem tabulis, populum ad concionem advocaverunt: et, "quod bonum, faustum, felixque reipublicæ, ipsis, liberisque eorum esset, ire, et legere leges propositas" jussere. "Se, quantum decem hominum ingenii provideri potuerit, omnibus summis infimisque jura æquasse: plus pollere multorum ingenia consiliaque. Versarent in animis secum unamquamque rem; agitent 10 deinde sermonibus; atque in medium, quid in quaque re plus minusve esset, conferrent. Eas leges habiturum populum Romanum, quas consensus omnium non jussisse latas magis, quam tulisse, videri posset." Quum ad rumores hominum de unoquoque legum capite edito satis correctæ viderentur, centuriatis comitiis decem tabularum leges perlatae sunt; qui nunc quoque, in hoc immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo, fons omnis publici privatique est juris. Vulgatur deinde rumor, duas deesse tabulas; quibus adjectis, absolvi posse velut corpus omnis 20 Romani juris. Ea expectatio, quum dies comitiorum appropinquaret, desiderium decemvirosum iterum creandi fecit. Jam plebs, præterquam quod consulum nomen, haud secus quam regum, perosa erat, ne tribunicium quidem auxilium, cedentibus invicem appellatione decemviris, quærebat. 25

XXXV. Postquam verò comitia decemviris creandis in trinum nundinum indicta sunt; tanta exarsit ambitio, ut primores quoque civitatis (metu, credo, ne tanti possessio imperii, vacuo ab se relicto loco, haud satis dignis pateret) prensarent homines; honorem, summâ ope a se impugnatum, ab eâ plebe, cum quâ contenderant, suppliciter petentes. Demissa jam in discrimen dignitas, eâ ætate, iisque honoribus actis, stimulabat Ap. Claudium. Nescires, utrum inter decemvirosum, an inter candidatos, numerares. Propior interdum petendo, quam gerendo, magistratui erat: criminari 35 optimates, extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque: ipse medius inter tribunicios Duilios Iciliosque in foro volitare, per illos se plebi venditare; donec collegæ quoque, qui unicè illi dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum oculos, mirantes quid sibi vellet. Apparere, nihil sinceri esse: "Profectò haud gratuitam in tantâ 40 superbiâ comitatem fore: nimium in ordinem se ipsum

“cogere, et vulgari cum privatis, non tam properantis abire magistratu, quàm viam ad continuandum magistratum quærentis, esse.” Propalam obviàm ire cupiditati parum ausi, obsecundando mollire impetum aggrediuntur: comitiorum illi habendorum, quando minimus natus sit, munus consensu injungunt. Ars hæc erat, ne semet ipse creare posset; quod præter tribunos plebis (et id ipsum pessimo exemplo) nemo unquam fecisset. Ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se comitia professus, impedimentum pro occasione arripuit: dejectisque honore per coitionem duobus Quintiis, Capitolino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro in optimatum causâ, et aliis ejusdem fastigii civibus, nequâquam splendore vitæ pares decemviros creat; se in primis, quod haud sæcus factum improbabant boni, quàm nemo facere ausurum crediderat. Creati cum eo M. Cornelius Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius Vibulanus, Q. Pœtelius, T. Antonius Merenda, Cæso Duilius, Sp. Oppius Cornicen, Manius Rabulejus.

XXXVI. Ille finis Appio alienæ personæ ferendæ fuit: suo jam inde vivere ingenio cœpit, novosque collegas jam prius, quàm inirent magistratum, in suos mores formare. Quotidie coibant remotis arbitris; inde impotentibus instructi consiliis, quæ secretò ab aliis coquebant, jam haud dissimulando superbiam, rari aditûs, colloquentibus difficiles, ad Idus Majas rem perduxêre. Idus tum Majæ solennes ineundis magistratibus erant. Initio igitur magistratûs primum honoris diem denuntiatione ingentis terroris insignem fecêre: nam, quum ita priores decemviri servassent, ut unus fasces haberet, et hoc insigne regium in orbem, suam cujusque vicem, per omnes iret, subitò omnes cum duodenis fascibus prodiêre. Centum viginti lictores forum impleverant, et fascibus secures illigatas præferebant: nec attinuisse demi securim, quum sine provocatione creati essent, interpretabantur. Decem regum species erat, multiplicatusque terror, non infimis solum, sed primoribus Patrum, ratis cædis causam ac principium quæri: ut, si quis memorem libertatis vocem ac in senatu aut in populo misisset, statim virgæ securesque etiam ad cæterorum metum expedirentur. Nam, præterquam quòd in populo nihil erat præsidii, sublatâ provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant; quum priores decem-

virī appellatione collegæ corrigi reddita ab se jura tulissent: et quædam, quæ sui judicii videri possent, ad populum rejecissent. Aliquamdiu æquatus inter omnes terror fuit: paulatim totus vertere in plebem cœpit. Abstinebatur a Patribus: in humiliores libidinosè crudeliterque consulebatur: hominum, non causarum, toti erant; ut apud quos gratia vim æqui haberet. Judicia domi conflabant, pronuntiabant in foro. Si quis collegam appellasset, ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut pœniteret, non prioris decreto stetisse. Opinio etiam sine auctore exierat, non in præsentis modò temporis eos injuriam conspirasse, sed fœdus clandestinum inter ipsos jurejurando ictum, ne comitia haberent, perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.

XXXVII. Circumspectare tum patriciorum vultus plebeji, et inde libertatis captare auram, unde servitutem timendo in eum statum rempublicam adduxerant. Primores Patrum odisse decemviros, odisse plebem: nec probare, quæ fierent; et credere, haud indignis accidere. Avidè ruendo ad libertatem in servitutem elapsos juvare nolle: cumulare quoque injurias, ut, tædio præsentium, consules duo tandem, et status pristinus rerum, in desiderium veniant. Jam et processerat pars major anni, et duæ tabulæ legum ad prioris anni decem tabulas erant adjectæ: nec quidquam jam supererat, si hæ quoque leges centuriatis comitiis perlatae essent, cur eo magistratu reipublicæ opus esset. Exspectabant, quàm mox consulibus creandis comitia edicerentur. Id modò plebes agitabat, quonam modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem intermissam, repararent. Quum interim mentio comitiorum nulla fieri, et decemviri, qui primò tribunicios homines, quia id populare habebatur, circum se ostentaverant plebi, patriciis juvenibus sepserant latera: eorum catervæ tribunalia obsederant. Hi ferre, agere plebem plebisque res; [quum fortuna, quâ quidquid cupitum foret, potentioris esset.] Et jam ne tergo quidem abstinebatur: virgis cædi, alii securi subjici; et, ne gratuita crudelitas esset, bonorum donatio sequi domini supplicium. Hac mercede juvenus nobilis corrupta, non modò non ire obviàm injuriæ, sed propalam licentiam suam malle, quàm omnium libertatem.

[v. c. 305. A. c. 447.] XXXVIII. Idus Majæ venêre. Nullis subrogatis magistratibus, privati pro decemviris, neque animis ad imperium inhibendum imminutis, neque ad speciem honoris insignibus, prodeunt. Id verò regnum haud dubiè videri. Deploratur in perpetuum libertas; nec vindex quisquam existit, aut futurus videtur: nec ipsi solùm desponderant animos, sed contemni cœpti erant a finitimis populis; imperiumque ibi esse, ubi non esset libertas, indignabantur. Sabini magnâ manu incursionem in agrum Romanum fecêre: latèque populi, quum hominum atque pecudum inulti prædas egissent, recepto ad Eretum, quod passim vagatum erat, agmine, castra locant, spem in discordiâ Romanâ ponentes, eam impedimentum delectui fore. Non nuntii solùm, sed per Urbem agrestium fuga trepidationem iniecit. Decemviri consultant, quid opus facto sit: destitutis inter Patrum et plebis odia addidit terrorem insuper alium fortuna. Æqui aliâ ex parte castra in Algido locant; depopulatumque inde excursionibus Tusculanum agrum legati ab Tusculo, præsidium orantes, nuntiant. Is pavor perpulit decemviros, ut senatum, simul duobus circumstantibus Urbem bellis, consularent. Citari jubent in curiam Patres, haud ignari, quanta invidiæ immineret tempestas: omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in se congesturos, tentationemque eam fore abolendi sibi magistratûs, ni consensu resisterent, imperioque inhibendo acriter in paucos præferocis animi, conatus aliorum comprimerent. Postquam audita vox in foro est præconis, Patres in curiam ad decemviros vocantis; velut nova res, quia intermiserant jamdiu morem consulendi senatûs, mirabundam plebem convertit, “quidnam incidisset, cur ex tanto intervallo rem desuetam usurparent. Hostibus belloque gratiam habendam, quòd solitum quidquam liberæ civitatis fieret.” Circumspectare omnibus fori partibus senatorem, raròque usquam noscitare: curiam inde ac solitudinem circa decemviros intueri; quum et ipsi invisum consensu imperium, et plebs, quia privatis jus non esset vocandi senatum, non convenire Patres interpretarentur; “jam caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem senatui det, et, quemadmodum Patres vocati non coëant in senatum, sic plebs abnuat delectum.” Hæc fremunt plebes. Patrum haud ferè quisquam in foro, in Urbe, rari erant: indignitate rerum cesserant in agros; suarumque rerum erant, amissâ publicâ; tantùm ab injuriâ se abesse rati, quantum a cœtu con-

gressuque impotentium dominorum se amovissent. Postquam citati non conveniebant, dimissi circa domos apparitores, simul ad pignora capienda, sciscitandumque, num consultò detrectarent? referunt, senatum in agris esse. Lætius id decemviris accidit, quàm si præsentes detrectare imperium referrent. Jubent acciri omnes, senatumque in diem posterum edicunt; qui aliquantò spe ipsorum frequentior convenit: quo facto proditam a Patribus plebs libertatem rata, quòd iis, qui jam magistratu abissent, privatisque, si vis abesset, tamquam jure cogentibus, senatus paruisset. 10

XXXIX. Sed magis obedienter ventum in curiam est, quàm obnoxie dictas sententias accepimus. L. Valerium Potitum, proditum memoriæ est, post relationem Ap. Claudii, priusquam ordine sententiæ rogarentur, postulando ut de republicâ liceret dicere, prohibentibus minaciter decemviris, 15 proditurum se ad plebem denuntiantem, tumultum excivisse. Nec minùs ferociter M. Horatium Barbatum isse in certamen, "decem Tarquinius" appellantem, admonentemque, "Valeriis et Horatiis ducibus pulsos reges: nec nominis homines tum pertæsum esse; quippe quo Jovem appellari 20 "fas sit, quo Romulum conditorem urbis, deincepsque reges appellatos; quod sacris etiam, ut solenne, retentum sit. Superbiam violentiamque tum perosos regis: quæ si in rege tum eodem, aut in filio regis, ferenda non fuerint; quem laturum in tot privatis? Viderent, ne, vando in curiâ liberè homines loqui, extra curiam etiam 25 moverent vocem: neque se videre, quî sibi minùs privato ad concionem populum vocare, quàm illis senatum cogere, liceat. Ubi vellent, experirentur, quantò ferocior dolor libertate suâ vindicandâ, quàm cupiditas injustâ dominatione, esset. De bello Sabino eos referre; tamquam majus ullum populo Romano bellum sit, quàm cum iis, qui, legum ferendarum causâ creati, nihil juris in civitate reliquerint; qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissitudinem imperitandi (quod unum exæquandæ sit libertatis) 35 sustulerint; qui privati fasces et regium imperium habent. Fuisse, regibus exactis, patricios magistratus creatos; postea, post secessionem plebis, plebejos. Cujus illi partis essent?" rogitare. "Populares? quid enim eos per populum egisse? Optimates? qui anno jam propè senatum non habuerint; tunc ita habeant, ut de republicâ loqui prohibeant? Ne nimium in metu alieno spei pone-

“rent: graviora, quæ patiantur, videri jam hominibus,
“quàm quæ metuant.”

XL. Hæc vociferante Horatio, quum decemviri nec iræ
nec ignoscendi modum reperirent, nec, quò evasura res es-
5 set, cernerent; C. Claudii, qui patruus Appii decemviri
erat, oratio fuit precibus, quàm jurgio, similis, orantis per
sui fratris parentisque ejus manes; “Ut civilis potiùs socie-
“tatis, in quâ natus esset, quàm fœderis nefariè icti cum
“collegis, meminisset: multò id magis se illius causâ
10 “orare, quàm reipublicæ. Quippe rempublicam, si a vo-
“lentibus nequeat, ab invitis jus expetituram. Sed ex
“magno certamine magnas excitari ferme iras; earum
“eventum se horrere.” Quum aliud, præterquam de quo
retulissent, decemviri dicere prohiberent, Claudium inter-
15 pellendi verecundia fuit. Sententiam igitur peregit, nullum
placere senatûs-consultum fieri. Omnesque ita accipiebant,
privatos eos a Claudio judicatos; multique ex consularibus
verbo assensi sunt. Alia sententia, asperior in speciem,
vim minorem aliquantò habuit, quæ patricios coire ad pro-
20 dendum interregem jubebat: censendo enim, quoscumque
magistratus esse, qui senatum haberent, judicabat; quos
privatos fecerat auctor nullius senatûs-consulti faciendi.
Ita habante jam causâ decemvirorum, L. Cornelius Malugi-
nensis, M. Cornelii decemviri frater, quum ex consularibus
25 ad ultimum dicendi locum consultò servatus esset, simulan-
do curam belli, fratrem collegasque ejus tuebatur: “quonam
“fato incidisset, mirari se,” dictitans, “ut decemviros, qui
“decemviratum petissent, aut [socii] aut hi maximè oppugna-
“rent: aut quid ita, quum per tot menses, vacuâ civitate, ne-
30 “mo, justine magistratus summæ rerum præessent, controver-
“siam fecerit; nunc demum, quum hostes propè ad portas
“sint, civiles discordias serant: nisi quòd in turbido minùs
“perspicuum fore putent, quid agatur. Cæterum neminem
“majore curâ occupatis animis, verum esse, præjudicium
35 “rei tantæ afferre. Sibi placere, de eo, quod Valerius
“Horatiusque ante Idus Majas decemviros abisse magistratu
“insimulent, bellis, quæ immineant, perfectis, republicâ in
“tranquillum redactâ, senatu disceptante, agi: et jam nunc
“ita se parare Ap. Claudium, ut comitiorum, quæ decem-
40 “viris creandis decemvir ipse habuerit, sciat sibi rationem
“reddendam esse, utrùm in unum annum creati sint, an
“donec leges, quæ deessent, perferrentur. In præsentia

“omnia præter bellum omitti placere : cujus si falsò famam
 “vulgatam, vanaque non nuntios solùm, sed Tusculanorum
 “etiam legatos, attulisse putent, speculatores mittendos cen-
 “sere, qui certius explorata referant. Sin fides et nuntiis
 “et legatis habeatur, delectum primo quoque tempore ha-
 “beri ; decemviros, quò cuique eorum videatur, exercitus
 “ducere ; nec rem aliam præverti.”

XLI. In hanc sententiam ut discederetur, juniores Pa-
 trum evincebant. Ferociores iterum coorti Valerius Hora-
 tiusque vociferari, “ut de republicâ liceret dicere : dicturos¹⁰
 “ad populum, si in senatu per factionem non liceat : neque
 “enim sibi privatos, aut in curiâ aut in concione, posse ob-
 “stare ; neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse.”
 Tum Appius, jam propè esse ratus, ut, ni violentiæ eorum
 pari resisteretur audaciâ, victum imperium esset, “Non¹⁵
 “erit melius,” inquit, “nisi de quò consulimus, vocem
 “misisse :” et ad Valerium, negantem se privato reticere,
 lictorem accedere jussit. Jam Quiritium fidem implorante
 Valerio a curiæ limine, L. Cornelius complexus Appium,
 non cui simulabat consulendo, diremit certamen : factâque²⁰
 per Cornelium Valerio dicendi gratiâ, quæ vellet, quum li-
 bertas non ultra vocem excessisset, decemviri propositum
 tenuêre. Consulares quoque ac seniores, ab residuo tribu-
 niciæ potestatis odio, cujus desiderium plebi multò acrius,
 quàm consularis imperii, rebantur esse, propè malebant,²⁵
 postmodo ipsos decemviros voluntate abire magistratu, quàm
 invidiâ eorum exsurgere rursus plebem : si leniter duc-
 ta res sine populari strepitu ad consules redisset, aut
 bellis interpositis, aut moderatione consulum in imperiis
 exercendis, posse in oblivionem tribunorum plebem ad-³⁰
 duci. Silentio Patrum edicitur delectus : juniores, quum
 sine provocatione imperium esset, ad nomina respondent.
 Legionibus scriptis, inter se decemviri comparabant,
 quos ire ad bellum, quos præesse exercitibus oporteret.
 Principes inter decemviros erant Q. Fabius et Ap. Clau-³⁵
 dius : bellum domi majus, quàm foris, apparebat. Appii
 violentiam aptiorem rati ad comprimendos urbanos motus :
 in Fabio minùs in bono constans, quàm navum in malitiâ,
 ingenium esse : hunc enim virum, egregium olim domi mi-
 litæque, decemviratus collegæque ita mutaverant, ut Appii,⁴⁰
 quàm sui, similis mallet esse. Huic bellum in Sabinis,
 Manio Rabulejo et Q. Pœtelio additis collegis, mandatum.

M. Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et Cæsone Duilio et M. Sergio : Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad Urbem tuendam, æquo omnium decemvirorum imperio, decernunt.

5 XLII. Nihilo militiæ, quàm domi, meliùs respublica administrata est. Illa modò in ducibus culpa, quòd, ut odio essent civibus, fecerant : alia omnis penes milites noxa erat ; qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prosperè usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum de-
 10 decus patiebantur. Fusi et ab Sabinis ad Eretum, et in Algido ab Æquis, exercitus erant. Ab Ereto per silentium noctis profugi, propiùs Urbem, inter Fidenas Crustumeriamque, loco edito castra communierant : persecùtis hostibus nusquam se æquo certamine committentes, naturâ loci ac
 15 vallo, non virtute aut armis, tutabantur. Majus flagitium in Algido, major etiam clades accepta : castra quoque amissa erant ; exutusque omnibus utensilibus, miles Tusculum se, fide misericordiâque victurus hospitum (quæ tamen non fefellerunt), contulerat. Romam tanti erant terrores allati,
 20 ut, posito jam decemvirali odio, Patres vigilias in Urbe habendas censerent ; omnes, qui per ætatem arma ferre possent, custodire mœnia, ac pro portis stationes agere juberent ; arma Tusculum ad supplementum decernerent, decemvirosque, ab arce Tusculi degressos, in castris militem
 25 habere ; castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri ; belloque ultro inferendo deterreri hostes a consilio Urbis oppugnandæ.

XLIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda facinora decemviri belli domique adjiciunt. L. Siccium in Sa-
 30 binis, per invidiam decemviralem, tribunorum creandorum secessionisque mentiones ad vulgus militum sermonibus occultis serentem, prospeculatum ad locum castris capiendum mittunt : datur negotium militibus, quos miserant expeditionis ejus comites, ut eum opportuno adorti loco interfice-
 35 rent. Haud inultum interfecère : nam circa repugnantem aliquot insidiatores cecidère, quum ipse se prævalidus, pari viribus animo, circumventus tutaretur. Nuntiant in castra cæteri, præcipitatum in insidias esse Siccium egregiè pugnantem, militesque quosdam cum eo amissos. Primò fides
 40 nuntiantibus fuit. Profecta deinde cohors ad sepeliendos, qui ceciderant, decemvirorum permissu, postquam nullum

spoliatum ibi corpus, Sicciumque in medio jacentem armatumque, omnibus in eum versis corporibus, vidēre; hostium neque corpus ullum, nec vestigia abeuntium; profectō ab suis interfectum memorantes, retulēre corpus. Invidiæque plena castra erant; et Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei publicā impensā facere maturāssent. Sepultus ingenti militum mœstitiā, pessimā decemvirorum in vulgus famā, est.

XLIV. Sequitur aliud in Urbe nefas, ab libidine ortum, haud minūs fœdo eventu, quā quod per stuprum cædem-¹⁰ que Lucretiæ Urbe regnoque Tarquinius expulerat; ut non finis solūm idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem imperii amittendi esset. Ap. Claudium virginis plebejæ stuprandæ libido cepit. Pater virginis, L. Virginus, honestum ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti¹⁵ domi militiæque. Perinde uxor instituta fuerat, liberique instituebantur. Desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri, et pro causā plebis expertæ virtutis. Hanc virginem adultam, formā excellentem, Appius, amore ardens, pretio ac spe pellicere adortus, postquam omnia pudore septa ani-²⁰ madverterat, ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem assereret, neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias; quōd pater puellæ abesset, locum injuriæ esse ratus. Virgini, venienti in forum (ibi namque²⁵ in tabernis literarum ludi erant), minister decemviri libidinis manum injecit; servā suā natam (servamque appellans) sequi se jubebat; cunctantem vi abstracturum. Pavidā puellā stupente, ad clamorem nutricis, fidem Quiritium implorantis, fit concursus. Virginii patris sponsique Icilio po-³⁰ pulare nomen celebratur: notos gratia eorum, turbam indignitas rei, virgini conciliat. Jam a vi tuta erat; quum assertor nihil opus esse multitudine concitatā ait; se jure grassari, non vi. Vocat puellam in jus; auctoribus, qui aderant, ut sequeretur. Ad tribunal Appii perventum est:³⁵ notam judici fabulam petitor, quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit; puellam, domi suæ natam, furtoque inde in domum Virginii translata, suppositam ei esse. Id se indicio compertum afferre, probaturumque, vel ipso Virginio judice, ad quem major pars injuriæ ejus pertineat.⁴⁰ Interim dominum sequi ancillam, æquum esse. Advocati puellæ, quum Virginium reipublicæ causā dixissent abesse,

biduo affuturum, si nuntiatum ei sit; iniquum esse, absentem de liberis dimicare; postulant, ut rem integram in patris adventum differat; lege ad ipso latâ vindicias det secundum libertatem; neu patiatur, virginem adultam famæ priûs, quàm libertatis, periculum adire.

XLV. Appius, decreto præfatus, "quàm libertati faverit, eam ipsam legem declarare, quam Virginii amici postulationi suæ prætendant. Cæterum ita in eâ firmum libertati fore præsidium, si nec causis nec personis variet. In
 10 "his enim, quæ asserantur in libertatem, quia quivis lege agere possit, id juris esse: in eâ, quæ in patris manu sit, neminem esse alium, cui dominus possessione cedat. Placere itaque patrem arcessi: interea juris sui jacturam
 15 "assertorem non facere, quin ducat puellam, sistendamque in adventum ejus, qui pater dicatur, promittat." Adversus injuriam decreti quum multi magis fremerent, quàm quisquam unus recusare auderet; P. Numitorius, puellæ avunculus, et sponsus Icilius, interveniunt: datâque inter turbam viâ, quum multitudo Icili maxime interventu resisti posse Appio crederet, lictor "decrêsse" ait: vociferantemque
 20 Icilium submovet. Placidum quoque ingenium tam atrox injuria accendisset. "Ferro hinc tibi submovendus sum, Appi," inquit, "ut tacitum feras, quod celari vis. Virginem ego hanc sum ducturus, nuptam pudicamque habiturus.
 25 "Proinde omnes collegarum quoque lictores convoca; expediti virgas et secures jube: non manebit extra domum patris sponsa Icili. Non, si tribunicium auxilium et provocationem, plebi Romanæ duas arces libertatis tuendæ, ademistis, ideo in liberos quoque nostros conjugesque regnum vestræ libidini datum est. Sævite in tergum et in
 30 "cervices nostras: pudicitia saltem in tuto sit. Huic si vis afferetur, ego præsentium Quiritium pro sponsâ, Virginium militum pro unicâ filiâ, omnes Deorum hominumque, implorabimus fidem: neque tu istud unquam decretum sine
 35 "cæde nostrâ referes. Postulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quò progrediare. Virginium viderit, de filiâ, ubi venerit, quid agat. Hoc tantum sciat, sibi, si hujus vindiciis cesserit, conditionem filiæ quærendam esse: me, vindicantem sponsam in libertatem, vita citiùs deseret,
 40 "quàm fides."

XLVI. Concita multitudo erat, certamenque instare videbatur. Lictores Icilium circumsteterant: nec ultra minas tamen processum est: quum Appius, "Non Virginiam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem, et tribunatum etiam nunc spirantem, locum seditionis quærere," diceret; "non præbiturum se illi eo die materiam: sed ut jam sciret, non id petulantiae suæ, sed Virginio absenti et patrio nomini et libertati, datum, jus eo die se non dicturum, neque decretum interpositurum; a M. Claudio petiturum, ut decederet jure suo, vindicarique puellam in posterum diem pateretur. Quòd nisi pater postero die affuisset, denuntiari se Icilio similibusque Icili, neque legi suæ latorem, neque decemviro constantiam defore: nec se utique collegarum lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores; contentum se suis lictoribus fore." Quum dilatum tempus injuriæ esset, secessissentque advocati puellæ, placuit omnium primum, fratrem Icili filiumque Numitorii, impigros juvenes, pergere inde rectâ ad portam, et, quantum accelerari posset, Virginium acciri e castris: in eo verti puellæ salutem, si postero die vindex injuriæ ad tempus præsto esset. Jussi pergunt, citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. Quum instaret assertor puellæ, ut vindicaret, sponsoresque daret; atque id ipsum agi diceret Icilius, sedulò tempus terens, dum præciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere undique multitudo, et se quisque paratum ad spondendum Icilio ostendere. Atque ille lacrymabundus, "Gratum est," inquit: "crastinâ die vestrâ operâ utar: sponсорum nunc satis est." Ita vindicatur Virginia, spondentibus propinquis. Appius, paulisper moratus, ne ejus rei causâ sedisse videretur, postquam, omissis rebus aliis præcurâ unius, nemo adibat, domum se recepit; collegisque in castra scribit, "ne Virginio commeatum dent, atque etiam in custodiâ habeant." Improbum consilium serum, ut debuit, fuit: et jam, commeatu sumpto, profectus Virginus primâ vigiliâ erat, quum postero die mane, de retinendo eo, nequidquam literæ redduntur.

XLVII. At in Urbe, primâ luce, quum civitas in foro expectatione erecta staret, Virginus sordidatus filiam suam obsoletâ veste, comitantibus aliquot matronis, cum ingenti advocacy in forum deducit. Circumire ibi et prensare homines cœpit: et non orare solùm precariam opem, sed pro debitâ petere: "Se pro liberis eorum ac conjugibus quoti-

"die in acie stare: nec alium virum esse, cujus strenuè ac
 "ferociter facta in bello plura memorari possent. Quid pro-
 "desse, si, incolumi Urbe, quæ, captâ, ultima timeantur,
 "liberis suis sint patienda?" Hæc propè concionabundus
 5 circumibat homines. Similia his ab Icilio jactabantur:
 comitatus muliebris plùs tacito fletu, quàm ulla vox, move-
 bat. Adversus quæ omnia obstinato animo Appius (tanta
 vis amentię veriùs, quàm amoris, mentem turbaverat) in
 tribunal escendit: et, ultro querente patuca petitore, quòd
 10 jus sibi pridie per ambitionem dictum non esset, priusquam
 aut ille postulatum perageret, aut Virginio respondendi da-
 retur locus, Appius interfatur. Quem decreto sermonem
 prætenderit, forsàn aliquem verum auctores antiqui tradide-
 rint: quia nusquam ullum in tantâ fœditate decreti verisimi-
 15 lem invenio; id, quod constat, nudum videtur proponendum,
 decrèsse vindicias secundum servitutem. Primò stupor
 omnes admiratione rei tam atrocis defixit: silentium inde
 aliquamdiu tenuit. Dein quum M. Claudius, circumstanti-
 bus matronis, iret adprehendendam virginem, lamentabilis-
 20 que eum mulierum comploratio excepisset; Virginius, in-
 tentans in Appium manus, "Icilio," inquit, "Appi, non
 "tibi, filiam despondi; et ad nuptias, non ad stuprum, edu-
 "cavi. Placet pecudum ferarumque ritu promiscuè in con-
 "cubitus ruere? Passurine hæc isti sint, nescio: non spe-
 25 "ro esse passuros illos, qui arma habent." Quum repelle-
 retur assertor virginis a globo mulierum circumstantiumque
 advocatorum, silentium factum per præconem.

XLVIII. Decemvir, alienatus ad libidinem animo, negat,
 "hesterno tantùm convicio Icilio violentiæque Virginii, cu-
 30 "jus testem populum Romanum habeat, sed certis quoque
 "indiciis compertum se habere, nocte totâ cœtus in urbe
 "factos esse ad movendam seditionem. Itaque se, haud
 "inscium ejus dimicationis, cum armatis descendisse; non
 "ut quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis
 35 "otium pro majestate imperii coerceret. Proinde quiesse
 "erit melius. I," inquit, "lictor; submove turbam; et da
 "viam domino adprehendendum mancipium." Quum
 hæc intonuisset plenus iræ, multitudo ipsa se suâ sponte di-
 movit; desertaque præda injuriæ puella stabat. Tum Vir-
 40 ginus, ubi nihil usquam auxilii vidit, "Quæso," inquit,
 "Appi, primùm ignosce patrio dolori, si quid inclementiùs
 "in te sum invectus: deinde sinas hîc coram virgine nu-

"tricem percontari, quid hoc rei sit; ut, si falsò pater dictus sum, æquiore hinc animo discedam." Datâ veniâ, seducit filiam ac nutricem prope Cloacinæ ad tabernas, quibus nunc Novis est nomen: atque ibi ab lanio cultro arrepto, "Hoc te uno, quo possum," ait, "modo, filia, in libertatem vindico." Pectus deinde puellæ transfigit; respectansque ad tribunal, "Te," inquit, "Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro." Clamore ad tam atrox facinus orto excitus Appius, comprehendi Virginium jubet: ille ferro, quâcumque ibat, viam facere; donec, multitudine etiam prosequentium tuente, ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque exsanguis corpus sublatum ostendant populo: scelus Appii, puellæ infelicem formam, necessitatem patris deplorant. Sequentes clamitant matronæ, "Eamne liberorum procreandorum conditionem? ea pudicitiae præmia esse?" cæteraque, quæ in tali re muliebris dolor, quod est mœstior imbecillo animo, eò miserabilia magis querentibus subjicit. Virorum, et maximè Icili, vox tota, tribunicia potestatis ac provocationis ad populum ereptæ, publicarumque indignationum, erat.

XLIX. Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, partim spe per occasionem repetendæ libertatis. Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi; postremò, quum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse, cum agmine patriciorum juvenum per turbam vadens, in vincula duci jubet. Jam circa Icilium non solùm multitudo, sed duces quoque multitudinis erant L. Valerius et M. Horatius, qui, repulso lictore, si jure ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant; si vim afferre conaretur, ibi quoque se haud impares fore. Hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor decemviri invadit: franguntur a multitudine fasces. In concionem Appius adscendit: sequuntur Horatius Valeriusque: eos concio audit: decemviro obstreptitur. Jam pro imperio Valerius discedere a privato lictores jubebat; quum, fractis animis, Appius, vitæ metuens, in domum se propinquam foro, insciis adversariis, capite obvoluto, recepit. Sp. Oppius, ut auxilio collegæ esset, in forum ex alterâ parte irrumpit: videt imperium vi victum. Agitatus deinde consiliis, atque ex omni parte assentiendo multis auctoribus trepidus, senatum postremò vocari jussit. Ea res, quod magnæ parti Patrum displicere acta decemviro-
rum videbantur, spe per senatum finiendæ potestatis

ejus multitudinem sedavit. Senatus nec plebem irritandam censuit : et multò magis providendum, ne quid Virginii adventus in exercitu motùs faceret.

L. Itaque missi juniores Patrum in castra, quæ tum in
 5 monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope ab
 seditione milites contineant : ubi Virginius majorem, quàm
 reliquerat in Urbe, motum excivit. Nam, præterquam quòd
 agmine propè quadringentorum hominum veniens, qui ab
 Urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant, con-
 10 spectus est ; strictum etiam telum, respersusque ipse cruore,
 tota in se castra convertit : et togæ, multifariam in castris
 visæ, majoris aliquantò, quàm erat, speciem urbanæ multitu-
 dinis fecerant. Quærentibus, quid rei esset, flens diu vocem
 non misit : tandem, ut jam ex trepidatione concurrentium
 15 turba constitit, ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta
 erant, exposuit. Supinas deinde tendens manus, commilito-
 nes appellans, orabat, "Ne, quod scelus Ap. Claudii esset,
 "sibi attribuerent ; neu se, ut parricidam liberum, aversa-
 "rentur. Sibi vitam filiæ suæ cariorem fuisse, si liberæ ac
 20 "pudicæ vivere licitum fuisset. Quum, velut servam, ad
 "stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum, quàm
 "contumeliâ, liberos, misericordiâ se in speciem crudelitatis
 "lapsum. Nec se superstitem filiæ futurum fuisse, nisi
 "spem ulciscendæ mortis ejus in auxilio commilitonum ha-
 25 "buisset. Illis quoque enim filias, sorores, conjugesque
 "esse. Nec cum filiâ suâ libidinem Ap. Claudii extinctam
 "esse : sed, quò impunitior sit, eò effrenatiorem fore. Ali-
 "enâ calamitate documentum datum illis cavendæ similis
 "injuriæ. Quod ad se attineat, uxorem sibi fato ereptam :
 30 "filiam, quia non ultrâ pudica victura fuerit, miseram, sed
 "honestam, mortem occubuisse. Non esse jam Appii libi-
 "dini locum in domo suâ : ab aliâ violentiâ ejus eodem se
 "animo suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiæ.
 "Cæteri sibi ac liberis suis consulerent." Hæc Virginio
 35 vociferanti succlamabat multitudo, nec illius dolori, nec
 suæ libertati se defuturos. Et immixti turbæ militum to-
 gati, quum eadem illa querendo, docendoque, quantò visa,
 quàm audita, indigniora potuerint videri, simul profligatam
 jam rem nuntiando Romæ esse ; insecutique, qui Appium
 40 propè interemptum in exilium abisse dicerent, perpulerunt,
 ut ad arma conclamaretur, vellerentque signa, et Romam
 proficiscerentur. Decemviri, simul his quæ videbant simul

his quæ acta Romæ audierant, perturbati, alius in aliam partem castrorum, ad sedandos motus discurrunt: et leniter agentibus responsum non redditur: imperium si quis inhi-beret, "et viros et armatos se esse," respondetur. Eunt agmine ad Urbem et Aventinum insidunt; ut quisque oc-currerat, plebem ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis adhortantes: alia vox nulla violenta audita est. Senatum Sp. Oppius habet: nihil placet asperè agi; quippe ab ipsis datum locum seditionis esse. Mittuntur tres legati consulares, Sp. Tarpejus, C. Julius, P. Sulpicius, 10 qui quærerent senatûs verbis, "cujus jussu castra deseruis-sent? aut quid sibi vellent, qui armati Aventinum obse-
"dissent; belloque averso ab hostibus, patriam suam cepis-sent?" Non defuit, quid responderetur: deerat, qui daret responsum, nullo dum certo duce, nec satis audenti-15 bus singulis invidiæ se offerre. Id modò a multitudine con-clamatum est, "ut L. Valerium et M. Horatium ad se mit-terent: his se daturos responsum."

LI. Dimissis legatis, admonet milites Virginius, "in re
"non maximâ paulò antè trepidatum esse, quia sine capite 20
"multitudo fuerit: responsumque, quamquam non inutiliter,
"fortuito tamen magis consensu, quàm communi consilio
"esse. Placere decem creari, qui summæ rei præessent,
"militarique honore tribunos militum appellari." Quum
ad eum ipsum primum is honos deferretur, "Melioribus 25
"meis vestrisque rebus reservate," inquit, "ista de me ju-dicia. Nec mihi filia inulta honorem ullum jucundum
"esse patitur; nec in perturbatâ republicâ eos utile est
"præesse vobis, qui proximi invidiæ sint. Si quis usus
"mei est; nihilo minor ex privato capietur." Ita decem 30
numero tribunos militares creant. Neque in Sabinis quievit
exercitus: ibi quoque, auctore Icilio Numitorioque, secessio
ab decemviris facta est, non minore motu animorum Siccii
cædis memoriâ revocatâ, quàm quem nova fama de virgine
adeò fœdè ad libidinem petità accenderat. Icilius ubi au-35
divit, tribunos militum in Aventino creatos, ne comitiorum
militarium prærogativam urbana comitia iisdem tribunis ple-
bis creandis sequerentur, peritus rerum popularium, immi-
nensque ei potestati, et ipse priùs, quàm iretur ad Urbem,
pari potestate eundem numerum ab suis creandum curat. 40
Portâ Collinâ Urbem intravêre sub signis, mediâque urbe
agmine in Aventinum pergunt: ibi, conjuncti alteri exer-

citui, viginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summæ rerum præessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant. Patres, solliciti de summâ rerum, quum senatus quotidie esset, jurgiis sæpius terunt
 5 tempus, quàm consiliis. Siccii cædes decemviris, et Appiana libido, et dedecora militiæ objiciebantur. Placebat, Valerium Horatiumque ire in Aventinum: illi negabant se aliter ituros, quàm si decemviri deponerent insignia magistratûs ejus, quo anno jam antè abissent. Decemviri, que-
 10 rentes se in ordinem cogi, non antè, quàm perlatis legibus, quarum causâ creati essent, deposituros imperium se aiebant.

LII. Per M. Duilium, qui tribunus plebis fuerat, certior facta plebs, contentionibus assiduis nihil transigi, in Sacrum
 15 montem ex Aventino transit; affirmante Duilio, "non prius, quàm deseri Urbem videant, curam in animos Patrum descensuram: admoniturum Sacrum montem constantiæ plebis: scituros, quòd sine restitutâ potestate redigi in
 "concordiam res nequeant." Viâ Nomentanâ (cui tum
 20 Ficulensi nomen fuit) profecti, castra in monte Sacro locavêre; modestiam patrum suorum nihil violando imitati. Secuta exercitum plebs, nullo, qui per ætatem ire posset, retractante. Prosequuntur conjuges liberique, "cuiam se
 "relinquerent in eâ urbe, in quâ nec pudicitia, nec libertas
 25 "sancta esset," miserabiliter rogitantes. Quum vasta Romæ omnia insueta solitudo fecisset, in foro præter paucos seniorum nemo esset; vocatis utique in senatum Patribus, desertum apparuisset forum; plures jam, quàm Horatius et Valerius, vociferabantur, "Quid expectabitis, Patres con-
 30 "scripti? Si decemviri finem pertinaciæ non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? Quod autem istud imperium est, decemviri, quod amplexi tenetis? Tectis
 "ac parietibus jura dicturi estis? Non pudet, lictorum
 "vestrorum majorem propè numerum in foro conspici, quàm
 35 "togatorum aliorumque? Quid, si hostes ad urbem veniant, facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessio-
 "ne moveamur, armata veniat? Occasune urbis vultis
 "finire imperium? Atqui aut plebs non est habenda, aut
 "habendi sunt tribuni plebis. Nos citiùs caruerimus pa-
 40 "triciis magistratibus, quàm illi plebejis. Novam inexper-
 "tamque eam potestatem eripuerunt patribus nostris, ne nunc,
 "dulcedine semel capti, ferant desiderium: quum præser-

"tim nec nos temperemus imperiis, quò minùs illi auxilii
 "egeant." Quum hæc ex omni parte jactarentur, victi
 consensu decemviri, futuros se, quando ita videatur, in po-
 testate Patrum affirmant. Id modò simul orant ac monent,
 ut ipsis ab invidiâ caveatur; nec suo sanguine ad supplicia 5
 Patrum plebem assuefaciant.

LIII. Tum Valerius Horatiusque, missi, ad plebem con-
 ditionibus, quibus videretur, revocandam componendasque
 res, decemviris quoque ab irâ et impetu multitudinis præca-
 vere jubentur. Profecti gaudio ingenti plebis in castra ac- 10
 cipiuntur; quippe liberatores haud dubiè et motûs initio,
 et exitu rei. Ob hæc advenientibus gratiæ actæ. Icilius
 pro multitudine verba facit. Idem, quum de conditionibus
 ageretur, quærentibus legatis, quæ postulata plebis essent,
 composito jam ante adventum legatorum consilio, ea postu- 15
 lavit, ut appareret, in æquitate rerum plus, quàm in armis,
 reponi spei. Potestatem enim tribuniciam, provocationem-
 que repetebant, quæ ante decemviros creatos auxilia plebis
 fuerant; et ne cui fraudi esset, concisse milites aut plebem
 ad repetendam per secessionem libertatem. De decemviro- 20
 rum modò supplicio atrox postulatum fuit. Dedi quippe cos
 æquum censebant, vivosque igni concrematuros minabantur.
 Legati ad ea: "Quæ consilii fuerunt, adeò æqua postulâs-
 "tis, ut ultro vobis deferenda fuerint: libertati enim ea
 "præsidia petitis, non licentiæ ad impugnandos alios. Iræ 25
 "vestræ magis ignoscendum, quàm indulgendum est;
 "quippe qui crudelitatis odio in crudelitatem ruitis, et priùs
 "pæne, quàm ipsi liberi sitis, dominari jam in adversarios
 "vultis. Nunquamne quiescet civitas nostra a suppliciiis,
 "aut Patrum in plebem Romanam, aut plebis in Patres? 30
 "Scuto vobis magis quàm gladio opus est. Satis superque
 "humilis est, qui jure æquo in civitate vivit, nec inferendo
 "injuriam, nec patiendo. Etiam, si quando metuendos vos
 "præbituri estis, quum, recuperatis magistratibus legibus-
 "que vestris, judicia penes vos erunt de capite nostro for- 35
 "tunis; tunc, ut quæque causa erit, statuetis: nunc
 "libertatem repeti satis est."

LIV. Facerent, ut vellent, permittentibus cunctis, mox
 redituros se legati rebus perfectis affirmant. Profecti quum
 mandata plebis Patribus exposuissent, alii decemviri, quan- 40
 doquidem, præter spem ipsorum, supplicii sui nulla mentio

fieret, haud quidquam abnuere. Appius, truci ingenio et
 invidiâ præcipuâ, odium in se aliorum suo in eos metiens
 odio, "Haud ignaro," inquit, "imminet fortuna. Video,
 "donec arma adversariis traduntur, differri adversus nos
 5 "certamen. Dandus invidiæ est sanguis. Nihil ne ego
 "quidem moror, quominus decemviratu abeam." Factum
 senatûs-consultum, "Ut decemviri se primo quoque tempore
 "magistratu abdicarent: Q. Furius, pontifex maximus, tri-
 "bunos plebis crearet; et ne cui fraudi esset secessio mili-
 10 "tum plebisque." His senatûs-consultis perfectis, dimisso
 senatu, decemviri prodeunt in concionem, abdicantque se
 magistratu, ingenti hominum lætitiâ. Nuntiantur hæc ple-
 bi: legatos, quidquid in Urbe hominum supererat, prosequi-
 tur. Huic multitudini læta alia turba ex castris occurrit:
 15 congratulantur libertatem concordiamque civitati restitutam.
 Legati pro concione: "Quod bonum, faustum, felixque sit
 "vobis, reique publicæ, redite in patriam, ad penates, con-
 "juges, liberosque vestros: sed, quâ hîc modestiâ fuistis,
 "ubi nullius ager in tot rerum usu necessario tantæ multi-
 20 "tudini est violatus, eam modestiam ferte in Urbem. In
 "Aventinum ite, unde profecti estis. Ibi, felici loco, ubi
 "prima initia inchoastis libertatis vestræ, tribunos plebis
 "creabitis: præsto erit pontifex maximus, qui comitia ha-
 "beat." Ingens assensus alacritasque cuncta approban-
 25 tium fuit. Convellunt inde signa; profectique Romam,
 certant cum obviis gaudio. Armati per urbem silentio in
 Aventinum perveniunt: ibi extemplo, pontifice maximo
 comitia habente, tribunos plebis creaverunt, omnium pri-
 mum A. Virginium, inde L. Icilium, et P. Numitorium
 30 avunculum Virginie, auctores secessionis. Tum C. Sicini-
 um, progeniem ejus, quem primum tribunum plebis creatum
 in Sacro monte, proditum memoriæ est; et M. Duilium, qui
 tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat, nec
 in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. Spe deinde
 35 magis, quàm meritis, electi, M. Titinius, M. Pomponius,
 C. Apronius, P. Villius, C. Oppius. Tribunatu inito, L. Ici-
 lius extemplo plebem rogavit, et plebs scivit, ne cui frau-
 di esset secessio ab decemviris facta. Confestim de consuli-
 bus creandis cum provocatione M. Duilii rogationem per-
 40 tulit. Ea omnia in pratis Flaminii concilio plebis acta,
 quem nunc Circum Flaminium appellant.

LV. Per interregem deinde consules creati, L. Valerius, M. Horatius; qui extemplo magistratum occeperunt: quorum consulatus popularis sine ullâ Patrum injuriâ, nec sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus credebant. Omnium primum, quum veluti in controverso jure esset, tenerenturne Patres plebis-scitis, legem centuriatis comitiis tulere, "Ut, quod tributum plebes jussisset, populum teneret:" quâ lege tribuniciiis rogationibus telum acerrimum datum est. Aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum præsidium libertatis, decemvirali potestate eversam, non restituunt modò, sed etiam in posterum muniunt, sanciendo novam legem, "Ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet: qui creâset, eum jus fasque esset occidi: neve ea cædes capitalis noxæ haberetur." Et quum plebem hinc provocatio-¹⁵ ne, hinc tribunicio auxilio satis firmâssent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur (cujus rei propè jam memoria aboleverat), relatis quibusdam ex magno intervallo cærimoniis, renovârunt; et quum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt, sanciendo, "Ut, qui tribunis²⁰ plebis, ædilibus, judicibus, decemviris nocuisset, ejus caput Jovi sacrum esset: familia ad ædem Cereris, Liberi, Liberæque venum iret." Hac lege juris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse: sed eum, qui eorum cuiquam nocuerit, sacrum sanciri. Itaque ædilem prehen-²⁵ di ducique a majoribus magistratibus: quod etsi non jure fiat (noceri enim ei, cui hac lege non liceat), tamen argumentum esse, non haberi pro sacrosancto ædilem: tribunos vetere jurejurando plebis, quum primùm eam potestatem creavit, sacrosanctos esse. Fuere, qui interpretarentur, eâdem³⁰ hac Horatiâ lege consulibus quoque et prætoribus, quia iisdem auspiciis, quibus consules, crearentur, cautum esse: judicem enim consulem appellari: quæ refellitur interpretatio, quòd his temporibus nondum consulem judicem, sed prætorem, appellari mos fuerit. Hæ consulares leges fuere.³⁵ Institutum etiam ab iisdem consulibus, ut senatus-consulta in ædem Cereris ad ædiles plebis deferrentur; quæ antea arbitrio consulum suppressantur vitiabanturque. M. Duilius deinde, tribunus plebis, plebem rogavit, plebesque scivit: "qui plebem sine tribunis reliquisset, quique magistratum⁴⁰ sine provocatione creâset, tergo ac capite puniretur." Hæc omnia ut invitis, ita non adversantibus, patriciis transacta; quia nondum in quemquam unum sæviebatur.

LVI. Fundatâ deinde et potestate tribuniciâ, et plebis libertate, tum tribuni aggredi singulos tutum maturumque jam rati, accusatorem primum Virginium et Appium reum deligunt. Quum diem Appio Virginius dixisset, et Appius, 5 stipatus patriciis juvenibus, in forum descendisset; redintegrata extemplo est omnibus memoriâ fœdissimæ potestatis, quum ipsum satellitesque ejus vidissent. Tum Virginius, "Oratio," inquit, "rebus dubiis inventa est. Itaque neque ego 10 "accusando apud vos eum tempus teram, a cujus crudelitatem vosmet ipsi armis vindicâstis: nec istum ad cætera "scelera impudentiam in defendendo se adjicere patiar. "Omnium igitur tibi, Ap. Claudii, quæ impiè nefarièque per "biennium alia super alia es ausus, gratiam facio: unius "tantùm criminis ni judicem dices, te ab libertate in ser- 15 "vitutem contra leges vindicias non dedisse, in vincula te "duci jubeo." Nec in tribunicio auxilio Appius, nec in judicio populi, ullam spem habebat: attamen et tribunos appellavit: et, nullo morante, arreptus a viatore, "Provoco," inquit. Audita vox una vindex libertatis, ex eo missa ore, 20 quo vindiciæ nuper ab libertate dictæ erant, silentium fecit. Et, dum pro se quisque, "Deos tandem esse, et non negligere humana," fremunt; "et superbiæ crudelitatiq[ue], etsi se- "ras, non leves tamen venire pœnas: provocare, qui pro- "vocationem sustulisset; et implorare præsidium populi, 25 "qui omnia jura populi obtrisset; rapique in vincula egen- "tem jure libertatis, qui liberum corpus in servitutem ad- "dixisset;" ipsius Appii, inter concionis murmur fidem populi Romani implorantis, vox audiebatur. Majorum me- rita in rempublicam domi militiæque commemorabat: "su- 30 "um infelix erga plebem Romanam studium, quòd æquan- "darum legum causâ, cum maximâ offensione Patrum, con- "sulatu abisset: suas leges, quibus manentibus lator earum "in vincula ducatur. Cæterum sua propria bona malaque, "quum causæ dicendæ data facultas sit, tum se experturum. "In præsentia se communi jure civitatis civem Romanum 35 "dic dictâ postulare, ut dicere liceat, ut iudicium populi "Romani experiri. Non ita se invidiam pertimuisse, ut ni- "hil in æquitate et misericordiâ civium suorum spei habeat. "Quòd si indictâ causâ in vincula ducatur, iterum se tribu- "nos plebei appellare, et monere, ne imitentur, quos oderint. 40 "Quòd si tribuni eodem fœdere obligatos se fateantur tollen- "dæ appellationis causâ, in quam conspirâsse decemviros cri- "minatî sint; ait se provocare ad populum: implorare leges

de provocatione, et consulares, et tribunicias, eo ipso anno latus. Quem enim provocaturum, si hoc indemnato, indictâ causâ, non liceat? cui plebejo et humili præsidium in legibus fore, si Ap. Claudio non sit? se documento futurum, utrùm novis legibus dominatio an libertas firmata sit; et appellatio provocatioque adversus injuriam magistratum ostentata tantùm inanibus literis, an verè data sit."

LVII. Contra ea Virginius, unum Ap. Claudium et leum expertem et civilis et humani fœderis esse, aiebat.¹⁰ Respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum; ubi decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium infestus, virgas securesque omnibus minitans, Deorum hominumque contemptor; carnificibus, non lictoribus, stipatus, jam a rapinis et cædibus animo ad libidinem¹⁵ verso, virginem ingenuam in oculis populi Romani, velut bello captam, a complexu patris abreptam, ministro cubi- culi sui clienti dono dedit; ubi crudeli decreto nefandisque vindictis dexteram patris in filiam armaverit; ubi, tollentes corpus semianime virginis, sponsum avunculum-²⁰ que in carcerem duci jusserit; stupro interpellato magis, quàm cæde, motus: et illi carcerem ædificatum esse, quod domicilium plebis Romanæ vocare sit solitus. Proinde, ut ille iterum ac sæpius provocet, sic se iterum ac sæpius judicem illi ferre, ni vindicias ab libertate in servi-²⁵ tutem dedit: si ad judicem non eat, pro damnato in vincula duci jubere." Ut haud quoquam improbante, sic magno motu animorum, quum tanti viri supplicio suamet lebi jam nimia libertas videretur, in carcerem est onjectus: tribunus ei diem prodixit. Inter hæc ab Lati-³⁰ is et Hernicis legati gratulatum de concordia Patrum ac lebis Romam venerunt; donumque ob eam Jovi Optimo Maximo coronam auream in Capitolium tulere parvi ponderis, prout res haud opulentæ erant, colebanturque religiones iè magis quàm magnificè. Iisdem auctoribus cognitum³⁵ est, Æquos Volcosque summâ vi bellum apparare. Itaque artiri provincias consules jussi. Horatio Sabini, Valerio Equi Volscique evenere. Quum ad ea bella delectum dixissent, favore plebis non juniores modò, sed emeritis tiam stipendiis, pars magna voluntariorum, ad nomina dan-⁴⁰ a præsto fuere: eoque non copia modò, sed genere etiam utilitum, veteranis admixtis, firmior exercitus fuit. Prius-

quam urbem egrederentur, leges decemvirales, quibus "Tabulis Duodecim" est nomen, in æs incisas, in publico proposuerunt. Sunt, qui jussu tribunorum ædiles functos eo ministerio scribant.

- 5 LVIII. C. Claudius (qui, perosus decemvirorum scelera, et ante omnes fratris filii superbie infestus, Regillum, anti- quam in patriam, se contulerat), is magno jam natu, quum ad pericula ejus deprecanda redisset, cujus vitia fugerat, sordidatus cum gentilibus clientibusque in foro prensabat
10 singulos; orabatque, "Ne Claudie genti eam inustam ma- culam vellent, ut carcere et vinculis viderentur digni: "virum, honoratissimæ imaginis futurum ad posteros, legum "latorem conditoremque Romani juris, jacere victum in- ter fures nocturnos ac latrones. Averterent ab ira parum-
15 "per ad cognitionem cogitationemque animos; et potius "unum tot Claudiis deprecantibus condonarent, quàm, "propter unius odium, multorum preces adspernarentur. "Se quoque id generi ac nomini dare, nec cum eo in gra- tiam redisse, cujus adversæ fortunæ velit succursum.
20 "Virtute libertatem recuperatam esse: clementiâ concor- diam ordinum stabiliri posse." Erant quos moveret suâ magis pietate, quàm ejus, pro quo agebat, causâ: sed Vir- ginius, "sui potius ut misererentur," orabat, "filieque: nec "gentis Claudie regnum in plebem sortitæ, sed necessario-
25 "rum Virginie et trium tribunorum preces audirent; qui, "ad auxilium plebis creati, ipsi plebis fidem atque auxilium "implorarent." Justiores hæ lacrymæ videbantur; itaque, spe incisâ, priusquam prodicta dies adesset, Appius sibi mortem conscivit. Subinde arreptus a P. Numitorio Sp.
30 Oppius, proximus invidiæ, quòd in Urbe fuerat, quum injus- tæ vindiciæ a collegâ dicerentur. Plus tamen facta injuria Oppio, quàm non prohibita, invidiæ fecit: testis productus, qui, septem et viginti enumeratis stipendiis, octies extra or- dinem donatus, donaque ea gerens in conspectu populi,
35 scissâ veste tergum laceratum virgis ostendit, nihilum de- precans, "quin, si quam suam noxam reus dicere posset, "privatus iterum in se sæviret." Oppius quoque ductus in vincula est, et ante judicii diem finem ibi vitæ fecit. Bona Claudii Oppique tribuni publicavêre: collegæ eorum
40 exsiliî causâ solum verterunt: bona publicata sunt. Et M. Claudius, assertor Virginie, die dictâ damnatus, ipso re- mittente Virginio ultimam pœnam, dimissus, Tibur exsu-

latum abiit: manesque Virginiae, mortuae quam vivae felici-
oris, per tot domos ad petendas poenas vagati, nullo relicto
sonte, tandem quieverunt.

LIX. Ingens metus incesserat Patres, vultusque jam
iisdem tribunorum erant, qui decemvirorum fuerant, quum 5
M. Duilius, tribunus plebis, inhibito salubriter modo nimiae
potestati, "Et libertatis," inquit, "nostrae, et poenarum ex
"inimicis, satis est: itaque hoc anno nec diem dici cui-
"quam, nec in vincula duci quemquam sum passurus. Nam
"neque vetera peccata repeti jam obliterata placet, quum no- 10
"va expiata sint decemvirorum suppliciis; et nihil admissum
"iri, quod vim tribuniciam desideret, spondet perpetua con-
"sulum amborum in libertate vestra tuenda cura." Ea
primùm moderatio tribuni metum Patribus dempsit, ea-
demque auxit consulum invidiam; quòd adeò toti plebis 15
fuissent, ut Patrum salutis libertatisque prior plebejo magis-
tratui, quam patricio, cura fuisset; et antè inimicos satietas
poenarum suarum cepisset, quam obviam ituros licentiae eo-
rum consules appareret. Multique erant, qui molliùs con-
sultum dicerent, quòd legum ab iis latarum Patres auctores 20
fuissent: neque erat dubium, quin, turbato reipublicae statu,
tempori succubuissent.

LIBRI QUARTI

CAP. I — VII.

EPITOME LIBRI QUARTI.

I, &c. Lex de connubio Patrum et plebis a tribunis plebis contentione magnâ, Patribus repugnantibus, perlata est. VI. VII. Tribuni militares. Aliquot annis res populi Romani domi militumque per hoc genus magistratûs administratæ sunt. Item censores tunc primum creati sunt. Ager, Ardeatibus populi Romani judicio ablati, missis in eum colonis, restitutus est. Quum fame populus Romanus laboraret, Sp. Mælius, eques Romanus, frumentum populo suâ impensâ largitus est; et, ob id factum conciliatâ sibi plebe, regnum affectans, a C. Servilio Ahala, magistro equitum, jussu Quintii Cincinnati dictatoris, occisus est: L. Minucius index bove auratâ donatus est. Legatis Romanis a Fidenatibus occisis, quoniam ob reipublicam occubuerant, status in Rostris positus sunt. Cosus Cornelius, tribunus militum, occiso Tolomanio rege Vejentium, opima spolia secunda retulit. Mam. Æmilius dictator, censuræ honore, qui antea per quinquennium gerebatur, anni et sex mensium spatio finito, ob eam rem a censoribus notatus est. Fidenem in potestatem reductæ, eoque coloni missi sunt: quibus occisis, Fidenates, quum defecissent, a Mam. Æmilio dictatore victi sunt, et Fidenæ captæ. Conjunctio servorum oppressa est. Postumius, tribunus militum, propter crudelitatem ab exercitu occisus est. Stipendium ex ærario tam primum militibus datum est. Res præterea gestas adversus Volscos, et Fidenates, et Faliscos, continet. [CAP. I — LXI. V. C. 310. — 351. A. C. 442 — 401.]

I. M. Genucius et C. Curtius consules. Fuit annus domi forisque infestus: nam anni principio et de connubio Patrum et plebis C. Canulejus, tribunus plebis, rogationem promulgavit; quâ contaminari sanguinem suum Patres, confundique jura gentium, rebantur: et mentio, primò sensim illata a tribunis, ut alterum ex plebe consulem liceret fieri, eò processit deinde, ut rogationem novem tribuni promulgarent, “ut populo potestas esset, seu de plebe, seu de Patribus vellet, consules faciendi.” Id verò si fieret, non vulgari modò cum infimis, sed prorsus auferri a primoribus ad plebem, summum imperium credebant. Læti ergo audire Patres, Ardeatium populum ob injuriam agri adjudicati descisse, et Vejentes depopulatos extrema agri Romani, et Volscos Æquosque ob communitam Verruginem fremere: adeò vel infelix bellum ignominiosæ paci præferebant. His

itaque in majus etiam acceptis, ut inter strepitum tot bellorum conticescerent actiones tribuniciæ, delectus haberi, bellum armaque vi summâ apparari jubent, si quò intentiùs possit, quàm T. Quintio consule apparatus sit. Tum C. Canulejus pauca in senatu vociferatus, "nequidquam terri- 5
 "tando consules avertere plebem a curâ novarum legum;
 "nunquam eos se vivo delectum habituros, antequam ea,
 "quæ promulgata ab se collegisque essent, plebes scivisset;" et confestim ad concionem advocavit.

II. Eodem tempore et consules senatum in tribunum, et 10
 tribunus populum in consules incitabat. Negabant consules, "jam ultrâ ferri posse furores tribunicios: ventum jam
 "ad finem esse; domi plus belli concitari, quàm foris. Id
 "adeò non plebis quàm Patrum, neque tribunorum magis
 "quàm consulum, culpâ accidere: cujus rei præmium sit 15
 "in civitate, eam maximis semper auctibus crescere: sic
 "pace bonos, sic bello fieri. Maximum Romæ præmium
 "seditionum esse: id et singulis universisque semper hono-
 "ri fuisse. Reminiscerentur, quam majestatem senatûs
 "ipsi a patribus accepissent, quam liberis tradituri essent; 20
 "ut (quemadmodum plebs gloriari posset) auctiorem amplio-
 "remque esse. Finem ergo non fieri, nec futuram, donec,
 "quàm felices seditiões, tam honorati seditionum auctores
 "essent. Quas quantasque res C. Canulejum aggressum?
 "colluvionem gentium, perturbationem auspiciorum publico- 25
 "rum privatorumque afferre, ne quid sinceri, ne quid incon-
 "taminati sit: ut, discrimine omni sublato, nec se quisquam,
 "nec suos noverit. Quam enim aliam vim connubia pro-
 "miscua habere, nisi ut ferarum propè ritu vulgentur con-
 "cubitus plebis Patrumque? ut, qui natus sit, ignoret, cu- 30
 "jus sanguinis, quorum sacrorum sit; dimidius Patrum sit,
 "dimidius plebis, ne secum quidem ipse concors. Parum
 "id videri, quòd omnia divina humanaque turbentur: jam
 "ad consulatum vulgi turbatores accingi; et primò, ut alter
 "consul ex plebe fieret, id modò sermonibus tentasse: nunc 35
 "rogari, ut, seu ex Patribus, seu ex plebe velit, populus
 "consules creet: et creaturos haud dubiè ex plebe seditio-
 "sissimum quemque. Canulejos igitur Iciliosque consules
 "fore. Ne id Jupiter Optimus Maximus sineret, regiæ
 "majestatis imperium eò recidere: et se millies morituros 40
 "potiùs, quàm ut tantum dedecoris admitti patiantur. Cer-
 "tum habere, majores quoque, si divinassent, concedendo

4 "omnia non mitiorem in se plebem, sed asperiores alia ex
 5 "aliis iniquiora postulando, quum prima impetrasset, futu-
 6 "ram, primò quamlibet dimicationem subituros fuisse potiùs,
 7 "quàm eas leges sibi imponi paterentur. Quia tum conces-
 8 "sum sit de tribunis, iterum concessum esse. Finem non fie-
 9 "ri : non posse in eâdem civitate tribunos plebis et Patres es-
 10 "se : aut hunc ordinem, aut illum magistratum, tollendum es-
 11 "se : potiùsque serò, quàm nunquam obviàm eundum auda-
 12 "ciæ temeritatique. Illine ut impunè primò discordias seren-
 13 "tes concitent finitima bella, deinde adversus ea, quæ con-
 14 "citaverint, armari civitatem defendique prohibeant ? et,
 15 "quum hostes tantùm non arcessierint, exercitus conscribi
 16 "adversus hostes non patiantur ? Sed audeat Canulejus in se-
 17 "natu proloqui, se, nisi suas leges, tamquam victoris, Patres
 18 "accipi sinant, delectum haberi prohibitorium : quid esse ali-
 19 "ud, quàm minari, se proditurum patriam ? oppugnari atque
 20 "capi passurum ? quid eam vocem animorum, non plebi Ro-
 21 "manæ, sed Volscis et Æquis et Vejentibus allaturam. Non-
 22 "ne, Canulejo duce, se speraturos Capitolium atque arcem
 23 "scandere posse, si Patribus tribuni, cum jure ac majestate
 24 "ademptâ, animos etiam eripuerint ? Consules paratos esse
 25 "duces priùs adversus scelus civium, quàm adversus hostium
 26 "arma."

III. Quum maximè hæc in senatu agerentur, Canulejus
 27 pro legibus suis et adversus consules ita disseruit : "Quan-
 28 "topere vos, Quirites, contemnerent Patres, quàm indignos
 29 "ducerent, qui unâ secum urbe intra eadem mœnia vivere-
 30 "tis, sæpe equidem et antè videor animadvertisse : nunc
 31 "tamen maximè, quòd adeò atroces in has rogationes nos-
 32 "tras coorti sunt ; quibus quid aliud quàm admonemus, ci-
 33 "ves nos eorum esse, et, si non easdem opes habere, eam-
 34 "dem tamen patriam incolere ? Alterâ connubium petimus,
 35 "quod finitimis externisque dari solet : nos quidem civita-
 36 "tem, quæ plus quàm connubium est, hostibus etiam victis
 37 "dedimus. Alterâ nihil novi ferimus ; sed id, quod populi
 38 "est, repetimus atque usurpamus ; ut, quibus velit, populus
 39 "Romanus honores mandet. Quid tandem est, cur cælum
 40 "ac terras misceant ; cur in me impetus modò pæne in se-
 41 "natu sit factus ? negent se manibus temperaturos, violatu-
 42 "rosque denuntient sacrosanctam potestatem ? Si populo
 43 "Romano liberum suffragium datur, ut, quibus velit, consu-
 44 "latum mandet, et non præciditur spes plebejo quoque, si

"dignus summo honore erit, apiscendi summi honoris, stare
 "urbs hæc non poterit? de imperio actum est? et perinde
 "hoc valet, plebejus ne consul fiat, tamquam servum aut
 "libertinum aliquis consulem futurum dicat? Ecquid sen-
 "titis, in quanto contemptu vivatis? Lucis vobis hujus 5
 "partem, si liceat, adimant: quòd spiratis, quòd vocem mit-
 "titis, quòd formas hominum habetis, indignantur. Quin
 "etiam (si Diis placet!) nefas aiunt esse, consulem plebe-
 "jum fieri. Obsecro vos, si non ad fastos, non ad com-
 "mentarios pontificum admittimur; ne ea quidem scimus, 10
 "quæ omnes peregrini etiam sciunt? consules in locum regum
 "successisse? nec aut juris aut majestatis quidquam habere,
 "quod non in regibus antè fuerit? En unquam creditis
 "fando auditum esse, Numam Pompilium, non modò non
 "patricium, sed ne civem quidem Romanum, ex Sabino 15
 "agro accitum, populi jussu, Patribus auctoribus, Romæ
 "regnâsse? L. deinde Tarquinium, non Romanæ modò,
 "sed ne Italicæ quidem gentis, Damarati Corinthii filium,
 "incolam ab Tarquiniis, vivis liberis Anci, regem factum?
 "Ser. Tullium post hunc, captivâ Corniculânâ natum, patre 20
 "nullo, matre servâ, ingenio, virtute regnum tenuisse?
 "Quid enim de T. Tatius Sabino dicam, quem ipse Romu-
 "lus, parens urbis, in societatem regni accepit? Ergo;
 "dum nullum fastiditur genus, in quo eniteret virtus, crevit
 "imperium Romanum. Pœniteat nunc vos plebeji consulis, 25
 "quum majores nostri advenas reges non fastidierint, et ne
 "regibus quidem exactis clausa urbs fuerit peregrinæ virtu-
 "ti. Claudiam certè gentem, post reges exactos, ex Sabi-
 "nis non in civitatem modò accepimus, sed etiam in patri-
 "ciorum numerum. Ex peregrinone patricius, deinde con- 30
 "sul fiat? civis Romanus si sit ex plebe, præcisa consulatûs
 "spes erit? Utrùm tandem non credimus fieri posse, ut
 "vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus, ex plebe, sit
 "Numæ, L. Tarquinio, Ser. Tullio similis? An ne, si sit,
 "quidem ad gubernacula reipublicæ accedere eum patie- 35
 "mur? potiusque decemviris, teterrimis mortalium, qui
 "tum omnes ex Patribus erant, quàm optimis regum novis
 "hominibus, similes consules sumus habituri?

IV. "At enim nemo, post reges exactos, de plebe consul
 "fuit. Quid postea? Nullane res nova institui debet? et, 40
 "quod nondum est factum (multa enim nondum sunt facta
 "in novo populo), ea ne, si utilia quidem sint, fieri oportet?

“ Pontifices, augures, Romulo regnante, nulli erant: ab
 “ Numâ Pompilio creati sunt. Census in civitate, et de-
 “ scriptio centuriarum classiumque, non erat: ab Ser. Tul-
 “ lio est facta. Consules nunquam fuerant: regibus exactis,
 5 “ creati sunt. Dictatoris nec imperium nec nomen fuerat:
 “ apud patres esse cœpit. Tribuni plebis, ædiles, quæstores,
 “ nulli erant: institutum est, ut fierent. Decemviros legibus
 “ scribendis intra decem hos annos et creavimus, et e repub-
 “ licâ sustulimus. Quis dubitat, quin, in æternum urbe con-
 10 “ ditâ, in immensum crescente, nova imperia, sacerdotia, jura
 “ gentium hominumque instituantur? Hoc ipsum, ne connu-
 “ bium Patribus cum plebe esset, non decemviri tulerunt
 “ paucis his annis pessimo exemplo publico, cum summâ
 “ injuriâ plebis? An esse ulla major aut insignitior contu-
 15 “ melia potest, quàm partem civitatis, velut contaminatam,
 “ indignam connubio haberi? Quid est aliud, quàm ex-
 “ silium intra eadem mœnia, quàm relegationem, pati?
 “ Ne affinitatibus, ne propinquitatibus immisceamur, ca-
 “ vent; ne societur sanguis. Quid? hoc si polluit no-
 20 “ bilitatem istam vestram, quam plerique oriundi ex
 “ Albanis et Sabinis, non genere nec sanguine, sed per
 “ cooptationem in Patres habetis, aut ab regibus lecti, aut
 “ post reges exactos jussu populi; sinceram servare priva-
 “ tis consiliis non poteratis, nec ducendo ex plebe, neque
 25 “ vestras filias sororesque enubere sinendo e Patribus? Ne-
 “ mo plebejus patriciæ virgini vim afferret: patriciorum ista
 “ libido est: nemo invitum pactionem nuptialem quemquam
 “ facere coëgisset. Verùm enimvero lege id prohiberi, et
 “ connubium tolli Patrum ac plebis, id demum contumelio-
 30 “ sum plebi est: cur enim non confertis, ne sit connubium
 “ divitibus ac pauperibus? Quod privatorum consiliorum
 “ ubique semper fuit, ut, in quam cuique fœminæ con-
 “ venisset domum, nuberet; ex quâ pactus esset vir domo,
 “ in matrimonium duceret; id vos sub legis superbissimæ
 35 “ vincula conjicitis, quâ dirimatis societatem civilem, duas-
 “ que ex unâ civitate faciatis. Cur non sancitis, ne vicinus
 “ patricio sit plebejus? ne eodem itinere eat? ne idem con-
 “ vivium ineat? ne in foro eodem consistat? Quid enim
 “ in re est aliud, si plebejam patricius duxerit, si patriciam
 40 “ plebejus? quid juris tandem mutatur? nempe patrem se-
 “ quuntur liberi: nec, quod nos ex connubio vestro petamus,
 “ quidquam est, præterquam ut hominum, ut civium numero

“simus : nec, vos (nisi in contumeliam ignominiamque nostram certare juvat) quod contendatis, quidquam est.

V. “Denique, utrùm tandem populi Romani, an vestrum, “summum imperium est ? Regibus exactis, utrùm vobis “dominatio, an omnibus æqua libertas parta est ? Oportet “licere populo Romano, si velit, jubere legem ? an, ut quæ- “que rogatio promulgata erit, vos delectum pro pœnâ decer- “netis ? et, simul ego tribunus vocare tribus in suffragium “cœpero, tu statim consul sacramento juniores adiges, et in “castra educes ? et minaberis plebi, minaberis tribuno ? 10
“Quid, si non, quantum istæ minæ adversus plebis consen- “sum valerent, bis jam experti essetis ? Scilicet, quia no- “bis consultum volebatis, certamine abstinuistis ? an ideo “non est dimicatum, quòd, quæ pars firmior, eadem modes- “tior fuit ? Nec nunc erit certamen, Quirites : animos 15
“vestros illi tentabunt semper, vires non experientur. Ita- “que ad bella ista, seu falsa seu vera sunt, consules, parata “vobis plebes est, si, connubiis redditis, unam hanc civita- “tem tandem facitis ; si coalescere, si jungi miscerique “vobis privatis necessitudinibus possunt ; si spes, si aditus 20
“ad honores viris strenuis et fortibus datur ; si in consortio, “si in societate reipublicæ esse, si, quod æquæ libertatis “est, invicem annuis magistratibus parere atque imperitare “licet. Si hæc impedit aliquis, ferte sermonibus, et mul- “tiplicate famâ bella ; nemo est nomen daturus, nemo ar- 25
“ma capturus, nemo dimicaturus pro superbis dominis, “cum quibus nec in re publicâ honorum, nec in privatâ
“connubii societas est.”

VI. Quum in concionem et consules processissent, et res 30
a perpetuis orationibus in altercationem vertisset ; interro-
ganti tribuno, “cur plebejum consulem fieri non oporteret ?”
ut fortasse verè, sic parum utiliter in præsens certamen re-
spondit, “quòd nemo plebejus auspicia haberet ; ideoque de-
“cemviros connubium diremisse, ne incertâ prole auspicia
“turbarentur.” Plebes ad id maximè indignatione exarsit, 35
quòd auspiciari, tamquam invisi Diis immortalibus, negaren-
tur posse : nec antè finis contentionum fuit (quum et tri-
bunum acerrimum auctorem plebes nacta esset, et ipsa cum
eo pertinaciâ certaret), quàm victi tandem Patres, ut de
connubio ferretur, consensere : ita maximè rati contentio- 40
nem de plebejis consulibus tribunos aut totam deposituros,

aut post bellum dilatueros esse ; contentamque interim con-
 nubio plebem paratam delectui fore. Quum Canulejus vic-
 toriâ de Patribus et plebis favore ingens esset, accensi alii
 tribuni ad certamen pro rogatione suâ summâ vi pugnant ;
 5 et, crescente in dies famâ belli, delectum impediunt. Con-
 sules, quum per senatum, intercedentibus tribunis, nihil
 agi posset, consilia principum domi habebant. Apparebat
 aut hostibus aut civibus de victoriâ concedendum esse. So-
 li ex consularibus Valerius atque Horatius non intererant
 10 consiliis. C. Claudii sententia consules armabat in tribu-
 nos : Quintiorum, Cincinnatique et Capitolini, sententiâ
 abhorrebant a cæde, violandisque, quos, fœdere icto cum
 plebe, sacrosantos acceperant. Per hæc consilia eò de-
 ducta res est, ut tribunos militum consulari potestate pro-
 15 miscuè ex Patribus ac plebe creari sinerent ; de consulibus
 creandis nihil mutaretur : eoque contenti tribuni, contenta
 plebs fuit. Comitia tribunis consulari potestate tribus cre-
 andis indicuntur : quibus indictis, extemplo, quicumque ali-
 quid seditiosè dixerat aut fecerat, quàm maximè tribunicii,
 20 et prensare homines, et concursare toto foro candidati cœ-
 pèrè : ut patricios desperatio primò, irritatâ plebe, adipis-
 cendi honoris, deinde indignatio, si cum his gerendus esset
 honos, deterreret ; postremò coacti tamen a primoribus peti-
 èrè, ne cessasse possessione reipublicæ viderentur. Eventus
 25 eorum comitiorum docuit, alios animos in contentione liber-
 tatis dignitatisque, alios, secundum deposita certamina, in-
 corrupto iudicio esse : tribunos enim omnes patricios crea-
 vit populus, contentus eo, quòd ratio habita plebejorum es-
 set. Hanc modestiam æquitatemque et altitudinem animi
 ubi nunc in uno inveneris, quæ tum populi universi fuit ?

[v. c. 311. A. c. 441.]

VII. Anno trecentesimo decimo, quàm urbs Roma con-
 dita erat, primùm tribuni militum pro consulibus magistra-
 tum ineunt, A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Cæ-
 cilius.

LIBRI QUINTI

CAP. XXVI — XXVIII. XXXII — LV.

EPITOME LIBRI QUINTI.

In obsidione Vejorum hibernacula militibus facta sunt : ea res quum esset nova, indignationem tribunorum plebis movit, quorontium non dari plebi nec per hiemem militiæ requiem. Equitos tum primùm equis suis morere cœperunt. Quum inundatio ex lacu Albano facta esset, vates, qui eam rem interpretaretur, de hostibus captus est. Furius Camillus dictator decem annos obsessos Vejos cepit : simulacram Junonis Romanam transtulit : decimam partem prædæ Delphos Apollini misit. XXVI. XXVII. Idem tribunus militum, quum Faliscos obsideret, proditos hostium filios parentibus remisit : statimque deditione factâ, Faliscorum victoriam justitiâ consecutus est. Quum alter ex consoribus, C. Julius, decessisset, in locum ejus M. Cornelius suffectus est : nec id postea factum est, quoniam eo iustro a Gallis Roma capta est. XXXII. Furius Camillus, quum ei dies a L. Appulejo tribuno plebis dicta esset, in exsilium abiit. XXXIII, &c. Quum Senones Galli Clusium obsiderent, et legati, a senatu missi ad componendam inter eos et Clusinos pacem, pugnantes contra Gallos in acie Clusinorum stetissent ; hoc facto eorum concitati Senones Urbem infesto exercitu petierunt ; XXXVIII. XXXIX, &c. Fusisque ad Alliam flumen Romanis, cepere Urbem, præter Capitolium, in quod se juvenitus contulerat : XLI. Majores natu, cum insignibus honorum, quos quisque gesserat, in vestibulis ædium sedentes, occiderunt. XLVII. Et quum, per aversam partem Capitolii, jam in summum evasisent, proditi clangore anserum, M. Manlii præcipuè operâ dejecti sunt. XLVIII. Coactis deinde propter famem Romanis descendere, ut mille pondo auri darent, et hoc pretio finem obsidionis emerent ; XLIX. Furius Camillus, dictator absens creatus, inter pendendum aurum cum exercitu venit, et Gallos post sextum mensem Urbe expulit, ceciditque. L. Ædes Ajo Locutio facta, quo loco ante Urbem captam vox audita erat, adventare Gallos. Dictum est, ad Vejos migrandum esse propter incensam et dirutam Urbem : LI, &c. Quod consilium Camillo auctore discussum est. LV. Movit populum vocis quoque omen ex centurione auditæ, qui, quum in forum venisset, manipulariis suis dixerat, "Sta, miles ; hîc optimè manebimus." [CAP. I — LV. U. C. 352 — 365. A. C. 400 — 387.]

XXVI. Comitiiis tribunorum militum Patres summâ opè eviderunt, ut M. Furius Camillus crearetur. Propter bella simulabant parari ducem ; sed largitioni tribunicîæ adversarius quærebatur. Cum Camillo creati tribuni militum

[U. C. 361. A. C. 391.] consulari potestate, L. Furius Medullinus sextum, C. Æmilius, L. Valerius Publicola, Sp. Postumius, P. Cornelius iterum. Principio anni tribuni plebis nihil moverunt, donec M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum erat, proficisceretur. Differendo deinde elanguit res; et Camillo, quem adversarium maximè metuebant, gloria in Faliscis crevit. Nam, quum primò mœnibus se hostes tenerent, tutissimum id rati, populatione agrorum atque incendiis villarum coëgit eos egredi urbe; sed timor longiùs progredi prohibuit. Mille ferè passuum ab oppido castra locant; nullâ re aliâ fidentes ea satis tuta esse, quàm difficultate aditûs, asperis confragosisque circâ, et partim arctis, partim arduis viis. Cæterum Camillus, captivum indicem ex agris secutus ducem, castris multâ nocte motis, primâ luce aliquantò superioribus locis se ostendit. Trifariam Romani muniebant: alius exercitus prælio intentus stabat. Ibi impedire opus conatos hostes fundit fugatque; tantumque inde pavoris Faliscis injectum est, ut, effusâ fugâ castra sua, quæ propiora erant, prælati, urbem peterent. Multi cæsi vulneratique, priusquam paventes portis inciderent: castra capta; præda ad quæstores redacta cum magnâ militum irâ: sed, severitate imperii victi, eandem virtutem et oderant, et mirabantur. Obsidio inde urbis, et munitiones, et interdum per occasionem impetus oppidanorum in Romanas stationes, præliaque parva fieri: et teri tempus, neutrò inclinatâ spe; quum frumentum copięque aliæ ex antè convecto largiùs obsessis, quàm obsidentibus, suppetere. Videbaturque æquè diuturnus futurus labor, ac Vejis fuisset; ni fortuna imperatori Romano simul et cognitæ rebus bellicis virtutis specimen et maturam victoriam dedisset.

XXVII. Mos erat Faliscis, eodem magistro liberorum et comite uti; simulque plures pueri (quod hodie quoque in Græciâ manet) unius curæ demandabantur. Principum liberos, (sicut ferè fit) qui scientiâ videbatur præcellere, erudiebat. Is quum in pace instituisset pueros ante urbem lusus exercendique causâ producere; nihil eo more per belli tempus intermisso, tum, modò brevioribus, modò longioribus spatiis, trahendo eos a portâ, lusu sermonibusque variatis, longiùs solito, ubi res dedit, progressus, inter stationes eos hostium castraque inde Romana in prætorium ad Camillum perduxit. Ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem ad-

didit: "Falerios se in manus Romanis tradidisse, quando
 "eos pueros, quorum parentes capita ibi rerum sint, in potes-
 "tatem dederit." Quæ ubi Camillus audit, "Non ad si-
 "mitem," inquit, "tui nec populum nec imperatorem, sce-
 "lestus ipse, cum scelesto munere venisti. Nobis cum 5
 "Faliscis, quæ pacto fit humano, societas non est: quam
 "ingeneravit natura, utrisque est, eritque. Sunt et belli,
 "sicut pacis, jura: justæque ea, non minùs quàm fortiter,
 "didicimus gerere. Arma habemus, non adversus eam
 "ætatem, cui etiam captis urbibus parcitur; sed adversus 10
 "armatos et ipsos, qui, nec læsi nec lacessiti a nobis, castra
 "Romana ad Vejos oppugnârunt. Eos tu, quantum in te
 "fuit, novo scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute,
 "opere, armis, sicut Vejos, vincam." Denudatum deinde
 eum, manibus post tergum illigatis, reducendum Falerios 15
 pueris tradidit; virgasque eis, quibus proditorem agerent
 in urbem verberantes, dedit. Ad quod spectaculum con-
 cursu populi primùm facto, deinde a magistratibus de re
 novâ vocato senatu, tanta mutatio animis est injecta, ut, qui
 modò, efferati odio irâque, Vejentium exitum pæne, quàm 20
 Capenatium pacem, mallent, apud eos pacem universa pos-
 ceret civitas. Fides Romana, justitia imperatoris, in foro
 et curiâ celebrantur; consensuque omnium legati ad Ca-
 millum in castra, atque inde permissu Camilli Romam ad
 senatum, qui dederent Falerios, proficiscuntur. Introducti 25
 ad senatum ita locuti traduntur: "Patres conscripti, victo-
 "riâ, cui nec Deus nec homo quisquam invidet, victi a vo-
 "bis et imperatore vestro, dedimus nos vobis; rati (quo nihil
 "victori pulchrius est) meliùs nos sub imperio vestro, quàm
 "legibus nostris, victuros. Eventu hujus belli duo saluta- 30
 "ria exempla prodita humano generi sunt. Vos fidem in
 "bello, quàm præsentem victoriam, maluistis: nos, fide pro-
 "vocati, victoriam ultro detulimus. Sub ditione vestrà su-
 "mus. Mittite, qui arma, qui obsides, qui urbem patenti-
 "bus portis accipiant. Nec vos fidei nostræ, nec nos im- 35
 "perii vestri, pœnitebit." Camillo et ab hostibus et a civi-
 bus gratiæ actæ. Faliscis, in stipendium militum ejus anni,
 ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia imperata.
 Pace datâ, exercitus Romam reductus.

XXVIII. Camillus, meliore multò laude, quàm quum 40
 triumphantem albi per Urbem vexerant equi, insignis justi-
 tiâ fideque, hostibus victis, quum in Urbem redisset, tacitè

ejus verecundiam non tulit senatus, quin sine morâ voti liberaretur: crateramque auream donum Apollini Delphos legati qui ferrent, L. Valerius, L. Sergius, A. Manlius, missi longâ unâ nave, haud procul freto Siculo a piratis Liparensium excepti, devehuntur Liparas. Mos erat civitatis, velut publico latrocinio partam prædam dividere. Forte eo anno in summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis vir similior quàm suis; qui, legatorum nomen, donumque, et Deum, cui mitteretur, et doni
 10 causam, veritus ipse, multitudinem quoque (quæ semper ferme regenti est similis) religionis justæ implevit: adductosque in publicum hospitium legatos, cum præsidio etiam navium Delphos prosecutus, Romam inde sospites restituit. Hospitium cum eo senatûs-consulto est factum, donaque
 15 publicè data.

[U. c. 384. A. c. 388.] XXXII. M. Cædicius de plebe nuntiavit tribunis, se in novâ viâ, ubi nunc sacellum est, supra ædem Vestæ, vocem noctis silentio audisse clariorem humanâ, quæ magistratibus dici juberet, Gallos adventare. Id (ut fit) propter auctoris humilitatem spretum, et quòd longinqua, eòque ignotior, gens erat. Neque Deorum modò monita, ingruente fato, spreta; sed humanam quoque opem, quæ una erat, M. Furium ab Urbe amovère: qui, die dictâ ab L. Appulejo tribuno plebis propter prædam Vejentanam,
 25 filio quoque adolescente per idem tempus orbatus, quum, accitis domum tribulibus clientibusque (magna pars plebis erat), percontatus animos eorum, responsum tulisset, “se col-
 “laturos, quanti damnatus esset, absolvere eum non posse,” in exilium abiit; precatus ab Diis immortalibus, “si in-
 30 “noxio sibi ea injuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingrati facerent.” Absens quindecim millibus gravis æris damnatur.

XXXIII. Expulso cive, quo manente, si quidquam humanorum certi est, capi Roma non potuerat; adventante
 35 fatali urbi clade, legati ab Clusinis veniunt, auxilium adversus Gallos petentes. Eam gentem traditur famâ, dulcedine frugum, maximèque vini novâ tum voluptate, captam, Alpes transisse, agrosque ab Etruscis antè cultos possedis-
 se; et invexisse in Galliam vinum illiciendæ gentis causâ Aruntem
 40 Clusinum, irâ corruptæ uxoris ab Lucumone, cui tutor is fuerat ipse, præpotente juvene, et a quo expeti pœnæ, nisi

externa vis quæsita esset, nequirent: hunc transeuntibus Alpes ducem, auctoremque Clusium oppugnandi fuisse. Equidem haud abnuerim, Clusium Gallos ab Arunte, seu quo alio Clusino, adductos: sed eos, qui oppugnaverint Clusium, non fuisse, qui primi Alpes transierint, satis constat: ducentis quippe annis antè, quàm Clusium oppugnerent, urbemque Romam caperent, in Italiam Galli transcenderunt: nec cum his primum Etruscorum, sed multò antè cum iis, qui inter Apenninum Alpesque incolebant, sæpe exercitus Gallici pugnâre. Tuscorum, ante Romanum imperium, latè terrâ marique opes patuère: mari Supero Inferoque, quibus Italia insulæ modo cingitur, quantum potuerint, nomina sunt argumento; quòd alterum Tuscum communi vocabulo gentis, alterum Adriaticum mare, ab Adriâ Tuscorum coloniâ, vocavère Italicæ gentes. Græci eadem Tyrrhenum atque Adriaticum vocant. Ii in utrumque mare vergentes incoluère urbibus duodenis terras; prius cis Apenninum ad Inferum mare, postea trans Apenninum, totidem, quot capita originis erant, coloniis missis; quæ trans Padum omnia loca, excepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque ad Alpes tenuère. Alpinis quoque ea gentibus haud dubiè origo est, maximè Rhætis; quos loca ipsa efferârunt, ne quid ex antiquo, præter sonum linguæ, nec eum incorruptum, retinerent.

XXXIV. De transitu in Italiam Gallorum hæc accepimus. Prisco Tarquinio Romæ regnante, Celtarum (quæ pars Galliæ tertia est) penes Bituriges summa imperii fuit: ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunâque quum suâ, tum publicâ, præpollens, quòd imperio ejus Gallia adeò frugum hominumque fertilis fuit, ut abundans multitudo vix regi videretur posse. Hic magno natu ipse jam, exonerare prægravante turbâ regnum cupiens, Bellovesum ac Sigovesum, sororis filios, impigros juvenes, missurum se esse, in quas Dii dedissent auguriis sedes, ostendit. Quantum ipsi vellent numerum hominum, excirent, ne qua gens arcere advenientes posset. Tum Sigoveso sortibus dati Hercynii saltus: Belloveso haud paulò lætiorem in Italiam viam Dii dabant. Is, quod ejus ex populis abundabat, Bituriges, Arvernos, Senones, Æduos, Ambarros, Carnutes, Aulercos, excivit. Profectus ingentibus peditum equitumque copiis, in Tricastinos venit. Alpes inde oppositæ erant; quas inexsuperabiles visas haud equidem miror, nullâ dum

viâ (quod quidem continens memoria sit, nisi de Hercule fabulis credere libet) superatas. Ibi quum velut septos montium altitudo teneret Gallos, circumspectarentque, quânam per juncta cœlo juga in alium orbem terrarum transirent, religio etiam tenuit, quòd allatum est, advenas quærentes agrum ab Salyum gente oppugnari. Massilienses erant hi, navibus a Phocæâ profecti. Id Galli fortunæ suæ omen rati, adjuvère, ut, quem primum in terram egressi occupaverant, locum patentibus silvis communirent. Ipsi
 10 per Taurinos saltusque invios Alpes transcenderunt: fusisque acie Tuscis haud procul Ticino flumine, quum, in quo consederant, agrum Insubrium appellari audissent, cognomine Insubribus pago Æduorum; ibi, omen sequentes loci, condidère urbem: Mediolanum appellârunt.

15 XXXV. Alia subinde manus Cenomanorum, Elitovio duce, vestigia priorum secuta, eodem saltu, favente Belloveso, quum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia ac Verona urbes sunt (locos tenuère Libui), considunt. Post hos Saluvii, propè antiquam gentem Lævus Ligures, incolentes circa Ticinum amnem. Penino deinde Boii Lingonesque
 20 transgressi, quum jam inter Padum atque Alpes omnia tenerentur, Pado ratibus trajecto, non Etruscos modò, sed etiam Umbros, agro pellunt: intra Apenninum tamen sese tenuère. Tum Senones, recentissimi advenarum, ab Utente
 25 flumine usque ad Æsim fines habuère. Hanc gentem Clusium, Romamque inde, venisse comperio: id parum certum est, solamne, an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adjutam. Clusini, novo bello exterriti, quum multitudinem, quum formas hominum invisitatas cernerent, et genus armorum; audirentque, sæpe ab iis, cis Padum ultraque, legio-
 30 nes Etruscorum fusas, quamquam adversus Romanos nullum eis jus societatis amicitiaeve erat, nisi quòd Vejentes consanguineos adversus populum Romanum non defendissent, legatos Romam, qui auxilium ab senatu peterent, misère. De auxilio nihil impetratum: legati tres, M. Fabii Ambusti
 35 filii, missi, qui senatûs populique Romani nomine agerent cum Gallis, ne, a quibus nullam injuriam acceperant, socios populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque, si res cogat, tuendos esse: sed melius visum, bellum ipsum amoveri, si posset; et Gallos, novam
 40 gentem, pace potiùs cognosci, quàm armis.

XXXVI. Mitis legatio, ni præferoces legatos, Gallisque magis quàm Romanis similes, habuisset : quibus, postquam mandata ediderunt in concilio Gallorum, datur responsum : “Etsi novum nomen audiant Romanorum, tamen credere vi-
 “ros fortes esse, quorum auxilium a Clusinis in re trepidâ sit
 “imploratum : et, quoniam legatione adversus se maluerint,
 “quàm armis, tueri socios, ne se quidem pacem, quam illi af-
 “ferant, adspernari, si Gallis, egentibus agro, quem latius
 “possideant quàm colant Clusini, partem finium concedant :
 “aliter pacem impetrari non posse. Et responsum coram
 “Romanis accipere velle : et, si negetur ager, coram iisdem
 “Romanis dimicatu-^{ros}, ut nuntiare domum possent, quantum
 “Galli virtute cæteros mortales præstarent.” “Quodnam id
 “jus esset, agrum a possessoribus petere, aut minari arma?”
 Romanis quærentibus, et, “quid in Etruriâ rei Gallis es-
 “set?” quum illi, “se in armis jus ferre, et omnia fortium
 “viro-^{rum} esse,” ferociter dicerent, accensis utrimque animis
 ad arma discurritur, et prælium conseritur. Ibi, jam ur-
 gentibus Romanam urbem fatis, legati contra jus gentium
 arma capiunt : nec id clam esse potuit, quum ante signa
 Etruscorum tres nobilissimi fortissimique Romanæ juventu-^{ris}
 tis pugnarent : tantum eminebat peregrina virtus. Quin
 etiam Q. Fabius, evectus extra aciem equo, ducem Gallo-
 rum, ferociter in ipsa signa Etruscorum incursantem, per
 latus transfixum hastâ, occidit : spoliaque ejus legentem
 Galli agnovêre ; perque totam aciem, Romanum legatum
 esse, signum datum est. Omissâ inde in Clusinos irâ, re-
 ceptui canunt, minantes Romanis. Erant, qui extemplo
 Romam eundum censerent : vicêre seniores, ut legati prius
 mitterentur questum injurias, postulatumque, ut, pro jure
 gentium violatô, Fabii dederentur. Legati Gallorum quum
 ea, sicut erant mandata, exposuissent, senatui nec factum
 placebat Fabiorum, et jus postulare barbari videbantur :
 sed, ne id, quod placebat, decerneret in tantæ nobilitatis
 viris, ambitio obstabat. Itaque, ne penes ipsos culpa esset
 cladis forte Gallico bello acceptæ, cognitionem de postulatis
 Gallorum ad populum rejiciunt ; ubi tantò plùs gratia atque
 opes valere, ut, quorum de pœnâ agebatur, tribuni militum
 consulari potestate in insequentem annum crearentur. Quo
 facto, haud secus quàm dignum erat, infensi Galli, bellum
 propalam minantes, ad suos redeunt. Tribuni militum cum
 tribus Fabiis creati Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius quar-
 tùm, Ser. Cornelius Maluginensis.

[U. C. 365. A. C. 387.]

XXXVII. Quum tanta moles mali instaret, (adeò obœcat animos Fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi non vult) civitas, quæ adversus Fidenatem ac Vejentem hostem aliosque finitimos populos, ultima experiens auxilia, dictatorem multis tempestatibus dixisset; ea tunc, invisitato atque inaudito hoste ab Oceano terrarumque ultimis oris bellum ciente, nihil extraordinarii imperii aut auxilii quæsivit. Tribuni, quorum temeritate bellum contractum erat, summæ rerum præerant: delectumque nihilo accuratiorem, quàm
 10 ad media bella haberi solitus erat, (extenuantes etiam famam belli) habebant. Interim Galli, postquam accepere, ultro honorem habitum violatoribus juris humani, elusamque legationem suam esse, flagrantem irâ, cujus impotens est gens, confestim signis convulsis, citato agmine iter ingrediuntur.
 15 Ad quorum prætereuntium raptim tumultum quum exteritæ urbes ad arma concurrerent, fugaque agrestium fieret, Romam se ire, magno clamore significabant; quâcumque ibant, equis virisque longè ac latè fuso agmine immensum obtinentes loci. Sed, antecedente famâ nuntiisque Clus-
 20 norum, deinceps inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam celeritas hostium tulit; quippe quibus, velut tumultuario exercitu raptim ducto, ægrè ad undecimum lapidem occursum est, quâ flumen Allia, Crustumini montibus præalto defluens alveo, haud multum infra viam Tiberino amni miscetur. Jam omnia contrâ circâque hostium
 25 plena erant; et nata in vanos tumultus gens, truci cantu clamoribusque variis, horrendo cuncta compleverant sono.

XXXVIII. Ibi tribuni militum, non loco castris antè capto, non præmunito vallo, quò receptus esset, non Deorum
 30 saltem, si non hominum, memores, nec auspicatò, nec litatò, instruunt aciem diductam in cornua, ne circumveniri multitudine hostium possent: nec tamen æquari frontes poterant, quum extenuando infirmam et vix coherentem mediam aciem haberent. Paulum erat ab dexterâ editi loci, quem
 35 subsidiariis repleti placuit; eaque res, ut initium pavoris ac fugæ, sic una salus fugientibus fuit: nam Brennus, regulus Gallorum, in paucitate hostium artem maximè timens, ratus ad id captum superiorem locum, ut, ubi Galli cum acie legionum rectâ fronte concucurrissent, subsidia in aversos
 40 transversosque impetum darent, ad subsidiarios signa convertit; si eos loco depulisset, haud dubius, facilem in æquo campi tantum superanti multitudini victoriam fore: adeò

non fortuna modò, sed ratio etiam, cum barbaris stabat. In alterâ acie nihil simile Romanis, non apud duces, non apud milites, erat : pavor fugaque occupaverat animos, et tanta hominum oblivio, ut multò major pars Vejos, in hostium urbem, quum Tiberis arceret, quàm recto itinere Romam ad conjuges ac liberos fugerent. Parumper subsidiarios tutatus est locus : in reliquâ acie simul est clamor, proximis ab latere, ultimis ab tergo, auditus, ignotum hostem priùs pæne quàm viderent, non modò non tentato certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri intactique fugerunt. Nec ulla cædes pugnantium fuit : terga cæsa suomet ipsorum certamine in turbâ impredientium fugam. Circa ripam Tiberis, quò armis abjectis totum sinistrum cornu defugit, magna strages facta est : multosque, imperitos nandi aut invalidos, graves loriceis aliisque tegminibus, hausère gurgites. Maxima tamen pars incolumis Vejos perfugit ; unde non modò præsidii quidquam, sed ne nuntius quidem cladis, Romam est missus. Ab dextro cornu, quod procul a flumine et magis sub monte steterat, Romam omnes petière, et, ne clausis quidem portis urbis, in arcem confugerunt.

XXXIX. Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriæ tam repentinæ tenuit : et ipsi pavore defixi primùm steterunt, velut ignari, quid accidisset : deinde insidias vereri ; postremò cæsorum spolia legere, armorumque cumulos, ut mos eis est, coacervare. Tum demum, postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam ingressi, haud multò ante solis occasum ad urbem Romam perveniunt : ubi quum prægressi equites, non portas clausas, non stationem pro portis excubare, non armatos esse in muris, retulissent ; aliud priori simile miraculum eos sustinuit ; noctemque venturi et ignotæ situm urbis inter Romam atque Anienem consedère, exploratoribus missis circa mœnia aliasque portas, quænam hostibus in perditâ re consilia essent. Romani, quum pars major ex acie Vejos petisset, nemo superesse quemquam præter eos, qui Romam refugerant, crederet, complorati omnes, pariter vivi mortuique, totam propè urbem lamentis impleverunt. Privatos deinde luctus stupefecit publicus pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est : mox ululatus cantusque dissonos, vagantibus circa mœnia turmatim barbaris, audiebant. Omne inde tempus suspensus ita tenuit animos usque ad lucem alteram, ut identidem jam in urbem futurus videretur impetus ; primo adventu,

quo accesserant ad urbem (mansuros enim ad Alliam fuisse, nisi hoc consilii foret); deinde sub occasum solis, quia haud multum diei supererat, ante noctem rati se invasuros; tum in noctem dilatum consilium esse, quò plus pavoris inferrent.

5 Postremò lux appropinquans exanimare: timorique perpetuo ipsum malum continens fuit, quum signa infesta portis sunt illata. Nequâquam tamen eâ nocte, neque insequenti die, similis illi, quæ ad Alliam tam pavidè fugerat, civitas fuit. Nam quum defendi urbem posse, tam parvâ relictâ manu,

10 spes nulla esset, placuit, cum conjugibus ac liberis, juventutem militarem senatûsque robur in arcem Capitoliumque concedere; armisque et frumento collatis, ex loco inde munito Deos hominesque et Romanum nomen defendere: Flaminem sacerdotesque Vestales sacra publica a cæde, ab

15 incendiis procul auferre; nec antè deserì cultum eorum, quàm non superessent, qui colerent. Si arx Capitoliumque, sedes Deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris juvenus superfuerit imminenti ruinæ urbis, facilem jacturam esse seniorum, relictæ in urbe utique perituræ turbæ:

20 et, quò id æquiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul se cum illis palàm dicere obituros; nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam possent, oneratos inopiam armatorum.

XL. Hæc inter seniores morti destinatos jactata solatia.

25 Versæ inde adhortationes ad agmen juvenum, quos in Capitolium atque in arcem prosequabantur, commendantes virtuti eorum juventæque urbis per trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quæcumque reliqua esset, fortunam. Digredientibus, qui spem omnem atque opem secum fere-

30 bant, ab iis, qui captæ urbis non superesse statuerant exitio; quum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta, nunc hos nunc illos sequentium, rogantiumque viros natosque, cui se fato darent, nihil, quod humanis superesset malis, relinquebant. Magna pars ta-

35 men earum in arcem suos prosecutæ sunt, nec prohibente ullo, nec vocante; quia, quod utile obsessis ad minuendam imbellem multitudinem, id parum humanum erat. Alia, maximè plebis, turba, quam nec capere tam exiguus collis, nec alere in tantâ inopiâ frumenti poterat, ex urbe effusa,

40 velut agmine jam uno, petiit Janiculum: inde pars per agros dilapsi, pars urbes petunt finitimas, sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem, sua consilia, communibus deplo-

ratis, exsequentes. Flamen interim Quirinalis virginesque Vestales, omissâ rerum suarum curâ, quæ sacrorum secum ferenda, quæ (quia vires ad omnia ferenda deerant) relinquenda essent, consultantes, quisve ea locus fideli asservaturus custodiâ esset; optimum ducunt, condita in doliolis sacello proximo ædibus flaminis Quirinalis (ubi nunc despui religio est) defodere: cætera, inter se onere partito, ferunt viâ, quæ sublicio ponte ducit ad Janiculum. In eo clivo eas quum L. Albinus, de plebe Romanâ homo, conspexisset, plastro conjugem ac liberos vehens inter cæteram turbam, quæ, inutilis bello, urbe excedebat; salvo etiam discrimine divinarum humanarumque rerum, irreligiosum ratus, sacerdotes publicos sacraque populi Romani pedibus ire, ferrique; se ac suos in vehiculo conspici; descendere uxorem ac pueros jussit, virgines sacraque in plastrum imposuit, et Cære, quod iter sacerdotibus erat, pervexit.

XLI. Romæ interim, satis jam omnibus, ut in tali re, ad tuendam arcem compositis, turba seniorum, domos regressa, adventum hostium obstinato ad mortem animo expectabat. Qui eorum curules gesserant magistratus, ut in fortunæ pristinæ honorumque aut virtutis insignibus morentur, quæ augustissima vestis est tensas ducentibus triumphantibusve, eâ vestiti medio ædium eburneis sellis sedere. Sunt, qui, M. Fabio pontifice maximo præfante cermen, devovisse eos se pro patriâ Quiritibusque Romanis, tradant. Galli, et quia interpositâ nocte a contentione pugnæ remiserant animos, et quod nec in acie ancipiti usquam certaverant prælio, nec tum impetu aut vi capiebant urbem, sine irâ, sine ardore animorum, ingressi postero die urbem patiente Collinâ portâ, in forum perveniunt, circumferentes oculos ad templa Deûm, arcemque, solam belli speciem tinentem. Inde, modico relicto præsidio (ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio impetus fieret), dilapsi ad prædam vacuis occurso hominum viis, pars in proxima quæque sectorum agmine ruunt; pars ultima, velut ea demum intacta et referta prædâ, petunt: inde rursus ipsâ solitudine absteriti, ne qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca conglobati redibant: ubi eos, plebis ædificiis obseratis, patentibus atriis principum, major propè cunctatio tenebat aperta, quàm clausa, invadendi: adeo haud secus quàm venerabundi intuebantur in ædium vesti-

bulis sedentes viros, præter ornatum habitumque humano augustiorem, majestate etiam, quam vultus gravitasque oris præ se ferebat, simillimos Diis. Ad eos, velut simulacra, versi quum starent, M. Papirius, unus ex his, dicitur Gallo, 5 barbam suam (ut tum omnibus promissa erat) permulcenti, scipione eburneo in caput incusso iram movisse; atque ab eo initium cædis ortum; cæteros in sedibus suis trucidatos. Post principum cædem, nulli deinde mortalium parci, diripi tecta, exhaustis injici ignes.

10 XLII. Cæterum, seu non omnibus delendæ urbis libido erat, seu ita placuerat principibus Gallorum, et ostentari quædam incendia terroris causâ, si compelli ad deditionem caritate sedium suarum obsessi possent; et non omnia concremari tecta, ut, quodcumque superesset urbis, id pignus 15 ad flectendos hostium animos haberent; nequâquam perinde atque in captâ urbe primâ die aut passim aut latè vagatus est ignis. Romani, ex arce plenam hostium urbem cernentes, vagosque per vias omnes cursus, quum aliâ atque aliâ parte nova aliqua clades oriretur, non mentibus solum 20 consipere, sed ne auribus quidem atque oculis satis constare poterant. Quodcumque clamor hostium, mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammæ, et fragor ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia, animos oraque et oculos flectebant, velut ad spectaculum a Fortunâ positi occidentis 25 patriæ, nec ullius rerum suarum relictæ, præterquam corporum, vindices; tantò ante alios miserandi magis, qui unquam obsessi sunt, quòd interclusi a patriâ obsidebantur, omnia sua cernentes in hostium potestate. Nec tranquillior nox diem tam fœdè actum exceperat: lux deinde noctem in- 30 quietam insecuta est: nec ullum erat tempus, quod a novæ semper cladis alicujus spectaculo cessaret. Nihil tamen, tot onerati atque obruti malis, flexerunt animos, quin, etsi omnia flammis ac ruinis æquata vidissent, quamvis inopem parvumque, quem tenebant, collem, libertati relictum, vir- 35 tute defenderent; et jam, quum eadem quotidie acciderent, velut assueti malis, abalienaverant ab sensu rerum suarum animos; arma tantum ferrumque in dextris, velut solas reliquias spei suæ, intuentes.

XLIII. Galli quoque, per aliquot dies in tecta modò ur- 40 bis nequidquam bello gesto, quum inter incendia ac ruinas captæ urbis nihil superesse, præter armatos hostes, viderent,

nequidquam tot cladibus territos, nec flexuros ad deditio-
nem animos, ni vis adhiberetur; experiri ultima, et impetum
facere in arcem, statuunt. Primâ luce, signo dato, multi-
tudo omnis in foro instruitur: inde, clamore sublato ac tes-
tudine factâ, subeunt: adversus quos Romani nihil temerè 5
nec trepidè, ad omnes aditus stationibus firmatis, quâ signa
ferri videbant, eâ robore virorum opposito scandere hostem
sinunt; quò successerit magis in arduum, eò pelli posse per
proclive faciliùs rati. Medio ferè clivo restitère: atque in-
de ex loco superiore, qui propè suâ sponte in hostem infere- 10
bat, impetu facto, strage ac ruinâ fudère Gallos; ut
nunquam postea nec pars, nec universi tentaverint tale
pugnæ genus. Omissâ itaque spe per vim atque arma
subeundi, obsidionem parant; cujus ad id tempus imme-
mores, et, quod in urbe fuerat frumentum, incendiis urbis 15
absumpserant, et ex agris per ipsos dies raptum omne
Vejos erat. Igitur, exercitu diviso, partim per finitimos
populos prædari placuit, partim obsidere arcem; ut
obsidentibus frumentum populatores agrorum præberent.
Proficiscentes Gallos ab Urbe, ad Romanam experiendam 20
virtutem, Fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exsulabat,
duxit; qui mœstior ibi fortunâ publicâ, quàm suâ, quum Diis
hominibusque accusandis senesceret, indignando mirando-
que ubi illi viri essent, qui secum Vejos Faleriosque cepis-
sent, qui alia bella fortiùs semper quàm feliciùs gessissent; 25
repentè audit, Gallorum exercitum adventare, atque de eo
pavidos Ardeates consultare: nec secus quàm divino spiritu
tactus, quum se in mediam concionem intulisset, abstinere
suetus antè talibus conciliis;

XLIV. "Ardeates," inquit, "veteres amici, novi etiam 30
"cives mei, quando et vestrum beneficium ita tulit, et for-
"tuna hoc egit mea, nemo vestrûm conditionis meæ ob-
"litum me huc processisse putet: sed res ac periculum
"commune cogit, quod quisque possit in re trepidâ præsidii,
"in medium conferre. Et quando ego vobis pro tantis ves- 35
"tris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero?
"aut ubi usus erit mei vobis, si in bello non fuerit? Hac
"arte in patriâ steti; et, invictus bello, in pace ab ingratis
"civibus pulsus sum. Vobis autem, Ardeates, fortuna ob-
"lata est, et pro tantis pristinis populi Romani beneficiis, 40
"quanta ipsi meministis (nec enim exprobranda apud me-
"mores sunt), gratiæ referendæ, et huic urbi decus ingens

"belli ex hoste communi pariendi. Quæ effuso agmine
 "adventat, gens est, cui natura corpora animosque magna
 "magis quàm firma dederit: eò in certamen omne plus
 "terroris, quàm virium, ferunt. Argumento sit clades Ro-
 5 "mana: patentem cepère urbem; ex arce Capitolioque
 "his exiguâ resistitur manu. Jam obsidionis tædio victi
 "abscedunt, vagique per agros palantur, cibo vinoque rap-
 "tim hausto repleti. Ubi nox appetit, prope rivos aqua-
 "rum, sine munimento, sine stationibus ac custodiis, pas-
 10 "sim ferarum ritu sternuntur, nunc ab secundis rebus ma-
 "gis etiam solito incauti. Si vobis in animo est tueri mœ-
 "nia vestra, nec pati hæc omnia Galliam fieri, primâ vigiliâ
 "capite arma frequentes: me sequimini ad cædem, non ad
 "pugnam: nisi victos somno, velut pecudes, trucidandos
 15 "tradidero, non recuso eundem Ardeæ rerum mearum exi-
 "tum, quem Romæ habui."

XLV. Æquis iniquisque persuasum erat, tantum bello
 virum neminem usquam eâ tempestate esse. Concione di-
 missâ, corpora curant, intenti, quàm mox signum daretur:
 20 quo dato, primæ silentio noctis ad portas Camillo præsto
 fuère. Egressi, haud procul urbe, sicut prædictum erat,
 castra Gallorum, intuta neglectaque ab omni parte nacti,
 clamore invadunt. Nusquam prælium, omnibus locis cædes
 est; nuda corpora et soluta somno trucidantur: extremos
 25 tamen pavor cubilibus suis excitos, quæ aut unde vis esset,
 ignaros, in fugam, et quosdam in hostem ipsum improvidos
 tulit. Magna pars, in agrum Antiatem delati, incursione
 ab oppidanis in palatos factâ, circumveniuntur. Similis in
 agro Vejenti Tuscorum facta strages est; qui urbis, jam
 30 prope quadringentesimum annum vicinæ, oppressæ ab hoste
 invisitato inauditoque, adeò nihil miseriti sunt, ut in agrum
 Romanum eo tempore incursiones facerent, plenique prædæ
 Vejos etiam, præsidiumque et spem ultimam Romani nomi-
 nis, in animo habuerint oppugnare. Viderant eos milites
 35 Romani, vagantes per agros et congregatos agmine, prædam
 præ se agentes; et castra cernebant haud procul Vejis posi-
 ta. Inde primùm miseratio sui, deinde indignitas, atque
 ex eâ ira animos cepit. "Etruscisne etiam, a quibus bel-
 "lum Gallicum in se avertissent, ludibrio esse clades suas?"
 40 Vix temperavère animis, quin extemplo impetum facerent:
 compressique a Cædicio centurione, quem sibimet ipsi præ-
 fecerant, rem in noctem sustinuère. Tantùm par Camillo

defuit auctor ; cætera eodem ordine eodemque fortunæ eventu gesta : quin etiam, ducibus captivis, qui cædi nocturnæ superfuerant, ad aliam manum Tuscorum ad Salinas profecti, nocte insequenti ex improvviso majorem cædem edidêre ; duplicique victoriâ ovantes Vejos redeunt. 5

XLVI. Romæ interim plerumque obsidio segnis, et utrimque silentium esse : ad id tantum intentis Gallis, ne quis hostium evadere inter stationes posset ; quum repentè juvenis Romanus admiratione in se cives hostesque convertit. Sacrificium erat statum in Quirinali colle genti Fabiæ : ad 10 id faciendum C. Fabius Dorso, Gabino cinctu, sacra manibus gerens, quum de Capitolio descendisset, per medias hostium stationes egressus, nihil ad vocem cujusquam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit : ibique omnibus solenniter peractis, eâdem revertens similiter constanti vultu 15 graduque, satis sperans propitios esse Deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus deseruisset, in Capitolium ad suos rediit, seu attonitis Gallis miraculo audaciæ, seu religione etiam motis, cujus haudquâquam negligens est gens. Vejis interim non animi tantum in dies, sed etiam vires, 20 crescebant ; nec Romanis solum eò convenientibus ex agris, qui a prælio adverso aut clade captæ urbis palati fuerant, sed etiam ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte prædæ essent. Maturum jam videbatur, repêti patriam, eripique ex hostium manibus ; sed corpori valido caput deerat. 25 Locus ipse admonebat Camilli, et magna pars militum erat, qui ductu auspicioque ejus res prosperè gesserant : et Cædicus negare, se commissurum, cur sibi aut Deorum aut hominum quisquam imperium finiret potiùs, quàm ipse memor ordinis sui posceret imperatorem. Consensu omnium placuit, 30 ab Ardeâ Camillum acciri ; sed antea consulto senatu, qui Romæ esset : adeò regebat omnia pudor, discriminaque rerum propè perditis rebus servabant. Ingenti periculo transeundum per hostium custodias erat : ad eam rem Pontius Cominius, impiger juvenis, operam pollicitus, incubans 35 cortici, secundo Tiberi ad urbem defertur : inde, quâ proximum fuit a ripâ, per præruptum, eoque neglectum hostium custodiæ, saxum in Capitolium evadit ; et ad magistratus ductus, mandata exercitûs edit. Accepto inde senatûs decreto, ut et, comitiis curiatis revocatus de exilio, jussu 40 populi Camillus dictator extemplo diceretur, militesque haberent imperatorem, quem vellent ; eâdem degressus nuntius

Vejos contendit: missique Ardeam legati ad Camillum, Vajos eum perduxere: seu (quod magis credere libet, non prius profectum ab Ardeâ, quàm comperit legem latam; quòd nec injussu populi mutari finibus posset, nec, nisi dic-
 5 tator dictus, auspicia in exercitu habere) lex curiata lata est, dictatorque absens dictus.

XLVII. Dum hæc Vejis agebantur, interim arx Romæ Capitoliumque in ingenti periculo fuit: namque Galli, seu vestigio notato humano, quâ nuntius a Vejis pervenerat, seu
 10 suâ sponte animadverso ad Carmentis saxorum adscensu æquo, nocte sublustri, quum primò inermem, qui tentaret viam, præmisissent, tradentes inde arma, ubi quid iniqui es-
 set, alterni innisi, sublevantesque invicem et trahentes alii alios, prout postularet locus; tanto silentio in summum eva-
 15 sere, ut non custodes solùm fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad nocturnos strepitus, excitarent. Anse-
 res non fefellere, quibus, sacris Junoni, in summâ inopiâ cibi tamen abstinebatur: quæ res saluti fuit: namque clan-
 gore eorum alarumque crepitu excitus M. Manlius, qui tri-
 20 ennio antè consul fuerat, vir bello egregius, armis arreptis, simul ad arma cæteros ciens, vadit: et, dum cæteri trepidant, Gallum, qui jam in summo constiterat, umbone ictum de-
 turbat. Cujus casus prolapsi quum proximos sterneret, tre-
 pidantes alios, armisque omissis saxa, quibus adhærebant,
 25 manibus amplexos, trucidat. Jamque et alii congregati telis missilibusque saxis proturbare hostes, ruinâque tota prolapsa acies in præceps deferri. Sedato deinde tumultu, reliquum noctis (quantùm in turbatis mentibus poterat, quum præteri-
 tum quoque periculum sollicitaret) quieti datum est. Luce
 30 ortâ, vocatis classico ad concilium militibus ad tribunos, quum et rectè et perperam facto pretium deberetur; Man-
 lius primùm ob virtutem laudatus donatusque, non ab tribu-
 nis solùm militum, sed consensu etiam militari: cui universi selibras farris et quartarios vini ad ædes ejus, quæ in arce
 35 erant, contulerunt; rem dictu parvam, cæterùm inopia fece-
 rat eam argumentum ingens caritatis, quum, se quisque vic-
 tu suo fraudans, detractum corpori atque usibus necessariis ad honorem unius viri conferret. Tum vigiles ejus loci,
 quâ fefellerat adscendens hostis, citati: et quum in omnes
 40 more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribunus mi-
 litum pronuntiasset; consentiente clamore militum in unum vigilem conjicientium culpam, deterritus, a cæteris abstinuit:

reum haud dubium ejus noxæ, approbantibus cunctis, de saxo dejecit. Inde intentiones utrimque custodiæ esse; et apud Gallos, quia vulgatum erat, inter Vejos Romamque nuntios commeare; et apud Romanos, ab nocturni periculi memoriâ.

XLVIII. Sed, ante omnia obsidionis bellicque mala, fames utrumque exercitum urgebat; Gallos pestilentia etiam, quum loco jacente inter tumulos castra habentes, tum ab incendiis torrido et vaporis pleno, cineremque, non pulverem modò, ferente, quum quid venti motum esset: quorum intolera-
rantissima gens, humorique ac frigori assueta, quum, æstu et angore vexata, vulgatis velut in pecua morbis, moreretur; jam pigritiâ singulos sepeliendi, promiscuè acervatos cumulos hominum urebant; Bustorumque inde Gallicorum nomine insignem locum fecêre. Induciæ deinde cum Romanis
factæ, et colloquia permissu imperatorum habita: in quibus quum identidem Galli famem objicerent, eaque necessitate ad deditionem vocarent, dicitur, avertendæ ejus opinionis causâ, multis locis panis de Capitolio jactatus esse in hostium stationes. Sed jam neque dissimulari neque ferri ultrâ
fames poterat. Itaque, dum dictator delectum per se Ardeæ habet, magistrum equitum L. Valerium a Vejis abducere exercitum jubet; parat, instruitque, quibus haud impar adoriatur hostes: interim Capitolinus exercitus, stationibus vigiliisque fessus, superatis tamen humanis omnibus malis,
quum famem unam natura vinci non sineret, diem de die prospectans, ecquod auxilium ab dictatore appareret; postremò spe quoque jam, non solùm cibo, deficiente, et, quum stationes procederent, propè obruentibus infirmum corpus armis, vel dedi, vel redimi se, quâcumque pactione possent,
jussit; jactantibus non obscure Gallis, haud magnâ mercede se adduci posse, ut obsidionem relinquunt. Tum senatus habitus, tribunisque militum negotium datum, ut paciscerentur. Inde inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum Gallorum colloquio transacta res est; et
mille pondo auri pretium populi gentibus mox imperaturi factum. Rei, fœdissimæ per se, adjecta indignitas est: pondera ab Gallis allata iniqua, et, tribuno recusante, additus ab insolente Gallo ponderi gladius: auditaque intoleranda Romanis vox, "Væ victis esse."

XLIX. Sed Diique et homines prohibuere redemptos vivere Romanos; nam forte quâdam, prius quàm infanda merces perficeretur, per altercationem nondum omni auro appenso, dictator intervenit; auferrique aurum de medio, et Gallos submovèri jubet. Quum illi renitentes pactos dicerent sese, negat eam pactionem ratam esse, quæ, postquam ipse dictator creatus esset, injussu suo ab inferioris juris magistratu facta esset: denuntiatque Gallis, ut se ad prælium expediant. Suos in acervum conjicere sarcinas, et arma aptare, ferroque, non auro, recuperare patriam jubet, in conspectu habentes sana Deum, et conjuges, et liberos, et solum patriæ deforme belli malis, et omnia, quæ defendi repetique et ulcisci fas sit. Instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutæ solo urbis, et naturâ inequali; et omnia, quæ arte belli secunda suis eligi præparare poterant, providit. Galli, novâ re trepidi, arma capiunt, frâque magis, quàm consilio, in Romanos incurrunt. Jam verterat fortuna, jam Deorum opes humanaque consilia rem Romanam adjuvabant. Igitur primo concursu haud majore momento fusi Galli sunt, quàm ad Alliam vicerant. Justiore altero deinde prælio ad octavum lapidem Gabinâ viâ, quò se ex fugâ contulerant, ejusdem ductu auspicioque Camilli vincuntur. Ibi cædes omnia obtinuit: castra capiuntur, et ne nuntius quidem cladis relictus. Dictator, recuperatâ ex hostibus patriâ, triumphans in Urbem redit; interque jocos militares, quos inconditos jaciunt, Romulus ac parens patriæ, conditorque alter urbis, haud vanis laudibus appellatur. Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubiè servavit, quum prohibuit migrari Vejos, et tribunis rem intentiùs agentibus post incensam Urbem, et per se inclinatâ magis plebe ad id consilium: eaque causa fuit non abdicandæ post triumphum dictaturæ, senatu obsecrante, ne rempublicam in incerto relinqueret statu.

L. Omnium primum, ut erat diligentissimus religionum cultor, quæ ad Deos immortales pertinebant, retulit; et senatûs-consultum facit, "Fana omnia, quòd ea hostis possedisset, restituerentur, terminarentur, expiarenturque, expiatique eorum in libris per duumviros quæreretur: cum Cæretibus hospitium publicè fieret, quòd sacra populi Romani ac sacerdotes recepissent, beneficioque ejus populi non intermissus honos Deum immortalium esset: ludi Capitolini fierent, quòd Jupiter Optimus Maximus suam sedem,

“atque arcem populi Romani, in re trepidâ tutatus esset :
 “collegiumque ad eam rem M. Furius dictator constitueret
 “ex iis, qui in Capitolio atque arce habitarent.” Expiandæ
 etiam vocis nocturnæ, quæ nuntia cladis ante bellum Galli-
 cum audita neglectaque esset, mentio illata ; jussumque 5
 templum in Novâ viâ Ajo Locutio fieri. Aurum, quod Gal-
 lis ereptum erat, quodque ex aliis templis inter trepidatio-
 nem in Jovis cellam collatum, quum, in quæ referri oportet-
 ret, confusa memoria esset, sacrum omne judicatum, et sub
 Jovis sellâ poni jussum. Jam antè in eo religio civitatis 10
 apparuerat, quòd, quum in publico deesset aurum, ex quo
 summa pactæ mercedis Gallis confieret, a matronis collatum
 acceperant, ut sacro auro abstineretur. Matronis gratiæ
 actæ, honosque additus, ut earum, sicut virorum, post mor-
 tem solennis laudatio esset. Iis peractis, quæ ad Deos per- 15
 tinebant, quæque per senatum agi poterant ; tum demum,
 agitantibus tribunis plebem assiduis concionibus, ut, relictis
 ruinis, in urbem paratam, Vejos, transmigrarent, in concio-
 nem, universo senatu prosequente, descendit, atque ita verba
 fecit :

20

LI. “Adeò mihi acerbæ sunt, Quirites, contentiones
 “cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exsilii solatium aliud
 “habuerim, quoad Ardeæ vixi, quàm quòd procul ab his
 “certaminibus eram : et ob eadem hæc, non, si me senatûs-
 “consulto populique jussu revocaretis, rediturus unquam 25
 “fuerim. Nec nunc me, ut redirem, mea voluntas mutata,
 “sed vestra fortuna perpulit : quippe, ut in suâ sede mane-
 “ret patria, id agebatur ; non ut ego utique in patriâ es-
 “sem : et nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi hæc
 “quoque pro patriâ dimicatio esset ; cui deesse, quoad vita 30
 “suppetat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. Quid enim
 “repetiimus ? quid obsessam ex hostium manibus eripui-
 “mus, si recuperatam ipsi deserimus ? et quum, victoribus
 “Gallis, captâ totâ urbe, Capitolium tamen atque arcem
 “Diique et homines Romani tenuerint, habitaverint ; vic- 35
 “toribus Romanis, recuperatâ urbe, arx quoque et Capito-
 “lium deseretur ? et plus vastitatis huic urbi secunda nos-
 “tra fortuna faciet, quàm adversa fecit ? Equidem, si no-
 “bis cum urbe simul positæ traditæque per manus religiones
 “nullæ essent, tamen tam evidens numen hac tempestate 40
 “rebus affuit Romanis, ut omnem negligentiam divini cul-
 “tûs exemptam hominibus putem. Intuemini enim horum

5 “ deinceps annorum vel secundas res, vel adversas: invenietis omnia prosperè evenisse sequentibus Deos, adversa spernentibus. Jam omnium primum Vejens bellum (per
 10 “ quot annos, quanto labore gestum!) non antè cepit finem, quàm, monitu Deorum, aqua ex lacu Albano emissa est.
 “ Quid hæc tandem urbis nostræ clades nova? num antè
 “ exorta est, quàm spreta vox cælo emissa de adventu Gal-
 “ lorum? quàm gentium jus ab legatis nostris violatum?
 “ quàm a nobis, quum vindicari deberet, eâdem negligentia
 15 “ Deorum prætermisum? Igitur victi, captique ac re-
 “ dempti, tantum pœnarum Diis hominibusque dedimus, ut
 “ terrarum orbi documento essemus. Adversæ deinde res
 “ admonuerunt religionum. Confugimus in Capitolium ad
 “ Deos, ad sedem Jovis Optimi Maximi: sacra in ruinâ re-
 20 “ rum nostrarum alia terræ celavimus, alia, avecta in finiti-
 “ mas urbes, amovimus ab hostium oculis. Deorum cultum,
 “ deserti ab Diis hominibusque, tamen non intermisimus.
 “ Reddidere igitur patriam, et victoriam, et antiquum belli
 “ decus amissum: et in hostes, qui cæci avaritiâ in pondere
 25 “ auri fœdus ac fidem fefellerunt, verterunt terrorem fu-
 “ gamque et cædem.

LII. “ Hæc culti neglectique numinis tanta monumenta
 “ in rebus humanis cernentes, ecquid sentitis, Quirites,
 “ quantum, vixdum e naufragiis prioris culpæ cladisque
 25 “ emergentes, paremus nefas? Urbem auspicatò inaugura-
 “ tõeque conditam habemus: nullus locus in eâ non religio-
 “ num Deorumque est plenus: sacrificiis solennibus non
 “ dies magis statim, quàm loca sunt, in quibus fiant. Hos
 “ omnes Deos, publicos privatosque, Quirites, deserturi
 30 “ estis? Quàm par vestrum factum est, quod in obsidione
 “ nuper in egregio adolescente C. Fabio, non minore hos-
 “ tium admiratione, quàm vestrâ, conspectum est; quum
 “ inter Gallica tela degressus ex arce solenne Fabiæ gentis
 “ in colle Quirinali obiit? An gentilicia sacra ne in bello
 35 “ quidem intermittere, publica sacra et Romanos Deos etiam
 “ in pace deserere, placet? et pontifices flaminesque negli-
 “ gentiores publicarum religionum esse, quàm privatus in
 “ solenni gentis fuerit? Forsitan aliquis dicat, aut Vejis
 “ ea nos facturos, aut huc inde missuros sacerdotes nostros,
 40 “ qui faciant: quorum neutrum fieri salvis cærimoniis po-
 “ test: et, ne omnia generatim sacra omnesque percenseam
 “ Deos, in Jovis epulo num alibi, quàm in Capitolio, pul-

"vinar suscipi potest? Quid de æternis Vestæ ignibus,
 "signoque, quod imperii pignus custodiâ ejus templi tene-
 "tur, loquar? quid de ancilibus vestris, Mars Gradive, tu-
 "que Quirine pater? hæc omnia in profano deseri placet
 "sacra, æqualia urbi, quædam vetustiora origine urbis? 5
 "Et videte, quid inter nos ac majores intersit. Illi sacra
 "quædam in monte Albano Lavinioque nobis facienda tra-
 "diderunt. An ex hostium urbibus Romam ad nos trans-
 "ferri sacra religiosum fuit: hinc sine piaculo in hostium
 "urbem, Vejos, transferemus? Recordamini, agitedum, 10
 "quoties sacra instaurentur, quia aliquid ex patrio ritu neg-
 "ligentiâ casuve prætermissum est. Modò quæ res, post
 "prodigium Albani lacûs, nisi instauratio sacrorum auspici-
 "orumque renovatio, affectæ Vejenti bello reipublicæ re-
 "medio fuit? At etiam, tamquam veterum religionum 15
 "memores, et peregrinos Deos transtulimus Romam, et in-
 "stituimus novos. Juno Regina, transvecta a Vejis, nuper
 "in Aventino quàm insigni ob excellens matronarum stu-
 "dium celebrique dedicata est die? Ajo Locutio templum,
 "propter cœlestem vocem exauditam in Novâ viâ, jussimus 20
 "fieri: Capitolinos ludos solennibus aliis addidimus; colle-
 "giumque ad id novum, auctore senatu, condidimus. Quid
 "horum opus fuit suscipi, si unâ cum Gallis urbem Roma-
 "nam relicturi fuimus? si non voluntate mansimus in Ca-
 "pitolio per tot menses obsidionis? si ab hostibus metu re- 25
 "tenti sumus? De sacris loquimur et de templis: quid
 "tandem de sacerdotibus? Nonne in mentem venit, quan-
 "tum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa se-
 "des est, ex quâ eas nihil unquam, præterquam Urbs capta,
 "movit. Flamini Diali noctem unam manere extra urbem 30
 "nefas est. Hos Vejentes pro Romanis facturi estis sacer-
 "dotes, et Vestales tuæ te deserent, Vesta? et flamen pere-
 "grè habitando in singulas noctes tantum sibi rei que pub-
 "licæ piaculi contrahet? Quid alia, quæ auspicatò agimus
 "omnia ferè intra pomerium, cui oblivioni, aut cui negli- 35
 "gentiæ damus? Comitia curiata, quæ rem militarem con-
 "tinent; comitia centuriata, quibus consules tribunosque
 "militares creatis, ubi auspicatò, nisi ubi assolent, fieri pos-
 "sunt? Vejosne hæc transferemus? an, comitiorum causâ,
 "populus tanto incommodo in desertam hanc ab Diis ho- 40
 "minibusque urbem conveniet?

LIII. “Sed res ipsa cogit vastam incendiis ruinisque re-
 “linquere urbem, et ad integra omnia Vejos migrare, ne
 “hic ædificando inopem plebem vexare.” Hanc autem jac-
 “tari magis causam, quàm veram esse, (ut ego non dicam)
 5 “apparere vobis, Quirites, puto; qui meministis, ante Gal-
 “lorum adventum, salvis tectis publicis privatisque, stante
 “incolumi urbe, hanc eandem rem actam esse, ut Vejos
 “transmigraremus. Et videte, quantum inter meam sen-
 “tentiam vestramque intersit, tribuni. Vos, etiamsi tunc
 10 “faciendum non fuerit, nunc utique faciendum putatis:
 “ego contra, (nec id mirati sitis prius, quàm, quale sit, au-
 “dieritis) etiamsi tunc migrandum fuisset, incolumi totâ
 “Urbe, nunc has ruinas relinquendas non censerem. Quip-
 “pe tum causa nobis in urbem captam migrandi victoria
 15 “esset, gloriosa nobis ac posteris nostris; nunc hæc migra-
 “tio nobis misera ac turpis, Gallis gloriosa est: non enim
 “reliquisse victores, sed amisisse victi, patriam videbimur.
 “Hoc ad Alliam fuga, hoc capta Urbs, hoc circumsessum
 “Capitolium necessitatis imposuisse, ut desereremus penates
 20 “nostros, exsiliumque ac fugam nobis ex eo loco conscisce-
 “remus, quem tueri non possemus: et Galli evertere potue-
 “runt Romam, quam Romani restituere non videbuntur
 “potuisse? Quid restat, nisi ut, si jam novis copiis veniant
 “(constat enim vix credibilem multitudinem esse), et habi-
 25 “tare in captâ ab se, desertâ a vobis, hac urbe velint, sina-
 “tis? Quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri,
 “Æqui Volscive, faciant, ut commigrent Romam, velitne
 “illos Romanos, vos Vejentes esse? an malitis hanc solitu-
 “dinem vestram, quàm urbem hostium, esse? non equidem
 30 “video, quid magis nefas sit. Hæc scelera, quia piget ædifi-
 “care, hæc dedecora pati parati estis? Si totâ urbe nullum
 “melius ampliusve tectum fieri possit, quàm casa illa con-
 “ditoris est nostri, non in casis, ritu pastorum agrestium-
 “que, habitare est satius inter sacra penatesque vestros,
 35 “quàm exsulatum publicè ire? Majores nostri, convenæ
 “pastoresque, quum in his locis nihil, præter silvas paludes-
 “que, esset, novam urbem tam brevi ædificârunt: nos, Ca-
 “pitolio, arce incolumi, stantibus templis Deorum, ædificare
 “incensa piget? et, quod singuli facturi fuimus, si ædes
 40 “nostræ deflagrâssent, hoc in publico incendio universi re-
 “cusamus facere?

LIV. "Quid tandem ? si fraude, si casu Vejis incendium
 "ortum sit, ventoque (ut fieri potest) diffusa flamma mag-
 "nam partem urbis absumat ; Fidenas inde, aut Gabios,
 "aliamve quam urbem, quæsituri sumus, quò transmigre-
 "mus ? Adeò nihil tenet solum patriæ, nec hæc terra, 5
 "quam matrem appellamus ; sed. in superficie tignisque
 "caritas nobis patriæ pendet ? Equidem, fatebor vobis,
 "etsi minùs injuriæ vestræ, quàm meæ calamitatis, memi-
 "nisse juvat, quum abessem, quotiescumque patria in men-
 "tem veniret, hæc omnia occurrebant, colles, campique, et 10
 "Tiberis, et assueta oculis regio, et hoc cælum, sub quo
 "natus educatusque essem : quæ vos, Quirites, nunc move-
 "ant potiùs caritate suâ, ut maneatis in sede vestrà, quàm
 "postea, quum reliqueritis ea, macerent desiderio. Non
 "sine causâ Dii hominesque hunc urbi condendæ locum 15
 "elegerunt, saluberrimos colles, flumen opportunum, quo
 "ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi
 "commeatus accipiantur ; mare vicinum ad commoditates,
 "nec expositum nimîâ propinquitate ad pericula classium
 "externarum ; regionum Italiæ medium, ad incrementum 20
 "urbis natum unicè locum. Argumento est ipsa magnitu-
 "do tam novæ urbis : trecentus sexagesimus quintus
 "annus urbis, Quirites, agitur ; inter tot veterrimos popu-
 "los tamdiu bella geritis ; quum interea, ne singulas loquar
 "urbes, non conjuncti cum Æquis Volsci, tot tam valida 25
 "oppida, non universa Etruria, tantùm terrâ marique pol-
 "lens, atque inter duo maria latitudinem obtinens Italiæ,
 "bello vobis par est. Quod quum ita sit, quæ (malum !)
 "ratio est expertis alia experiri, quum jam, ut virtus ves-
 "tra transire aliò possit, fortuna certè loci hujus transferri 30
 "non possit ? Hîc Capitolium est, ubi quondam capite
 "humano invento responsum est, eo loco caput rerum sum-
 "mamque imperii fore : hîc, quum auguratò liberaretur
 "Capitolium, Juventas Terminusque, maximo gaudio pa-
 "trum nostrorum, moveri se non passi : hîc Vestæ ignes, 35
 "hîc ancilia cælo demissa, hîc omnes propitii manentibus
 "vobis Dii."

LV. Movisse eos Camillus quum aliâ oratione, tum eâ,
 quæ ad religiones pertinebat, maximè dicitur : sed rem du-
 biam decrevit vox opportuna emissa ; quòd, quum senatus 40
 pòst paulò de his rebus in curiâ Hostiliâ haberetur, cohortesque,
 ex præsidiis revertentes, forte agmine forum transi-

rent, centurio in comitio exclamavit : "Signifer, statue signum : hîc manebimus optimè : " quâ voce auditâ, et senatus, " accipere se omen," ex curiâ egressus, conclamavit, et plebs circumfusa approbavit. Antiquatâ deinde lege,
5 promiscuè urbs ædificari cœpta. Tegula publicè præbita est : saxi materiæque cædendæ, unde quisque vellet, jus factum ; prædibus acceptis, eo anno ædificia perfecturos. Festinatio curam exemit vicos dirigendi, dum, omisso sui alienique discrimine, in vacuo ædificant. Ea est causa, ut
10 veteres cloacæ, primò per publicum ductæ, nunc privata passim subeant tecta ; formaque Urbis sit occupatæ magis, quàm divisæ, similis.

LIBRI SEXTI

CAP. XI. XIV — XX.

EPITOME LIBRI SEXTI.

* Res adversus Volscos et Æques et Frumentinos prosperè gestas continet. Quatuor tribus additæ sunt, Stellatina, Sabatina, Tromentina, Arniensis. XI. XIV, &c. XX. M. Manlius, qui Capitolium a Gallis defenderat, quum obstrictos ære alieno liberaret, nexos exsolveret, crimine affectati regni damnatus, de saxo Tarpejo dejectus est: in cuius notam senatûs-consultum factum est, ne cui de Manliâ gente Marco cognomen esset. C. Licinius et L. Sextius tribuni plebis legem promulgârunt, ut consules etiam ex plebe fierent, qui ex Patribus creabantur: eamque legem cum magnâ contentione, repugnantibus Patribus, quum iidem tribuni plebis per quinquennium soli magistratus fuissent, pertulerunt; et primus ex plebe consul L. Sextius creatus est. Lata est et altera lex, ne cui plus quingentis iugeribus agri liceret possidere. [CAP. I — XLII. v. c. 365 — 388. A. c. 387 — 364.]

XI. . . . Grave bellum foris, gravior domi seditio exorta: bellum a Volscis, adjunctâ Latinorum atque Hernicorum defectione; seditio, unde minimè timeri potuit, a patriciæ gentis viro et inclytæ famæ, M. Manlio Capitolino; qui, nimius animi, quum alios principes sperneret, uni invideret, eximio simul honoribus atque virtutibus, M. Furio; ægrè ferebat, "solum eum in magistratibus, solum apud exercitus esse; tantum jam eminere, ut iisdem auspiciis creatos, non pro collegis, sed pro ministris habeat; quum interim, si quis verè æstimare velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx servata esset: et ille, inter aurum accipiendum et spem pacis solutis animis, Gallos aggressus sit; ipse armatos capientesque arcem depulerit: illius gloriæ pars virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint; 15 "suæ victoriæ neminem omnium mortalium socium esse." His opinionibus inflato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et impotens, postquam inter Patres non, quantum æquum censebat, excellere suas opes animadvertit; primum

omnium ex Patribus popularis factus, cum plebejs magistratibus consilia communicare; criminando Patres, alliciendo ad se plebem, jam aurâ, non consilio, ferri, famæque magnæ malle quàm bonæ esse: et, non contentus agrariis legibus, quæ materia semper tribunis plebis seditionum fuisset, fidem moliri cœpit: "acriores quippe æris alieni
 "stimulos esse, qui non egestatem modò atque ignominiam
 "minentur, sed nervo ac vinculis corpus liberum territent:"
 et erat æris alieni magna vis, re damnoissimâ etiam diviti-
 10 bus, ædificando contracta. Bellum itaque Volscum, grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem causæ jactatum, ut major potestas quæreretur. Sed nova consilia Manlii magis compulere senatum ad dictatorem creandum. Creatus A. Cornelius Cossus magis-
 15 trum equitum dixit T. Quintium Capitolinum.

XIV. Dictator exercitum in stativis tenebat, minimè dubius, bellum cum his populis Patres jussuros; quum major domi exorta moles cœgit acciri Romam eum, gliscente in dies seditione, quam solito magis metuendam auctor faciebat:
 20 non enim jam orationes modò M. Manlii, sed facta, popularia in speciem, tumultuosa eadem, quâ mente fierent, intuenda erant. Centurionem, nobilem militarijs factis, judicatum pecuniæ quum duci vidisset, medio foro cum catervâ suâ accurrit et manum injecit: vociferatusque de superbiâ Patrum, ac crudelitate scœnatorum, et miserijs plebis, virtutibus ejus viri fortunæque, "Tum verò ego," inquit, "nequidquam hæc
 25 "dextrâ Capitolium arcemque servaverim, si civem com-
 "militonemque meum, tamquam Gallis victoribus captum,
 "in servitutem ac vincula duci videam." Inde rem creditori palàm populo solvit, librâque et ære liberatum emittit, Deos atque homines obtestantem, ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis Romanæ, gratiam referant. Acceptus
 extemplo in tumultuosam turbam, et ipse tumultum augebat, cicatrices acceptas Vejenti, Gallico, aliisque deinceps
 30 bellis, ostentans. "Se militantem, se restituentem eversos
 "penates, multiplici jam sorte exsolutâ, mergentibus semper
 "sortem usuris, obrutum scœnore esse: videre lucem, forum,
 "civium ora, M. Manlii operâ: omnia parentum beneficia ab
 "illo se habere: illi devovere corporis vitæque ac sanguinis
 40 "quod supersit. Quodcumque sibi cum patriâ, penatibus
 "publicis ac privatis, juris fuerit, id cum uno homine esse."
 His vocibus instincta plebes quum jam unius hominis esset,

addita alia commotioris ad omnia turbanda consilii res. Fundum in Vejenti, caput patrimonii subjecit præconi : " Ne quem vestrûm," inquit, " Quirites, donec quidquam in " re meâ supererit, judicatum addictumve duci patiar." Id verò ita accendit animos, ut per omne fas ac nefas secuturi vindicem libertatis viderentur. Ad hoc, domi, concionantis in modum, sermones pleni criminum in Patres ; inter quos, quum, omisso discrimine, vera an vana jaceret, " thesauros Gallici auri occultari a Patribus " jecit : " nec jam possidendis publicis agris contentos esse, nisi pecuniam quoque publicam avertant : ea res si palàm fiat, exsolvi plebem aere alieno posse." Quæ ubi objecta spes est, enimvero indignum facinus videri, quum conferendum ad redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit, tributo collationem factam ; idem aurum, ex hostibus captum, in paucorum prædam cessisse. Itaque exsequebantur quærendo, ubi tantæ rei furtum occultaretur ; differenteque, et tempore suo se indicaturum dicente, cæteris omissis, eò versæ erant omnium curæ ; apparebatque, nec veri indicii gratiam mediam, nec falsi offensionem fore.

XV. Ita suspensis rebus, dictator, accitus ab exercitu, in Urbem venit. Postero die senatu habito, quum, satis periclitatus voluntates hominum, discedere senatum ab se vetuisset, stipatus eâ multitudine, sellâ in comitio positâ, viatorem ad M. Manlium misit ; qui, dictatoris jussu vocatus, quum signum suis dedisset, adesse certamen, agmine ingenti ad tribunal venit. Hinc senatus, hinc plebs, suum quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. Tum dictator, silentio facto, " Utinam," inquit, " mihi Patribusque Romanis ita de cæteris rebus cum plebe conveniat, quem admodum quod ad te attinet, eamque rem, quam de te sum quæsiturus, conventurum satis confido. Spem factam a te civitati video, fide incolumi, ex thesauris Gallicis, quos primores Patrum occultent, creditum solvi posse. Cui ego rei tantùm abest ut impedimento sim, ut, contrâ, te, M. Manli, adhorter, liberes fœnore plebem Romanam ; et istos, incubantes publicis thesauris, ex prædâ clandestinâ evolvas. Quod nisi facis, sive quòd et ipse in parte prædæ sis, sive quia vanum indicium est, in vincula te duci jubebo ; nec diutius patiar a te multitudinem fallaci spe concitari." Ad ea Manlius, " nec se fefellisse," ait, " non adversus Volscos toties hostes, quoties Patribus expe-

"diat, nec adversus Latinos Hernicosque, quos falsis crimini-
 "bus in arma agant, sed adversus se ac plebem Romanam,
 "dictatorem creatum esse. Jam, omisso bello, quod simulatum
 "sit, in se impetum fieri : jam dictatorem profiteri patrocini-
 5 "um fœneratorum adversus plebem : jam sibi ex favore mul-
 "titudinis crimen et perniciem quæri. Offendit," inquit,
 "te, A. Corneli, vosque, Patres conscripti, circumfusa turba
 "lateri meo? Quin eam diducitis a me singuli vestris
 "beneficiis, intercedendo, eximendo de nervo cives vestros,
 10 "prohibendo judicatos addictosque duci, ex eo, quod affluit
 "opibus vestris, sustinendo necessitates aliorum? Sed
 "quid ego vos, de vestro impendatis, hortor? Sortem aliam
 "ferre: de capite deducite, quod usuris pernumeratum est:
 "jam nihilo mea turba, quàm ullius, conspectior erit. 'At
 15 "enim, quid ita solus ego civium curam ago?' nihilo
 "magis, quod respondeam, habeo, quàm si quæras, quid ita
 "solus Capitolium arcemque servaverim. Et tum universis,
 "quam potui, opem tuli, et nunc singulis feram. Nam
 "quod ad thesauros Gallicos attinet, rem, suapte naturâ
 20 "facilem, difficilem interrogatio facit: cur enim quæritis,
 "quod scitis? cur, quod in sinu vestro est, excuti jubetis
 "potiùs, quàm ponatis, nisi aliqua fraus subest? Quò ma-
 "gis argui præstigias jubetis vestras, eò plùs vereor, ne ab-
 "stuleritis observantibus etiam oculos. Itaque non ego,
 25 "vobis ut indicem prædas vestras, sed vos id cogendi estis,
 "ut in medium proferatis."

XVI. Quum mittere ambages dictator juberet, et aut
 peragere verum indicium cogeret, aut fateri facinus insimu-
 lati falso crimine senatûs, oblatæque vani furti invidiæ; ne-
 30 gantem, arbitrio inimicorum se locuturum, in vincula duci
 jussit. Arreptus a viatore, "Jupiter," inquit, "Optime
 "Maxime, Junoque Regina, ac Minerva, cæterique Dii De-
 "æque, qui Capitolium arcemque incolitis, siccine vestrum
 "militem ac præsidem sinitis vexari ab inimicis? Hæc
 35 "dextra, quâ Gallos fudi a delubris vestris, jam in vinculis
 "et catenis erit?" Nullius nec oculi nec aures indignita-
 tem ferebant: sed invicta sibi quædam patientissima justi
 imperii civitas fecerat: nec, adversus dictatoriam vim, aut
 tribuni plebis aut ipsa plebs attollere oculos aut hiscere au-
 40 debant. Conjecto in carcerem Manlio, satis constat, mag-
 nam partem plebis vestem mutâsse, multos mortales capil-
 lum ac barbam promisisse, obversatamque vestibulo carceris

mœstam turbam. Dictator de Volscis triumphavit: invidiæque magis triumphus, quàm gloriæ fuit: quippe domi, non militiæ, partum eum; actumque de cive, non de hoste, fremebant: unum defuisse tantum superbiæ, quod non M. Manlius ante currum sit ductus. Jamque haud procul seditione res erat; cujus leniendæ causâ, postulante nullo, largitor voluntarius repentè senatus factus, Satricum coloniam duomillia civium Romanorum deduci jussit: bina jugera et semisses agri assignati. Quod quum et parvum et paucis datum, et mercedem esse prodendi M. Manlii interpretarentur; remedio irritatur seditio: et jam magis insignis et sordibus et facie reorum turba Manliana erat; amotusque, post triumphum abdicatione dictaturæ, terror et linguam et animos liberaverat hominum.

XVII. Audiebantur itaque propalam voces exprobrantium multitudini, "quod defensores suos semper in præcipitem locum favore tollat, deinde in ipso discrimine periculi destituat. Sic Sp. Cassium, in agros plebem vocantem, sic Sp. Mælium, ab ore civium famem suis impensis propulsantem, oppressos; sic M. Manlium, mersam et obrutam fenore partem civitatis in libertatem ac lucem extrahentem, proditum inimicis. Saginare plebem populares suos, ut jugulentur. Hocceine patiendum fuisse, si ad nutum dictatoris non responderit vir consularis? Fingerent mentitum antè, atque ideo non habuisse, quod tum responderet: cui servo unquam mendacii pœnam vincula fuisse? Non observatam esse memoriam noctis illius, quæ pæne ultima atque æterna nomini Romano fuerit? non speciem agminis Gallorum, per Tarpejam rupem scandentis? non ipsius M. Manlii, qualem eum armatum, plenum sudoris ac sanguinis, ipso pæne Jove erepto ex hostium manibus, vident? Selibrisne farris gratiam servatori patriæ relatam? et quem propè cœlestem, cognomine certè Capitolino Jovi parem, fecerint, eum pati vinctum in carcere, in tenebris, obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? Adeo in uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam opem in tam multis uni esse?" Jam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur, refracturosque carcerem minabantur; quum, remisso eo quod erepturi erant, ex senatûs-consulto Manlius vinculis liberatur: quo facto non seditio finita, sed dux seditioni datus est. Per eosdem dies Latinis et Hernicis, simul colonis Circejensibus et a Velitris, purgantibus se Vol-

sei crimine belli, captivosque repetentibus, ut suis legibus in eos animadverterent, tristia responsa reddita; tristiora colonis, quod cives Romani patriæ oppugnandæ nefanda consilia inissent. Non negatum itaque tantum de captivis; 5 sed (in quo ab sociis tamen temperaverant) denuntiaturum senatus verbis, facerent properè ex Urbe, ab ore atque oculis populi Romani, ne nihil eos legationis jus, externo, non civi, comparatum, tegeret.

[B. C. 571. A. C. 381.] XVIII. Recrudescente Manlianâ seditione, sub exitu anni comitia habita, creatique tribuni militum consulari potestate ex Patribus Ser. Cornelius Maluginensis tertium, P. Valerius Potitus iterum, M. Furius Camillus, Ser. Sulpicius Rufus iterum, C. Papirius Crassus, T. Quintius Cincinnatus secundum. Cujus principio anni et Patribus et plebi peropportune externa pax data; plebi, quod, non advocata delectu, spes cepit, dum tam potentem haberet ducem, sonoris expugnandi; Patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis malis. Igitur, quum pars utraque acrior aliquantò coorta esset, in propinquum 30 certamen aderat et Manlius. Advocatâ domum plebe, cum principibus novandarum rerum interdiu noctuque consilia agitât, plenior aliquantò animorum irarumque, quam antea fuerat. Iram accenderat ignominia recens in animo ad contumeliâ inexpertò; spiritus dabat, quod nec ausus esset idem in se dictator, quod in Sp. Mælio Cincinnatus Quintius fecisset; et vinculum suorum invidiam non dictator modò abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset. His simul inflatus exacerbatusque, jam per se accensos incitabat plebis animos: "Quousque tandem 35 "ignorabitis vires vestras, quas natura ne bellas quidem ignorare voluit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. Si singuli singulos aggressuri essetis, tamen "acrius crederem vos pro libertate, quam illos pro dominatione, certaturos. Quot enim clientes circa singulos fuistis 40 "patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Ostendite "modò bellum; pacem habebitis. Videant vos paratos ad vim; jus ipsi remittent. Audendum est aliquid universis, "aut omnia singulis patiendâ. Quousque me circumspectabitis? Ego quidem nulli vestrum deero: ne fortuna mea desit, videte. Ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus "repentè fui: et vidistis in vincula duci universi eum, qui "a singulis vobis vincula depuleram. Quid sperem, si plus

"in me audeant inimici? an exitum Cassii Mæliique ex-
 "spectem? Bene facitis, quòd abominamini: Dii prohibe-
 "bunt hæc: sed nunquam propter me de cælo descendant.
 "Vobis dent mentem, oportet, ut prohibeatis: sicut mihi
 "dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris hostibus, a
 "superbis defenderem civibus. Tam parvus animus tanti
 "populi est, ut semper vobis auxilium adversus inimicos sa-
 "tis sit; nec ullum, nisi quâtenus imperari vobis sinatis,
 "certamen adversus Patres nôritis? Nec hoc naturâ insi-
 "tum vobis est, sed usu possideminî. Cur enim adversus 10
 "externos tantum animorum geritis, ut imperare illis æquum
 "censeatis? quia consuevistis cum eis pro imperio certare,
 "adversus hos tentare magis, quàm tueri, libertatem. Ta-
 "men qualescumque duces habuistis, qualescumque ipsi
 "fuistis, omnia adhuc, quantacumque petistis, obtinûistis, 15
 "seu vi, seu fortunâ vestrâ. Tempus est, etiam majora
 "conari. Experimini modò et vestram felicitatem, et me
 "(ut spero) feliciter expertum: minore negotio, qui imperet
 "Patribus, imponetis, quàm, qui resisterent imperantibus,
 "imposuistis. Solo æquandæ sunt dictaturæ consulatusque, 20
 "ut caput attollere Romana plebes possit. Proinde adeste;
 "prohibete jus de pecuniis dici: ego me patronum profite-
 "or plebis, quod mihi cura mea et fides nomen induit.
 "Vos si quo insigni magis imperii honorisve nomine ves-
 "trum appellabitis ducem, eo utemini potentiore ad obtinen- 25
 "da ea, quæ vultis." Inde de regno agendi ortum initium
 "dicitur: sed nec cum quibus, nec quem ad finem consilia
 "pervenerint, sat planum traditur.

XIX. At in parte alterâ senatus de secessione, in domum
 privatam, plebis, forte etiam in arce positam, et imminenti 30
 mole libertati, agitatur. Magna pars vociferantur, Servilio
 Ahalâ opus esse, qui non, in vincula duci jubendo, irritet
 publicum hostem, sed unius jacturâ civis finiat intestinum
 bellum. Decurritur ad leniorem verbis sententiam, vim ta-
 men eandem habentem, "Ut videant magistratus, ne quid 35
 "ex perniciosis consiliis M. Manlii respublica detrimenti
 "capiat." Tum tribuni consulari potestate, tribunique ple-
 "bei (nam et, quia eundem et suæ potestatis, quem libertatis
 "omnium, finem cernebant, Patrum auctoritati se dediderant),
 "hi tum omnes, quid opus facto sit, consultant. Quum præ- 40
 "ter vim et cædem nihil cuiquam occurreret, eam autem in-
 "gentis diuinationis fore appareret; tum M. Mænius et

Q. Publilius tribuni plebis, "Quid Patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis esse adversus unum pestiferum civem debet? Quid cum plebe aggredimur eum, quem per ipsam plebem tutius aggredi est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? Diem dicere ei nobis in animo est: nihil minus populare quàm regnum est. Simul multitudo illa non secum certari viderint, et ex advocatis iudices facti erunt, et accusatores de plebe, patricium reum intuebuntur, et regni crimen in medio; nulli magis, quàm libertati favebunt suæ."

XX. Approbantibus cunctis, diem Manlio dicunt: quod ubi est factum, primò commota plebs est, utique postquam sordidatum reum viderunt; nec cum eo non modò Patrum quemquam, sed ne cognatos quidem aut affines, postremò ne fratres quidem, A. et T. Manlios: quod ad eum diem nunquam usu venisset, ut in tanto discrimine non et proximi vestem mutarent: Ap. Claudio in vincula ducto, C. Claudium inimicum Claudiamque omnem gentem sordidatam fuisse: consensu opprimi popularem virum, quòd primus a Patribus ad plebem defecisset. Quum dies venit, quæ, præter cœtus multitudinis seditiosasque voces, et largitionem et fallax indicium, pertinentia propriè ad regni crimen, ab accusatoribus objecta sint reo, apud neminem auctorem invenio: nec dubito haud parva fuisse, quum damnandi mora plebi non in causâ, sed in loco, fuerit. Illud notandum videtur, ut sciant homines, quæ et quanta decora fœda cupiditas regni non ingrata solùm, sed invisa etiam, reddiderit. Homines propè quadringentos produxisse dicitur, quibus sine fœnore expensas pecunias tulisset, quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset. Ad hæc, decora quoque belli non commemorâsse tantùm, sed protulisse etiam conspicienda; spolia hostium cæsorum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta; in quibus insignes duas murales coronas, civicas octo: ad hæc, servatos ex hostibus cives produxisse; inter quos C. Servilium magistrum equitum absentem nominatum; et quum ea quoque, quæ bello gesta essent, pro fastigio rerum oratione etiam magnificâ, facta dictis æquando, memorâsset, nudâsse pectus insigne cicatricibus bello acceptis; et identidem, Capitolium spectans, Jovem Deosque alios devocâsse ad auxilium fortunarum suarum: precatusque esse, ut, quam mentem sibi Capitolinam arcem protegenti ad salutem populi Romani dedissent, eam

populo Romano in suo discrimine darent : et orasse singulos universosque, ut Capitolium atque arcein intuentes, ut ad Deos immortales versi, de se judicarent. In Campo Martio quum centuriatim populus citaretur, et reus, ad Capitolium manus tendens, ab hominibus ad Deos preces avertisset ; apparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberassent ab tanti memoriâ decoris, nunquam fore in præoccupatis beneficio animis vero crimini locum. Ita predictâ die, in Pœtelinum lucum extra portam Nomentanam, unde conspectus in Capitolium non esset, concilium populi indictum est.¹⁰ Ibi crimen valuit, et obstinatis animis triste iudicium, invisumque etiam iudicibus, factum. Sunt qui per duumviros, qui de perduellione anquirerent, creatos, auctores sint damnatum. Tribuni de saxo Tarpejo dejecerunt : locusque idem in uno homine et eximiæ gloriæ monumentum¹⁵ et pœnæ ultimæ fuit. Adjectæ mortuo notæ sunt : publica una ; quòd, quum domus ejus fuisset, ubi nunc ædes atque officina Monetæ est, latum ad populum est, ne quis patricius in arte aut Capitolio habitaret : gentilicia altera ; quòd gentis Manliæ decreto cautum est, ne quis deinde Marcus Manlius vocaretur. Hunc exitum habuit vir, nisi in liberâ civitate natus esset, memorabilis. Populum brevi, postquam periculum ab eo nullum erat, per se ipsas recordantem virtutes, desiderium ejus tenuit. Pestilentia etiam brevi consecuta, nullis occurrentibus tantæ cladis causis, ex Manliano²⁰ supplicio magnæ parti videri orta : “ violatum Capitolium “ esse sanguine servatoris : nec Diis cordi fuisse pœnam ejus “ oblatam propè oculis suis, a quo sua templa erepta e manibus hostium essent.”

EPI TOM E LIBRI SEPTIMI.

Duo novi magistratus adjecti sunt, prætura et curulis ædilitas. Pestilentia civitas laboravit, eamque insignem fecit mors Furii Camilli: cujus remedium et finis quum per novas religiones quaereretur, ludii scenici tunc primùm facti sunt. Quum dies L. Manlio dicta esset a M. Pomponio tribuno plebis propter defectum acerbè actum, et T. Manlium filium rus relegatum sine ullo crimine; adolescens ipse, cujus relegatio patri objiciebatur, venit in cubiculum tribuni, strictoque gladio cõgit eum in verba sua jurare, non perseveraturum se in accusatione. Quum telluris hiatu tota ad ultimum territa patria foret, tunc omnia pretiosa missa sunt in præaltam voraginem urbis Romanæ. In eam Curtius armatus, sedens equo, se præcipitavit; eaque expleta est. T. Manlius adolescens, qui patrem a tribunicia vexatione vindicaverat, contra Gallum, provocantem aliquem ex militibus Romanis, in singulare cortamen descendit, eique occiso torquem aureum detraxit; quem ipse postea tulit, et ex eo Torquatus est nuncupatus. Duæ tribus additæ, Pomptina et Publilia. Licinius Stolo lege ab ipso latâ damnatus est, quod plus quingentis jugeribus agri possideret. M. Valerius, tribunus militum, Gallum, a quo provocatus erat, insidente galeæ corvo, et unguibus rostroque hostem infestante, occidit, et ex eo Corvi nomen accepit: consulque proximo anno, quum annos viginti tres haberet, ob virtutem creatus est. Amicitia cum Carthaginensibus junctæ. Campani, quum urgerentur a Samnitibus bello, auxilio adversus eos a senatu petito, quum id non impetrarent, urbem atque agros populo Romano dediderunt; ob quam causam ea, quæ populi Romani facta essent, defendi bello adversus Samnites placuit. Quum ab A. Cornelio consule exercitus in iniquum locum deductus in magno discrimine esset, P. Decii Muris, tribuni militum, operâ servatus est: qui, occupato colle super id jugum, in quo Samnites considerant, occasionem consuli in equiorem locum evadendi dedit: ipse ab hostibus circumsessus erupit. Quum milites Romani, qui Capuæ in præsidio erant relictî, de eâ occupandâ urbe conspirassent, et detecto consilio, metu supplicii a populo Romano defecissent; per M. Valerium Corvum dictatorem, qui consilio suo eos a furore revocaverat, patriæ restituti sunt. Res præterea contra Hernicos, et Gallos, et Tiburtes, et Privernates, et Tarquinios, et Samnites, et Volscos prosperè gestas continet. [CAP. I.—XLII. v. c. 369—413. A. c. 363—339.]

EPI TOM E LIBRI OCTAVI.

LATINI cum Campanis defecerunt, et, missis legatis ad senatum, conditionem tulerunt, ut, si pacem habere vellent, alterum ex Latinis consulem facerent. Quâ legatione perlata, prætore eorum Annio de Capitolio ita prolapsus est, ut exanimaretur. T. Manlius consul filium, quod contra edictum adversus Latinos, quamvis prosperè, pugnasset, securi percussit. Laborantibus in acie Romanis, P. Decius, tunc consul cum Manlio, devovit se pro exercitu; et, concitato equo quum in medios hostes se intulisset, interfectus morte suâ Romanis victoriam restituit. Latini in deditionem venerunt. T. Manlio in Urbem reverso nemo ex juventute obviam processit. Minucia, virgo Vestalis, incesti damnata est. Ausonibus victis, in oppidum ex iis captum, Cales, colonia deducta est. Item Fregellæ colonia deducta sunt. Veneficium complurium matronarum deprehensum est; quarum plurimæ statim epotis medicaminibus perierunt. Lex de veneficio tunc primùm constituta est. Privernatibus, quum rebellassent, victis civitas data est. Palæopolitani, bello et obsidione victi, in deditionem venerunt. Q. Publilio, qui eos obsederat, primò et imperium prolatum, et pro consule decretus triumphus. Plebs nexu liberata est propter L. Papirii creditoris libidinem, qui C. Publilio debitori suo stuprum inferre voluerat. Quum L. Papirius dictator reversus in Urbem ab exercitu esset propter auspicia repetenda, Q. Fabius magister equitum, occasione rei bene gerendæ invitatus, contra edictum ejus prosperè adversus Samnites pugnavit. Ob eam causam quum dictator de magistro equitum supplicium sumpturus videretur, Fabius Romam profugit: et, quum causâ parum proficeret, populi precibus donatus est. Res præterea contra Samnites prosperè gestas continet. [CAP. I.—XL. v. c. 414—439. A. c. 338—390.]

LIBRI NONI

CAP. I—XI. XVI—XIX.

EPITOME LIBRI NONI.

II. III, &c. T. Veturius et Sp. Postumius apud Caudinas Furcas, deducto in locum arctum exercitu, quum nulla spes evadendi esset, fœdere cum Samnitibus facto, et sexcentis equitibus Romanis obsaidibus datis, ita exercitum abduxerunt, ut omnes sub jugum mitterentur: VIII. IX, &c. Idemque, auctore Sp. Postumio consule (qui in senatu suaserat, ut eorum deditione, quorum culpâ tam deforme fœdus ictum erat, publica fides liberaretur), cum duobus tribunis plebis, et omnibus qui fœdus sponponderant, dediti Samnitibus, non sunt recepti. Nec multò post, fasis a Papirio Cursore Samnitibus et sub jugum missis, receptisque sexcentis equitibus Romanis, qui obsides dati erant, pudor prioris flagitii abolitus est. Tribus dum adjectis sunt, Ufentina et Falerina. Suessa et Pontis colonie deductæ sunt. Ap. Claudius censor aquam perduxit: viam stravit, quæ Appia vocata est: libertinorum filios in senatum legit. Ideoque, quoniam is ordo videbatur iniquitatis indignis, sequentis anni consules in senatu legendo observaverunt, quemadmodum antè per proximos censores observatum fuerat. Res præterea contra Apulos, Etruscos, Umbros, Marsos, Pelignos, Æquos, et Samnites, quibus fœdus erat restitutum, prosperè gestas continet. Flavius scriba, libertino patre natus, ædilis curulis fuit per forensem factionem creatus: quæ quum comitæ et Campum turbaret, et in iis propter nimias vires dominaretur, a Q. Fabio censore in quatuor tribus redacta est, quas urbanas appellavit. Eaque res Fabio Maximo nomen dedit. XVI. XVII, &c. In hoc libro mentio Alexandri Magni, qui temporibus his fuit; et, æstimatis populi Romani viribus, quæ tunc erant, colligitur, si Alexander in Italiam trajecisset, non tam facilem ei victoriam de populo Romano fore, quàm de iis gentibus, quas ad Orientem imperio suo subjecerat. [CAP. I—XLVI. U. C. 433—449. A. C. 319—303.]

I. SEQUITUR hunc annum nobilis clade Romanâ Caudina pax, T. Veturio Calvino, Sp. Postumio, consulibus. Samnites eo anno imperatorem C. Pontium, Herennii filium, habuerunt, patre longè prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem ducemque. Is, ubi legati, qui ad dedendas res missi erant, pace infectâ redierunt, "Ne nihil actum," inquit, "hac legatione censeatis, expiatum est, quidquid ex fœdere rupto irarum in nos cœlestium fuit. Satis scio, quibuseumque Diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem dedendi res, quæ a nobis ex fœdere repetitæ fuerant, iis non fuisse cordi tam superbè ab Romanis fœderis expiationem spretam. Quid enim ultrà fieri ad placandos

“Deos mitigandosque homines potuit, quàm quod nos feci-
 mus? Res hostium in prædâ captas, quæ belli jure nos-
 træ videbantur, remisimus: auctores belli, quia vivos non
 potuimus, perfunctos jam fato dedidimus: bona eorum,
 5 “ne quid ex contagione noxæ remaneret penes nos,
 “Romam portavimus. Quid ultra tibi, Romane, quid
 “fœderi, quid Diis arbitris fœderis debeo? Quem tibi tua-
 “rum irarum, quem meorum suppliciorum judicem feram,
 “neminem, neque populum, neque privatum, fugio. Quòd
 10 “si nihil cum potentiore juris humani relinquitur inopi, at
 “ego ad Deos vindices intolerandæ superbie confugiam; et
 “precabor, ut iras suas vertant in eos, quibus non suæ red-
 “ditæ res, non alienæ accumulatæ satis sint; quorum sæ-
 “vitiam non mors noxiorum, non deditio exanimatorum
 15 “corporum, non bona sequentia domini deditioem exsati-
 “ent. Placari nequeunt, nisi hauriendum sanguinem lani-
 “andaque viscera nostra præbuerimus. Justum est bellum,
 “Samnites, quibus necessarium; et pia arma, quibus nulla
 “nisi in armis relinquitur spes. Proinde, quum rerum hu-
 20 “manarum maximum momentum sit, quam propitiis rem,
 “quam adversis agant Diis, pro certo habete, priora bella
 “adversus Deos magis, quàm homines, gessisse; hoc, quod
 “instat, ducibus ipsis Diis gesturos.”

II. Hæc, non læta magis quàm vera, vaticinatus, exercitu
 25 educto, circa Caudium castra, quàm potest occultissimè,
 locat: inde ad Calatiam, ubi jam consules Romanos castra-
 que esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit;
 pecoraque diversos, alium alibi, haud procul Romanis pas-
 cere jubet præsidiis: ubi inciderint in prædatores, ut idem
 30 omnibus sermo constet, “legiones Samnitium in Apuliâ esse,
 “Luceriam omnibus copiis circumsedere: nec procul abesse,
 “quin vi capiant.” Jam is etiam rumor antè, de industriâ
 vulgatus, venerat ad Romanos; sed fidem auxere captivi,
 eò maxime, quòd sermo inter omnes congruebat. Haud
 35 erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret, bonis ac
 fidelibus sociis; simul ne Apulia omnis ad præsentem ter-
 rorem deficeret: ea modò, quâ irent, consultatio fuit. Dux
 ad Luceriam ferebant viæ; altera præter oram Superi maris
 patens aperta que, sed, quantò tutior, tantò ferè longior; al-
 40 tera per Furculas Caudinas brevior. Sed ita natus locus
 est: saltus duo alti angusti silvosique sunt, montibus circoà
 perpetuis inter se juncti: jacet inter eos satis patens, clausus

in medio, campus, herbidus aquosusque, per quem medium iter est. Sed antè, quàm venias ad eum, intrandæ primæ angustiae sunt; et aut eadem, quâ te insinuaveris, retro via repetenda; aut, si ire porro pergas, per alium saltum arctiorem impeditioremque evadendum. In eum campum viâ aliâ per cavam rupem Romani, demisso agmine, quum ad alias angustias protinus pergerent, septas dejectu arborum, saxorumque ingentium objacentem molem invenêre. Quum fraus hostilis apparuisset, præsidium etiam in summo saltu conspicitur. Citati inde retro, quâ venerant, pergunt repetere viam: eam quoque clausam suâ obice armisque inveniunt. Sistunt inde gradum sine ullius imperio: stuporque omnium animos, ac velut torpor quidam insolitus membra tenet: intuentesque alii alios (quum alterum quisque compotem magis mentis ac consilii ducerent) diu immobiles silent. Deinde ubi prætoria consulum erigi vidêre, et expedire quosdam utilia operi, quamquam ludibrio fore munientes, perditis rebus ac spe omni ademptâ, cernebant; tamen, ne culpam malis adderent, pro se quisque, nec hortante ullo nec imperante, ad muniendum versi, castra propter aquam vallo circumdant; sua ipsi opera laboremque irritum (præterquam quòd hostes superbè increpabant) cum miserabili confessione eludentes. Ad consules mæstos, ne advocantes quidem in consilium (quando nec consilio nec auxilio locus esset), suâ sponte legati ac tribuni conveniunt: militesque ad prætorium versi, opem, quam vix Dii immortales ferre poterant, ab ducibus exposcunt.

III. Querentes magis, quàm consultantes, nox oppressit: quum pro ingenio quisque fremerent: alius "per obices viarum;" alius, "per adversa montium, per silvas, quâ ferri arma poterunt, eamus. Modò ad hostem pervenire liceat, quem per annos jam propè triginta vincimus; omnia æqua et plana erunt Romano, in perfidum Samnitum pugnanti:" alius, "Quò; aut quâ eamus? Num montes moliri sede suâ paramus? Dum hæc imminerebunt as juga, quâ tu ad hostem venies? Armati, inermes, fortes, ignavi, pariter omnes capti atque victi sumus. Ne ferrum quidem ad bene moriendum oblaturus est hostis: sedens bellum conficiet." His invicem sermonibus, quâ cibi, quâ quietis immemor, nox traducta est. Ne Samnitibus quidem consilium in tam lætis suppetebat rebus: itaque universi Herennium Pontium, patrem imperatoris, per lite-

ras consulendum censent. Jam is, gravis annis, non
 militaribus solùm, sed civilibus quoque, abscesserat muneri-
 bus: in corpore tamen affecto vigeat vis animi con-
 siliique. Is, ubi accepit, ad Furculas Caudinas inter duos
 5 saltus clausos esse exercitus Romanos, consultus ab nuntio
 filii, censuit, omnes inde quàm primùm inviolatos dimitten-
 dos; quæ ubi sprete sententia est, iterumque, eodem reme-
 ante nuntio, consulebatur, censuit, ad unum omnes interfici-
 ciendos. Quæ ubi tam discordia inter se, velut ex ancipiti
 10 oraculo, responsa data sunt; quamquam filius ipse in primis
 jam animum quoque patris consensuisse in affecto corpore
 rebatur; tamen consensu omnium victus est, ut ipsum in
 consilium acciret. Nec gravatus senex plastro in castra
 dicitur advectus, vocatusque in consilium ita ferme locutus
 15 esse, ut nihil sententiæ suæ mutaret; causas tantùm adice-
 ret: "Priore se consilio, quod optimum duceret, cum po-
 tentissimo populo per ingens beneficium perpetuam firma-
 re pacem amicitiamque: altero consilio in multas ætates,
 "quibus, amissis duobus exercitibus, haud faciliè receptura
 20 "vires Romana res esset, bellum differre: tertium nullum
 "consilium esse." Quum filius alique principes percon-
 tando exsequerentur, "Quid si media via consilii capere-
 tur; ut et dimitterentur incolumes, et leges iis jure belli
 "victis imponerentur?" "Ista quidem sententia;" inquit,
 25 "ea est, quæ neque amicos parat, neque inimicos tollit.
 "Servate modò, quos ignominiâ irritaveritis: ea est Roma-
 na gens, quæ victa quiescere nesciat. Vivet semper in
 "pectoribus illorum, quidquid istuc præsens necessitas in-
 "usserit; neque eos ante multiplices pœnas expetitas a vo-
 30 "bis quiescere sinet."

IV. Neutrâ sententiâ acceptâ, Herennius domum e cas-
 tris est avectus. Et in castris Romanis quum frustra multi
 conatus ad erumpendum capti essent, et jam omnium rerum
 inopia esset; victi necessitate legatos mittunt, qui primùm
 35 pacem æquam peterent: si pacem non impetrarent, uti pro-
 vocarent ad pugnam. Tum Pontius, "debellatum esse," re-
 spondit: "et, quoniam ne victi quidem ac capti fortunam fa-
 "teri scirent, inermes cum singulis vestimentis sub jugum
 "missurum: alias conditiones pacis æquas victis ac victoribus
 40 "fore; si agro Samnitiū decederetur, coloniæ abduceren-
 "tur, suis deinde legibus Romanum ac Samnitē æquo fœ-
 "dere victurum. His conditionibus paratum se esse fœdus

“cum consulibus ferire : si quid eorum displiceat, legatos re-
 “dire ad se” vetuit. Hæc quum legatio renuntiaretur, tantus
 gemitus omnium subitò exortus est, tantaque mœstitia inces-
 sit, ut non gravius accepturi viderentur, si nuntiaretur, omni-
 bus eo loco mortem oppetendam esse. Quum diu silentium fu- 5
 isset, nec consules aut pro fœdere tam turpi, aut contra fœdus
 tam necessarium, hiscere possent ; tum L. Lentulus, qui tum
 princeps legatorum virtute atque honoribus erat, “Patrem
 “meum,” inquit, “consules, sæpe audiivi memorantem, se in
 “Capitolio unum non fuisse auctorem senatui redimendæ auro 10
 “a Gallis civitatis, quando nec fossâ valloque ab ignavissimo
 “ad opera ac muniendum hoste clausi essent ; et erumpere,
 “si non sine periculo magno, tamen sine certâ perniciæ
 “possent. Quòd si, ut illis decurrere ex Capitolio armatis 15
 “in hostem licuit (quo sæpe modo obsessi in obsidentes
 “eruperunt), ita nobis æquo aut iniquo loco dimicandi tan-
 “tummodo cum hoste copia esset, non mihi paterni animi
 “indoles in consilio dando deesset. Equidem mortem pro
 “patriâ præclaram esse fateor : et me vel devovere pro po-
 “pulo Romano legionibusque, vel in medios me immittere 20
 “hostes, paratus sum. Sed hîc patriam video, hîc quidquid
 “Romanarum legionum est : quæ, nisi pro se ipsis ad mor-
 “tem ruere volunt, quid habent, quod morte suâ servant ?
 “‘Tecta Urbis,’ dicat aliquis, ‘et mœnia, et eam turbam, a
 “‘quâ Urbs incolitur.’ Immo (Hercule !) produntur ea om- 25
 “nia, deleta hoc exercitu, non servantur. Quis enim ea
 “tuebitur ? Imbellis videlicet atque inermis multitudo ?
 “tam (Hercule !) quàm a Gallorum impetu defendit. An
 “a Vejis exercitum Camillumque ducem implorabunt ?
 “Hîc omnes spes opesque sunt, quas servando, patriam ser- 30
 “vamus : dedendo ad necem, patriam deserimus ac prodi-
 “mus. ‘At fœda atque ignominiosa deditio est.’ Sed ea
 “caritas patriæ est, ut tam ignominiâ eam, quàm morte
 “nostrâ, si opus sit, servemus. Subeatur ergo ista, quanta-
 “cumque est, indignitas ; et pareatur necessitati, quam ne 35
 “Dii quidem superant. Ite, consules, redimite armis civi-
 “tatem, quam auro majores vestri redemerunt.”

V. Consules profecti ad Pontium in colloquium, quum de
 fœdere victor agitaret, negârunt, injussu populi fœdus fieri
 posse : nec sine facialibus cærimoniâque aliâ solenni. Ita- 40
 que non, ut vulgò credunt, Claudiusque etiam scribit, fœ-
 dere pax Caudina, sed per sponsionem, facta est. Quid

enim aut sponsoribus in fœdere opus esset aut obsidibus, ubi precatione res transigitur? "per quem populum fiat quòd minùs legibus dictis stetur, ut eum ita Jupiter feriat, quem-
 5 "admodum a fecialibus porcus feriatur." Spoponderunt consules, legati, quæstores, tribuni militum; nominaque omnium, qui spoponderunt, exstant: ubi, si ex fœdere acta res esset, præterquam duorum fecialium, non exstarent; et propter necessariam fœderis dilationem obsides etiam sexcenti equites imperati, qui capite luerent, si pacto non sta-
 10 retur. Tempus inde statutum tradendis obsidibus, exercitûque inermi mittendo. Redintegrait luctum in castris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus, quorum temeritate in eum locum deducti essent; quorum ignaviâ fœdiùs inde, quàm venissent, abituri. Illis non ducem lo-
 15 corum, non exploratorem fuisse: belluarum modo cæcos in foveam missos. Alii alios intueri, contemplari arma mox tradenda, et inermes futuras dexteras, obnoxiaque corpora hosti: proponere sibimet ipsi ante oculos jugum hostile, et ludibria victoris, et vultus superbos, et per armatos inermium iter. Inde fœdi agminis miserabilem viam, per socio-
 20 rum urbes reditum in patriam ad parentes, quòd sæpe ipsi majoresque eorum triumphantes venissent. "Se solos sine
 "vulnere, sine ferro, sine acie victos; sibi non stringere licuisse gladios, non mánum cum hoste conferre; sibi nequid-
 25 "quam arma, nequidquam vires, nequidquam animos datos." Hæc frementibus hora fatalis ignominie advenit, omnia tristiora experiendo factura, quàm quæ præceperant animis. Jam primùm cum singulis vestimentis inermes extra vallum exire jussi, et primi traditi obsides, atque in custodiam ab-
 30 ducti. Tum a consulibus abire lictores jussi, paludamenta-
 que detracta, tantam inter ipsos, qui, paulò antè eos execrantes, dedendos lacerandosque censuerant, miserationem [fecit,] ut, suæ quisque conditionis oblitus, ab illâ deformatione tantæ majestatis, velut ab nefando spectaculo, averte-
 35 ret oculos.

VI. Primi consules propè seminudi sub jugum missi: tum, ut quisque gradu proximus erat, ita ignominie obiectus: tum deinceps singulæ legiones. Circumstabant armati hostes, exprobrantes eludentesque: gladii etiam plerisque
 40 intentati; et vulnerati quidam necatique, si vultus eorum, indignitate rerum acrior, victorem offendisset. Ita traducti sub jugum, et, quod pæne gravius erat, per hostium oculos.

Quum e saltu evasissent, etsi, velut ab inferis extracti, tum primum lucem adspicere visi sunt, tamen ipsa lux ita deformē intuentibus agmen omni morte tristior fuit. Itaque, quum ante noctem Capuam pervenire possent, incerti de fide sociorum, et quod pudor præpediebat, circa viam haud⁵ procul Capuā, omnium egeni, corpora humi prostraverunt. Quod ubi est Capuam nuntiatum, evicit miseratio justa sociorum superbiam ingenitam Campanis: confestim insignia sua consulibus, fasces, lictores, arma, equos, vestimenta, commeatus militibus benignè mittunt; et venientibus Capuam cunctus senatus populusque, obviam egressi, justis omnibus hospitalibus, privatisque et publicis funguntur officiis; neque illis sociorum comitas, vultusque benigni, et alloquia non modò sermonem elicere, sed ne, ut oculos quidem attollerent, aut consolantes amicos contra intuerentur, efficere¹⁵ poterant: adeò, super mœrorem, pudor quidam fugere colloquia et cœtus hominum cogebat. Postero die quum juvenes nobiles, missi a Capuā, ut proficiscentes ad finem Campanum prosequerentur, revertissent; vocatique in curiam percontantibus majoribus natu, "multò sibi mœstiores et ab-²⁰jectioris animi visos," referrent; "adeò silens, ac propè mutum agmen incessisse: tacere indolem illam Romanam, ablatosque cum armis animos: non reddere salutem, non salutantibus dare responsum, non hiscere quemquam præmetu potuisse, tamquam ferentibus adhuc cervicibus ju-²⁵gum, sub quo emissi essent. Habere Samnites victoriam, non præclaram solùm, sed etiam perpetuam: cepisse enim eos non Romam, sicut antè Gallos, sed, quod multò bellius cosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque."

VII. Quum hæc dicerentur audirenturque, et deploratum³⁰ pæne Romanum nomen in concilio sociorum fidelium esset; dicitur Ofilius Calavius, Ovii filius, clarus genere factisque, tum etiam ætate verendus, longè aliter se habere rem dixisse: "Silentium illud obstinatum, fixosque in terram oculos, et surdas ad omnia solatia aures, et pudorem intuendæ³⁵ lucis, ingentem molem irarum ex alto animo cientis indicia esse: aut Romana se ignorare ingenia, aut silentium illud Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum; Caudinæque pacis aliquantò Samnitibus, quàm Romanis, tristiores memoriam fore. Quippe suos quem-⁴⁰que eorum animos habiturum, ubicumque congressuri sint: saltus Caudinos non ubique Samnitibus fore." Jam

Romæ etiam sua infamis clades erat. Obsessos primùm audierunt : tristior deinde ignominiosæ pacis magis, quàm periculi, nuntius fuit. Ad famam obsidionis delectus haberi cœptus erat : dimissus deinde auxiliorum apparatus, postquam deditionem tam fœdè factam acceperunt : extemploque sine ullâ publicâ auctoritate consensum in omnem formam luctûs est. Tabernæ circa forum clausæ, justitiumque in foro suâ sponte cœptum priùs, quàm indictum : lati clavi, annuli aurei positi ; pæne mœstior exercitu ipso civitas esse : nec ducibus solùm atque auctoribus sponsoribusque pacis irasci, sed innoxios etiam milites odisse, et negare Urbe tectisve accipiendos. Quam concitationem animorum fregit adventus exercitûs, etiam iratis miserabilis : non enim tamquam in patriam revertentes ex insperato incolumes, sed captorum habitu vultuque, ingressi serò in Urbem, ita se in suis quisque tectis abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo eorum forum aut publicum adspicere vellet. Consules, in privato abditi, nihil pro magistratu agere, nisi quod expressum senatûs-consulto est, ut dictatorem dicerent comitiorum causâ. Q. Fabium Ambustum dixerunt, et P. Ælium Pætum magistrum equitum : quibus vitio creatis, suffecti M. Æmilius Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister equitum. Nec per eos comitia habita : et, quia tædebat populum omniū magistratuum ejus anni, res ad interregnum rediit. Interreges Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus. Is consules creavit Q. Publiliū Philonem et L. Papirium Cursorem iterum, haud dubio consensu civitatis, quòd nulli eâ tempestate duces clariores essent.

VIII. Quo creati sunt die, eo (sic enim placuerat Patri-
bus) magistratum inierunt, solennibusque senatûs-consultis perfectis, de pace Caudinâ retulerunt : et Publilius, penes quem fascēs erant, "Dic, Sp. Postumi," inquit. Qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub jugum missus erat, "Haud sum ignarus," inquit, "consules, ignominia, non
honoris causâ me primum excitatum, jussumque dicere, non
tamquam senatorem, sed tamquam reum quâ infelicitis belli,
quâ ignominiosæ pacis. Ego tamen, quando neque de noxâ
nostrâ neque de pœnâ retulistis, omissâ defensione, quæ non
difficillima esset apud haud ignaros fortunarum humanarum
necessitatumque, sententiam de eo, de quo retulistis, pau-
cis peragam : quæ sententia testis erit, mihine, an legioni-
bus vestris pepercerim, quum me seu turpi seu necessariâ

"sponsione obstrinxi. Quâ tamen, quando injussu populi
 "facta est, non tenetur populus Romanus; nec quidquam ex
 "eâ, præterquam corpora nostra debentur Samnitibus.
 "Dedamur per feciales nudi vinctique: exsolvamus religio-
 "ne populum, si quâ obligavimus; ne quid divini humanive 5
 "obstet, quò minùs justum piumque de integro ineatur bel-
 "lum. Interea consules exercitum scribere, armare, edu-
 "cere placet; nec priùs ingredi hostium fines, quàm omnia
 "justa in deditionem nostram perfecta erunt. Vos, Dii im-
 "mortales, precor quæsoque, si vobis non fuit cordi, Sp. 10
 "Postumium, T. Veturium, consules cum Samnitibus pros-
 "perè bellum gerere; at vos satis habeatis, vidisse nos sub
 "jugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre
 "nudos vinctosque hostibus deditos, omnem iram hostium
 "nostris capitibus excipientes. Novos consules legiones- 15
 "que Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis, ut
 "omnia ante nos consules bella gesta sunt." Quæ ubi
 "dixit, tanta simul admiratio miseratioque viri incessit om-
 "nes, ut modò vix crederent, illum eundem esse Sp. Postu-
 "mum, qui auctor tam fœdæ pacis fuisset; modò miseraren- 20
 "tur, quòd vir talis etiam præcipuum apud hostes supplicium
 "passurus esset ob iram diremptæ pacis. Quum omnes, lau-
 "dibus modò prosequentes virum, in sententiam ejus pedibus
 "irent; tentata paulisper intercessio est ab L. Livio et
 "Q. Mælio, tribunis plebis; qui, "neque exsolvi religione po- 25
 "pulum," aiebant, "deditione suâ, nisi omnia Samnitibus,
 "qualia apud Caudium fuissent, restituerentur: neque se pro
 "eo, quòd, spondendo pacem, servassent exercitum populi
 "Romani, pœnam ullam meritos esse; neque ad extremum,
 "quum sacrosancti essent, dedi hostibus violarive posse." 30

IX. Tum Postumius, "Interea dedite," inquit, "profa-
 "nos nos, quos salvâ religione potestis: dedetis deinde et
 "istos sacrosanctos, quum primùm magistratu abierint; sed,
 "si me audiat, priùs, quàm dedantur, hîc in comitio vir-
 "gis cæsos, hanc jam ut intercalatæ pœnæ usuram habeant. 35
 "Nam quòd deditione nostrâ negant exsolvi religione popu-
 "lum, id istos magis, ne dedantur, quàm quia ita se res
 "habeat, dicere, quis adeò juris fecialium expertus est, qui
 "ignoret? Neque ego inficias eo, Patres conscripti, tam
 "sponsiones quàm fœdera sancta esse apud eos homines, 40
 "apud quos juxta divinas religiones fides humana colitur:
 "sed injussu populi nego quidquam sanciri posse, quod po-

"pulum teneat. An, si eâdem superbiâ, quâ sponsionem
 "istam expresserunt nobis Samnites, coëgissent nos verba
 "legitima dedentium urbes nuncupare, deditum populum
 "Romanum vos tribuni diceretis, et hanc urbem, templa,
 5 "delubra, fines, aquas, Samnitium esse? Omitto deditio-
 "nem, quoniam de sponsione agitur: quid tandem, si spo-
 "pondissemus, urbem hanc relicturum populum Roma-
 "num? si incensurum? si magistratus, si senatum, si leges
 "non habiturum? si sub regibus futurum? 'Dii meliora!'
 10 "inquis: atqui non indignitas rerum sponsionis vinculum
 "levat. Si quid est, in quo obligari populus possit, in om-
 "nia potest: et ne illud quidem, quod quosdam forsitan
 "moveat, refert, consul, an dictator, an prætor spoponderit.
 "Et hoc ipsi etiam Samnites judicaverunt, quibus non fuit
 15 "satis consules spondere; sed legatos, quæstores, tribunos
 "militum, spondere coëgerunt. Nec a me nunc quisquam
 "quæsiverit, quid ita spoponderim? quum id nec consulis
 "jus esset; nec illis spondere pacem, quæ mei non erat
 "arbitrii, nec pro vobis, qui nihil mandaveratis, possem.
 20 "Nihil ad Caudium, Patres conscripti, humanis consiliis
 "gestum est. Dii immortales et vestris et hostium impera-
 "toribus mentem ademerunt: nec nos in bello satis cavi-
 "mus; et illi malè partam victoriam malè perdiderunt, dum
 "vix locis, quibus vicerant, credunt, dum quâcumque con-
 25 "ditione arma viris in arma natis auferre festinant. An,
 "si sana mens fuisset, difficile illis fuit, dum senes ab domo
 "ad consultandum arcessunt, mittere Romam legatos? cum
 "senatu, cum populo, de pace ac fœdere agere? Tridui
 "iter expeditis erat: interea in induciis res fuisset, donec
 30 "ab Româ legati aut victoriam illis certam, aut pacem af-
 "ferrent. Ea demum sponsio esset, quam populi jussu spo-
 "pondissemus. Sed neque vos tulissetis, nec nos spopon-
 "dissemus: nec fas fuit alium rerum exitum esse, quàm ut
 "illi, velut somnio lætiore, quàm quod mentes eorum ca-
 35 "pere possent, nequidquam eluderentur: et nostrum exer-
 "citus eadem, quæ impedièrat, fortuna expediret; vanam
 "victoriam vanior irritam faceret pax: sponsio interponere-
 "tur, quæ neminem, præter sponsorem, obligaret. Quid
 "enim vobiscum, Patres conscripti, quid cum populo Ro-
 40 "mano actum est? quis vos appellare potest? quis se a
 "vobis dicere deceptum? hostis? an civis? Hosti nihil
 "spopondistis: civem neminem spondere pro vobis jussistis.
 "Nihil ergo vobis nec nobiscum est, quibus nihil mandastis;

“nec cum Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus
 “sponsores nos sumus, rei satis locupletes. In id, quod
 “nostrum est ; in id, quod præstare possumus, corpora nostra
 “et animos ; in hæc sæviant ; in hæc ferrum, in hæc iras acu- 5
 “ant. Quod ad tribunos attinet, consulite, utrùm præsens de-
 “ditio eorum fieri possit, an in diem differatur. Nos interim,
 “T. Veturi, vosque cæteri, vilia hæc capita luendæ sponso-
 “nis feramus, et nostro supplicio liberemus Romana arma.”

X. Movit Patres conscriptos tum causa, tum auctor ; nec
 cæteros solùm, sed tribunos etiam plebei, ut se in senatûs 10
 dicerent fore potestate. Magistratu inde se extemplo abdi-
 caverunt, traditique fecialibus cum cæteris Caudium ducen-
 di. Hoc facto senatûs-consulto, lux quædam affulsisse civita-
 ti visa est. Postumius in ore erat ; eum laudibus ad cælum
 ferebant : devotioni P. Decii cõsulis, aliis claris facinoribus 15
 æquabant. “Emersisse civitatem ex obnoxia paccillius con-
 “silio et operâ : ipsum se cruciatibus et hostium iræ offerre,
 “piaculaque pro populo Romano dare.” Arma cuncti spec-
 tant et bellum. “En unquam futurum, ut congredi arma-
 “tis cum Samnite liceat ?” In civitate irâ odioque arden- 20
 te, delectus propè omnium voluntariorum fuit : rescriptæ ex
 eodem milite novæ legiones, ductusque ad Caudium exer-
 citus. Prægressi feciales, ubi ad portam venêre, vestem de-
 trahi pacis sponsoribus jubent, manus post tergum vinciri.
 Quum apparitor verecundiâ majestatis Postumium laxè vin- 25
 ciret, “Quin tu,” inquit, “adducis lorum, ut justa fiat de-
 “ditio ?” Tum, ubi in cœtum Samnitium et ad tribunal
 ventum Pontii est, A. Cornelius Arvina fecialis ita verba
 fecit : “Quandoque hice homines injussu populi Romani
 “Quiritium fœdus ictum iri spoponderunt, atque ob eam 30
 “rem noxam nocuerunt ; ob eam rem, quò populus Roma-
 “nus scelere impio sit solutus, hosce homines vobis dedo.”
 Hæc dicenti feciali Postumius genu femur, quantâ maximè
 poterat vi, perculit, et clarâ voce ait, “se Samnitem civem
 “esse, illum legatum ; fecialem a se contra jus gentium vio- 35
 latum ; eò justius bellum gesturos.”

XI. Tum Pontius, “Nec ego istam deditionem accipi-
 “am,” inquit, “nec Samnites ratam habebunt. Quin tu,
 “Sp. Postumi, si Deos esse censes, aut omnia irrita facis,
 “aut pacto stas ? Samniti populo omnes, quos in potestate 40
 “habuit, aut pro eis pax debetur. Sed-quid ego te appello,

“qui te captum victori, cum quâ potes fide, restituïs? Po-
 “pulum Romanum appello; quem si sponsionis ad Furcu-
 “las Caudinas factæ poenitet, restituat legiones intra saltum,
 “quo septæ fuerunt. Nemo quemquam deceperit: omnia
 5 “pro infecto sint: recipiant arma, quæ per pactionem tra-
 “diderunt: redeant in castra sua. Quidquid pridie habu-
 “erunt, quàm in colloquium est ventum, habeant: tum bel-
 “lum et fortia consilia placeant; tunc sponsio et pax repu-
 “diatur. Eâ fortunâ, iis locis, quæ ante pacis mentionem
 10 “habuimus, geramus bellum: nec populus Romanus con-
 “sulum sponsionem, nec nos fidem populi Romani accuse-
 “mus. Nunquamne causa defiet, cur victi pacto non ste-
 “tis? Obsides Porsenæ dedistis; furto eos subduxistis:
 “auro civitatem a Gallis redemistis; inter accipiendum au-
 15 “rum cæsi sunt: pacem nobiscum pepigistis, ut legiones
 “vobis captas restitueremus; eam pacem irritam facitis;
 “et semper aliquam fraudi speciem juris imponitis. Non
 “probat populus Romanus ignominiosâ pace legiones ser-
 “vatas? pacem sibi habeat, legiones captas victori restitu-
 20 “at: hoc fide, hoc fœderibus, hoc fecialibus cærimonïis
 “dignum erat. Ut tu quidem, quod petisti, per pactionem
 “habeas, tot cives incolumes; ego pacem, quam [hosti]
 “tibi remittendo pactus sum, non habeam; hoc tu, A. Cor-
 “neli, hoc vos, feciales, juris gentibus dicitis? Ego verò
 25 “istos, quos dedi simulatis, nec accipio, nec dedi arbitror;
 “nec mōror, quò minùs in civitatem obligatam sponsione
 “commissâ, iratis omnibus Diis, quorum eluditur numen,
 “redeant. Gerite bellum, quando Sp. Postumius modò
 “legatum fecialem genu perculit. Ita Dii credent, Samni-
 30 “tem civem Postumium, non civem Romanum, esse, et a
 “Samnite legatum Romanum violatum: eò vobis justum in
 “nos factum esse bellum. Hæc ludibria religionum non
 “pudere in lucem proferre? et vix puëris dignas ambages
 “senes ac consulares fallendæ fidei exquirere? I, lictor,
 35 “deme vincla Romanis: moratus sit nemo, quò minùs,
 “ubi visum fuerit, abeant.” Et illi quidem, forsitan et pub-
 “licâ, suâ certè liberatâ fide, ab Caudio in castra Romana
 “inviolati redierunt.

XVI. [*L. Papirius Cursor*] fuit vir haud dubiè
 40 dignus omni bellicâ laude, non animi solùm vigore, sed
 etiam corporis viribus excellens. Præcipua pedum pernici-
 tas inerat, quæ cognomen etiam dedit; victoremque cursu

omnium ætatis suæ fuisse ferunt, et, seu virium vi, seu exercitatione multâ, cibi vinique eundem capacissimum : nec cum ullo asperiores (quia ipse invicti ad laborem corporis esset) fuisse militiam pediti pariter equitique. Equites etiam aliquando ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gestâ laxaret aliquid laboris : quibus ille, "Ne nihil remissum dicatis, remitto," inquit, "ne utique dorsum demulceatis, quum ex equis descendetis : " et vis erat in eo viro imperii ingens pariter in socios civesque. Prænестinus prætor per timorem segnius ex subsidiis suos duxerat in primam aciem : quem quum inambulans ante tabernaculum vocari jussisset, lictorem expedire securim jussit : ad quam vocem exanimi stante Prænестino, "Agedum, lictor, excide radicem hanc," inquit, "incommodam ambulantes : " perfusumque ultimi supplicii metu, multâ dictâ, dimisit. Haud dubiè illâ ætate, quâ nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo magis innisa res Romana staret : quin eum parem destinant animis Magno Alexandro ducem, si arma, Asiâ perdomitâ, in Europam vertisset.

XVII. Nihil minùs quæsitum a principio hujus operis videri potest, quàm ut plùs justo ab rerum ordine declinarem ; varietatibusque distinguendo opere, et legentibus velut diverticula amœna, et requiem animo meo quærerem : tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus sæpe tacitis cogitationibus volutavit animum, eas evocat in medium ; ut quærere libeat, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit. Plurimùm in bello pollere videntur militum copia et virtus, ingenia imperatorum, fortuna, per omnia humana, maxime in res bellicas, potens. Ea, et singula intuenti et universa, sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc quoque, faciliè præstant invictum Romanum imperium. Jam primùm, ut ordiar ab ducibus comparandis, hand equidem abnuo, egregium ducem fuisse Alexandrum ; sed clariorem tamen eum facit, quòd unus fuit, quòd adolescens in incremento rerum, nondum alteram fortunam expertus, decessit. Ut alios reges claros ducesque omittam, magna exempla casuum humanorum ; Cyrum, quem maxime Græci laudibus celebrant, quid, nisi longa vita, sicut Magnum modò Pompejum, vertenti præbuit fortunæ ? Recenseam duces Romanos, nec omnes omnium ætatum, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellandum ; M. Valerium Corvum,

C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cursorem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Volumnium, Manium Curium. Deinceps ingentes sequuntur viri, si Punicum Romano prævertisset bellum, seniorque in Italiam trajecisset. Horum in quolibet tum indoles eadem, quæ in Alexandro erat, animi ingenique; tum disciplina militaris, jam inde ab initiis Urbis tradita per manus, in artis perpetuis præceptis ordinatæ modum venerat. Ita reges gesserant bella; ita deinceps Fabii, Quintii, Cornelii; ita Furius Camillus, quem juvenes ii, quibuscum Alexandro dimicandum erat, senem viderant. Militaria opera pugnando obeunti Alexandro (nam ea quoque haud minùs clarum eum faciunt) cessisset videlicet in acie oblatus par Manlius Torquatus, aut Valerius Corvus, insignes antè milites, quàm duces? cessissent Decii, devotis corporibus in hostem ruentes? cessisset Papirius Cursor, illo corporis robore, illo animi? victus esset consiliis juvenis unius, ne singulos nominem, senatus ille, quem qui ex regibus constare dixit, unus veram speciem Romani senatûs cepit? Id verò erat periculum, ne sollertiùs, quàm quilibet unus ex iis, quos nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab insidiis præcaveret, tempus pugnae deligeret, aciem instrueret, subsidiis firmaret? Non cum Dario rem esse dixisset: quem, mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter purpuram atque aurum, oneratum fortunæ apparatibus suæ (prædam veriùs, quàm hostem), nihil aliud quàm bene ausus vana contemnere, incruentus devicit. Longè alius Italiæ, quàm Indiæ, per quam temulento agmine commissabundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliæ ac montes Lucanos cernenti, et vestigia recentia domesticæ cladis, ubi avunculus ejus nuper Epiri rex Alexander absumptus erat.

XVIII. Et loquimur de Alexandro nondum merso secundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit: qui, si ex habitu novæ fortunæ, novique (ut ita dicam) ingenii, quod sibi victor induerat, spectetur, Dario magis similis, quàm Alexandro, in Italiam venisset, et exercitum Macedoniæ oblitum degenerantemque jam in Persarum mores adduxisset. Refferre in tanto rege piget superbam mutationem vestis, et consideratas humi jacentium adulationes, etiam victis Macedonibus graves, nedum victoribus; et fœda supplicia, et inter

vinum et epulas cædes amicorum, et vanitatem ementiendæ stirpis. Quid, si vini amor in dies fieret acrior? quid, si trux ac præfervida ira? (nec quidquam dubium inter scriptores refero) nullane hæc damna imperatoris virtutibus ducimus? Id verò periculum erat, (quod levissimi ex Græcis, 5 qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriæ favent, dictitare solent) ne majestatem nominis Alexandri (quem ne famâ quidem illis notum arbitror fuisse) sustinere non potuerit populus Romanus? et, adversus quem Athenis, in civitate fractâ Macedonum armis, cernente tum maximè 10 propè fumantes Thebarum ruinas, concionari liberè ausi sint homines (id quod ex monumentis orationum patet), adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit? Quantalibet magnitudo hominis concipitur animo, unius tamen ea magnitudo hominis erit, collecta 15 paulò plùs decem annorum felicitate: quam qui eò extollunt, quòd populus Romanus, etsi nullo bello, multis tamen præliis victus sit, Alexandro nullius pugnæ non secunda fortuna fuerit; non intelligunt, se hominis res gestas, et ejus juvenis, cum populi jam octingentesimum bellantis annum rebus 20 conferre. Miremur, si, quum ex hac parte sæcula plura numerentur, quàm ex illâ anni, plùs in tam longo spatio, quàm in ætate tredecim annorum, fortuna variaverit? Quin tu hominis cum homine, et ducis cum duce, fortunam cum fortunâ confers? Quot Romanos duces nominem, quibus 25 nunquam adversa fortuna pugnæ fuit? Paginas in annalibus magistratuum fastisque percurrere licet, consulum, dictatorumque, quorum nec virtutis nec fortunæ ullo die populum Romanum pœnituit. Et, quò sint mirabiliores, quàm Alexander aut quisquam rex, denos vicanosque dies quidam 30 dictaturam, nemo plùs quàm annum consulatum gessit: ab tribunis plebis delectus impediti sunt: post tempus ad bella ierunt: ante tempus comitorum causâ revocati sunt: in ipso conatu rerum circumegit se annus: collegæ nunc temeritas, nunc pravitas, impedimento aut damno fuit: malè gestis rebus 35 alterius successum est: tironem aut malâ disciplinâ institutum exercitum acceperunt. At (Hercule!) reges non liberi solùm impedimentis omnibus, sed domini rerum temporumque, trahunt consiliis cuncta, non sequuntur. Invictus ergo Alexander cum invictis ducibus bella gessisset, et eadem 40 fortunæ pignora in discrimen detulisset: immo etiam eò plus periculi subisset, quòd Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus non solùm obnoxium, sed etiam

offerentem se : Romanis multi fuissent, Alexandro, vel gloriâ, vel rerum magnitudine, pares ; quorum suo quisque fato, sine publico discrimine, viveret morereturque.

XIX. Restat, ut copiarum copiis comparentur, vel numero
 5 vel militum genere, vel multitudine auxiliorum. Censebantur ejus ætatis lustris ducena quinquagena millia capitum. Itaque, in omni defectione sociorum Latini nominis, urbano propè delectu decem scribebantur legiones : quaterni quinque exercitus sæpe per eos annos in Etruriâ, in Umbriâ, Gallis
 10 hostibus adjunctis, in Samnio, in Lucanis gerebant bellum. Latium deinde omne cum Sabinis, et Volscis, et Æquis, et omni Campaniâ, et parte Umbriæ Etruriæque, et Picentibus, et Marsis, Pelignisque, ac Vestinis, atque Apulis, adjunctaque omni orâ Græcorum Inferi maris a Thuriis Neapolim et
 15 Cumas, et inde Antio atque Ostiis tenus Samnites, aut socios validos Romanis, aut fractos bello invenisset hostes. Ipse trajecisset mare cum veteranis Macedonibus, non plus triginta millibus hominum, et quatuor millibus equitum, maximè Thessalorum : hoc enim roboris erat. Persas, Indos,
 20 aliasque si adjunxisset gentes, impedimentum majus quàm auxilium traheret. Adde, quòd Romanis ad manum domi supplementum esset : Alexandro (quod postea Hannibali accidit), alieno in agro bellanti, exercitus consenuisset. Arma, clypeus sarissæque illis ; Romano scutum, majus
 25 corpori tegumentum, et pilum, hæud paulò, quàm hasta, vehementius ictu missuque telum. Statarius uterque miles, ordines servans : sed illa phalanx immobilis, et unius generis : Romana acies distinctior, ex pluribus partibus constans ; facilis partienti, quacumque opus esset, facilis jun-
 30 genti. Jam in opere quis par Romano miles ? quis ad tolerandum laborem melior ? Uno prælio victus Alexander, bello victus esset. Romanum, quem Caudium, quem Cannæ non fregerunt, quæ fregisset acies ? Næ, ille sæpe, etiamsi prima prosperè evenissent, Persas et Indos et imbellem
 35 Asiam quæsisset, et cum fœminis sibi bellum fuisse dixisset : quod Epiri regem Alexandrum, mortifero vulnere ictum, dixisse ferunt, sortem bellorum in Asiâ gestorum ab hoc ipso juvene cum suâ conferentem. Equidem, quum per annos quatuor et viginti primo Punico bello classibus certatum
 40 cum Pœnis recorder, vix ætatem Alexandri suffecturam fuisse reor ad unum bellum : et forsitan, quum et fœderibus vetustis juncta Puniâ res Romanæ esset, et timor par adversus

communem hostem duas potentissimas armis virisque urbes armaret, simul Punico Romanoque obrutus bello esset. Non quidem Alexandro duce, nec integris Macedonum rebus, sed experti tamen sunt Romani Macedonem hostem adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modò cum clade ullâ, sed ne cum periculo quidem suo. Absit invidia verbo, et civilia bella sileant: nunquam ab equite hoste, nunquam a pedite, nunquam apertâ acie, nunquam æquis, utique nunquam nostris, locis laboravimus. Equitem, sagittas, saltus impeditos, avia commeatibus loca, gravis armis¹⁰ miles timere potest: mille acies, graviore quam Macedonum atque Alexandri, avertit; avertetque, modò sit perpetuus hujus, quâ vivimus, pacis amor et civilis cura concordia.

EPITOME LIBRI DECIMI.

Celestium deducta sunt Sora, et Alba, et Carneoli. Marsi in deditionem accepti sunt. Collegium augurum ampliatum est, ut essent novem, quum antea quaterni fuissent. Lex de provocatione ad populum a Valerio consule tunc tertiam lata est. Dum tribus adjecti sunt, Aniensis et Terentina. Samnitibus bellum indictum, et adversus eos saepe prosperè pugnatum est. Quum adversus Etruscos, Umbros, Samnites, Gallos, P. Decio et Q. Fabio ducibus, pugnaretur, Romanusque exercitus in maximo est et discrimine, P. Decius, secutus exemplum patris, devovit se pro exercitu, et morte suâ victoriam ejus pugna populo Romano dedit. Papirius Cursor Samnitium exercitum, qui jurejurando obstrictus, quo majore constantiâ virtutis pugnaret, in aciem descendere, fudit. Censui actus est: iustrum conditum: censa sunt civium capita ducenta sexaginta duo millia, et trecenta viginti duo. [CAP. I — XLVII. U. C. 450 — 459 A. C. 302 — 293.]

EPITOMÆ LIBRORUM DECEM DEPERDITORUM.

EPITOME LIBRI UNDECIMI.

Quum Fabius Gurgus consul malè adversus Samnites pugnasset, et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius Maximus, pater, deprecatus hanc filii ignominiam, eò maxime senatum movit, quòd iturum se filio legatum pollicitus est; idque præstitit. Ejus consiliis et operâ filius consul adjutus, cæsis Samnitibus, triumphavit. C. Pontium, imperatorem Samnitium, ductum in triumpho, securi percussit. Quum civitas pestilentia laboraret, missi legati, ut Æsculapii signum Romam ab Epidauro transferrent, anguem, qui se in navem eorum contulerat, in quo ipsum numen esse constabat, deportare: eoque in insulam Tiberis egresso, eodem loco mædes Æsculapio consecrata est. L. Postumius consularis, quoniam, quum exercitui præmeset, operâ militum in agro suo usus erat, damnatus est. Cum Samnitibus pacem petentibus fœdus quartò renovatum est. Curius Dentatus consul, Samnitibus cæsis, et Sabinis, qui rebellaverant, victis, et in deditionem acceptis, bis in eodem magistratu triumphavit. Colonis deductæ sunt, Castrum, Sena, Adria. Triumviri capitales tunc primum creati sunt. Censui acti, iustrum conditum est: censa sunt civium capita ducenta septuaginta duo millia. Plebs, propter res alienum, post graves et longas seditiones, ad ultimum secessit in Janiculum: unde a Q. Hortensio dictatore deducta est: ique in ipso magistratu decessit. Res præterea contra Volsinieneses gestas continet: item adversus Lucanos, contra quos auxilium Thurinis ferre placuerat. [U. C. 460 — 468. A. C. 292 — 284.]

EPITOME LIBRI DUODECIMI.

Quum legati Romanorum a Gallis Senonibus interfecti essent, bello ob id Galli indicto, L. Cecilius prætor cum legionibus ab iis cæsus est. Quum a Tarentinis classis Romana direpta esset, dumviro, qui præerat classi, occiso, legati, ad eos a senatu, ut

de iis injuriis quererentur, missi, pulsati sunt: ob id, bellum iis indictum est. Samnites defecerunt. Adversus eos, et Lucanos, et Bruttios, et Etruscos, aliquot praelia a compluribus ducibus bene pugnatum est. Pyrrhus, Epirotarum rex, ut auxilium ferret Tarentinis, in Italiam venit. Quum in praesidium Rheginorum legio Campana cum prefecto Decio Jubellio missa esset, occisis Rheginis Rhegium occupavit. [v. c. 469 — 471. A. c. 283 — 281.]

EPITOMÆ LIBRI DECIMI TERTII.

VALERIUS Lævinus consul parum prosperè adversus Pyrrhum pugnavit; elephanti maxime inusitatâ facie territis militibus. Post id praelium, quum corpora Romanorum, qui in acie ceciderant, Pyrrhus inspiceret, omnia versa in hostem inveniit; populabundusque ad urbem Romam processit. C. Fabricius, missus ad eum a senatu, ut de redimendis captivis ageret, frustra, ut patriam desereret, a rege tentatus est. Captivi sine pretio remissi sunt. Cineas, legatus a Pyrrho ad senatum missus, petit, ut componendæ pacis causâ rex in urbem reciperetur: de quâ re quum ad frequentiorum senatum referri placuisset, Ap. Claudius, qui, propter valetudinem oculorum, jamdiu consilii publici se abstinuerat, venit in curiam, et sententiâ suâ tenuit, ut id Pyrrho negaretur. Cn. Domitius, censor primus ex plebe, lustrum condidit: censa sunt civium capita ducenta septuaginta octo millia, ducenta viginti duo. Iterum adversus Pyrrhum dubio eventu pugnatum est. Cum Carthaginiensibus quartum fœdus renovatum est. Quum C. Fabricio consuli is, qui ad eum a Pyrrho transfugerat, polliceretur, se regi venenum daturum, cum indicio ad regem remissus est. Res præterea contra Etruscos, Lucanos, Bruttios, et Samnites, prosperè gestas continet. [v. c. 472 — 474. A. c. 280 — 278.]

EPITOMÆ LIBRI DECIMI QUARTI.

PYRRHUS in Siciliam trajecit. Quum, inter alia prodigia, fulmine dejectum esset in Capitolio Jovis signum, caput ejus per aruspices inventum est. Curius Dentatus, quum delectum haberet, ejus, qui citatus non responderat, bona primus vendidit. Pyrrhum iterum ex Sicilia in Italiam reversum vicit, et Italiâ expulsi. Fabricius censor P. Cornelium Rufinum consularem senatu movit, quod is decem pondus argenti facti haberet. Lustrum a censoribus condito, censa sunt capita civium ducenta septuaginta unum millia, ducenta viginti quatuor. Cum Ptolemæo, Ægypti rege, societas juncta est. Sextilia, virgo Vestalis, damnata incesti, viva defossa est. Colonie deductæ sunt Posidonia et Cosa. Carthaginiensium classis auxilio Tarentinis venit: quo facto ab iis fœdus violatum est. Res præterea contra Lucanos, Samnites, et Bruttios, feliciter gestas, et Pyrrhi regis mortem continet. [v. c. 475 — 480. A. c. 277 — 272.]

EPITOMÆ LIBRI DECIMI QUINTI.

VICTIS Tarentinis pax et libertas data est. Legio Campana, quæ Rhegium occupaverat, obsessa, deditione factâ, securi percussa est. Quum legatos Apolloniatis ad senatum missos quidam juvenes pulsassent, dediti sunt Apolloniatis. Picentibus victis pax data est. Colonie deductæ, Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. Tunc primum populus Romanus argento uti cepit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. Quæstorum numerus ampliatum est, ut essent octo. [v. c. 481 — 488. A. c. 271 — 264.]

EPITOMÆ LIBRI DECIMI SEXTI.

ORIGO Carthaginiensium, et primordia urbis eorum, referuntur; contra quos et Hieronem regem Syracusanorum, auxilium Mamertinis ferendum censuit senatus, quum de eâ re inter suadentes ut id fieret, dissuadentesque, contentio fuisset. Transgressi tum primum mare equitibus Romanis, adversus Hieronem sæpius bene pugnatum. Pœnti pax data est. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta octoginta duo millia, ducenta triginta quatuor. D. Junius Brutus munus gladiatorum in honorem defuncti patris edidit primus. Colonia Æsernia deducta est. Res præterea contra Pœnos et Vulsinios prosperè gestas continet. [v. c. 488 — 491. A. c. 264 — 261.]

EPITOMÆ LIBRI DECIMI SEPTIMI.

CN. Cornelius consul, a classe Punicâ circumventus, et per fraudem velut in colloquium evocatus, captus est. C. Duilius consul adversus classem Pœnorum prosperè pugnavit, primusque omnium Romanorum ducum navalis victoriæ duxit triumphum: ob quam causam ei perpetuus honos habitus est, ut revertenti a consâ, tibicine

canente, funale præferretur. L. Cornelius consul in Sardinia et Corsicâ contra Sardos, et Corsos, et Hannonem Pœnorum ducem, feliciter pugnavit. Atilius Calatinus consul, quum in locum iniquum, a Pœnis circumsessum, temerè duxisset exercitum, M. Calpurnii tribuni militum virtute et operâ evasit; qui, cum trecentis militibus eruptione factâ, hostes in se converterat. Hannibal, dux Pœnorum, victâ classe, cui præfuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. Atilius Regulus consul, victis navali prælio Pœnis, in Africam trajecit. [u. c. 492 — 495. A. c. 260 — 257.]

EPITOMÆ LIBRI DECIMI OCTAVI

ATILIUS Regulus in Africa serpentem portentosæ magnitudinis, cum magnâ militum clade, occidit; et, quum aliquot præliis bene adversus Carthaginienses pugnaasset, successorque ei a senatu prosperè bellum gerenti non mitteretur, id ipsum per literas ad senatum missas questus est; in quibus, inter causas petendi successoris erat, quòd agellus ejus a mercenariis desertus esset. Quærente deinde Fortunâ, ut magnum utriusque casûs exemplum in Regulo proderetur, arcessito a Carthaginiensibus Xanthippo Lacedæmoniorum duce, victus prælio et captus est. Res deinde a ducibus Romanis omnibus terrâ marique prosperè gestas deformaverunt naufragia classium. Ti. Coruncanus primus ex plebe pontifex maximus creatus est. P. Sempronius Sophus, Manius Valerius Maximus, censores, quum senatum legerent, tredecim senatu moverunt: lustrum condiderunt, quo censa sunt civium capita ducenta nonaginta septem millia, septingenta nonaginta septem. Regulus missus a Carthaginiensibus ad senatum, ut de pace, et, si eam non posset impetrare, de captivis commutandis ageret, et jurjurando adstrictus, reditum se Carthaginem, si commutari captivos non placuisset; utrumque negandi auctor senatui fuit; et, quum fide custoditâ reversus esset, supplicio a Carthaginiensibus de eo sumpto, periit. [u. c. 496 — 502. A. c. 256 — 250.]

EPITOMÆ LIBRI UNDEVICESIMI.

CÆCILIUS Metellus, rebus adversus Pœnos prosperè gestis, speciosum egit triumphum, tredecim ducibus hostium et centum viginti elephantis in eo ductis. Claudius Pulcher consul, contra auspicia profectus, jussis mergi pullis, qui cibari volebant, infelicitè adversus Carthaginienses classe pugnavit; et, revocatus a senatu, jussusque dictatorem dicere, Claudium Gliciam dixit, sortis ultimæ hominem; qui, coactus abdicare se magistratu, postea ludos prætextatus spectavit. Atilius Calatinus primus dictator extra Italiam exercitum duxit. Cum Pœnis captivorum commutatio facta est. Coloniae deductæ sunt Fregens, in agro Sallentino Brundisium. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta quinquaginta unum millia, ducenta viginti duo. Claudia, soror P. Claudii, qui, contemptis auspiciis, malè pugnaverat, a ludis revertens, quum turbâ premeretur, dixit: "Utinam frater meus viveret, iterumque classem duceret!" Ob eam causam multa ei dicta est. Duo prætores tum primùm creati sunt. Cæcilius Metellus, pontifex maximus, A. Postumium consulem, quoniam idem et flamen Martialis erat, quum is ad bellum gerendum proficisci vellet, in Urbe tenuit, nec passus est a sacris recedere. Rebus adversus Pœnos a pluribus ducibus prosperè gestis, summam victoriæ C. Lutatius consul, victâ ad Ægates insulas classe Pœnorum, imposuit. Petentibus Carthaginiensibus pax data est. Quum templum Vestæ arderet, Cæcilius Metellus, pontifex maximus, ex incendio sacra rapuit. Duæ tribus adjectæ sunt, Velina et Quirina. Falisci quum rebellassent, sexto die perdomiti, in deditionem venerunt. [u. c. 502 — 511. A. c. 250 — 241.]

EPITOMÆ LIBRI VICESIMI.

ÆROLETIUM colonia deducta est. Adversus Ligures tunc primùm exercitus promotus est. Sardi et Corai, quum rebellassent, subacti sunt. Tuccia, virgo Vestalis, incesti damnata est. Bellum Illyriis, propter unum ex legatis, qui ad eos missi erant, occisum, indictum est: subactique in deditionem venerunt. Prætorum numerus ampliatus est, ut essent quatuor. Galli Transalpini, qui in Italiam irruerant, cæsi sunt. Eo bello populus Romanus sui Latiniq; nominis trecenta millia armatorum habuisse dicitur. Exercitibus Romanis tum primùm trans Padum ductis, Galli Insubres, aliquot præliis fusi, in deditionem venerunt. M. Claudius Marcellus consul, occiso Insubriam Gallorum duce Viridomaro, opimâ spolia retulit. Istri subacti sunt. Item Illyrii, quum rebellassent, domiti in deditionem venerunt. Lustrum a censoribus conditum est, quo censa sunt civium capita ducenta septuaginta millia, ducenta tredecim. Libertini in quatuor tribus redacti sunt, quum antea dispersi per omnes fuissent; Equestrinam, Palatinam, Suburrinam, Collinam. C. Flaminius censor viam Flaminiam munivit, et Circum Flaminium exstruxit. Coloniae deductæ in agro de Gallis capto, Placentia et Cremona. [u. c. 512 — 533. A. c. 240 — 219.]

LIBRI VICESIMI PRIMI

CAP. I—XVIII. XXXII—XLVI.

EPITOME LIBRI VICESIMI PRIMI.

I, &c. IN Italiam belli Punici secundi ortus narratur; v, &c. Et Hannibalis Pœnorum ducis, contra fœdus, per Iberum amnem transitus; xiv. A quo Saguntum, sociorum populi Romani civitas, obsessa, octavo mense capta est. xviii. De quibus injuriis missi legati ad Carthaginenses, qui quererentur: quum satisfacere nollent, bellum iis indictum est. Hannibal, superato Pyrenæo saltu, per Gallias, fusis Volcis, qui obsistere conati erant, ad Alpes venit; xxxiii, &c. Et laborioso per eas transitu (quum montanos quoque Gallos obvios aliquot præliis repulisset) descendit in Italiam, et ad Ticinum amnem Romanos equestri prælio fudit: in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. Iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso, Hannibal Apenninum quoque, per magnam militum vexationem propter vim tempestatum, transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispaniâ contra Pœnos prosperè pugnavit, duce hostium Magone capto. [CAP. I—XVIII. v. c. 534—535. A. c. 216—217.]

I. In parte operis mei licet mihi præfari, quod in principio summæ totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maximè omnium memorabile, quæ unquam gesta sint, me scripturum; quod, Hannibale duce, Carthaginien-
 5 ses cum populo Romano gessere. Nam neque validiores opibus ullæ inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum unquam virium aut roboris fuit: et haud ignotas belli artes inter se, sed expertas primo Punico conserebant bello: et adeò varia belli fortuna ancepsque
 10 Mars fuit, ut propiùs periculum fuerint, qui vicerunt. Odis etiam propè majoribus certârunt, quàm viribus: Romanis indignantibus, quòd victoribus victi ultro inferrent arma; Pœnis, quòd superbè avarèque crederent imperitatum victis esse. Fama etiam est, Hannibalem, annorum ferme
 15 novem, pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, quum, perfecto Africo bello, exercitum eò trajecturus sacrificaret, altaribus admotum, tactis sacris iurejurando adactum, se, quum primùm posset, hostem fore po-

pulo Romano. Angebant ingentis spiritûs virum Sicilia Sardiniaque amissæ: nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam, et Sardiniam, inter motum Africæ, fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito, interceptam.

5

II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis in Hispaniâ augendo Punico imperio gessit; ut appareret, majus eum, quàm quod gereret, agitare in animo bellum: et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Pœnos 10 arma Italiæ illaturos fuisse, quæ Hannibalis ductu intulerunt. Mors Hamilcaris peropportuna, et pueritia Hannibalis, distulerunt bellum. Medius Hasdrubal inter patrem et filium octo ferme annos imperium obtinuit; flore ætatis (ut ferunt) primò Hamilcari conciliatus: gener inde ob altam 15 indolem provento annis adscitus; et, quia gener erat, factionis Barcinæ opibus, quæ apud milites plebemque plùs quàm modicæ erant, haud sanè voluntate principum, imperio positus. Is, plura consilio quàm vi gerens, hospitii regulorum magis, conciliandisque per amicitiam principum novis gen- 20 tibus, quàm bello aut armis, rem Carthaginensem auxit. Cæterùm nihilo ei pax tutior fuit: barbarus eum quidam palàm, ob iram interfecti ab eo domini, obtruncavit; comprehensusque ab circumstantibus, haud alio quàm si evasisset vultu, tormentis quoque quum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut, 25 superante lætitiâ dolores, ridentis etiam speciem præbuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia miræ artis in sollicitandis gentibus, imperioque jungendis suo fuerat, fœdus renovaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Iberus, Saguntinisque, mediis inter imperia duorum populo- 30 rum, libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum, haud dubia res fuit, quin prærogativam militarem, quâ extemplo juvenis Hannibal in prætorium delatus, imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appellatus erat, favor etiam plebis sequeretur. 35 Hunc vixdum puberem Hasdrubal literis ad se arcessierat: actaque res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiæ Hannibal, atque in paternas succederet opes. Hanno, alterius factionis princeps, "Et æquum postulare videtur," inquit, "Hasdrubal; et ego tamen non 40 "censeo, quod petit, tribuendum." Quum admiratione tam

ancipitis sententiæ in se omnes convertisset, "Florem ætat-
 "tis," inquit, "Hasdrubal, quem ipse patri Hannibalis fru-
 "endum præbuit, justo jure eum a filio repeti censet: nos
 "tamen minimè decet, juventutem nostram pro militari ru-
 5 "dimento assuefacere libidini prætorum. An hoc timemus,
 "ne Hamilcaris filius nimis serò imperia immodica et regni
 "paterni speciem videat? et, cujus regis genero hæreditarii
 "sint relictis exercitus nostri, ejus filio parum maturè servia-
 "mus? Ego, istum juvenem domi tenendum, sub legibus,
 10 "sub magistratibus docendum vivere æquo jure cum cæte-
 "ris, censeo: ne quandoque parvus hic ignis incendium in-
 "gens exsuscitet."

IV. Pauci, ac ferme optimus quisque, Hannoni assentie-
 bantur: sed (ut plerumque fit) major pars meliorem vicit.
 15 Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu om-
 nem exercitum in se convertit. Hamilcarem juvenem red-
 ditum sibi veteres milites credere; eundem vigorem in vul-
 tu, vimque in oculis, habitum oris, lineamenta que intueri;
 dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad
 20 favorem conciliandum esset. Nunquam ingenium idem ad
 res diversissimas, parendum atque imperandum, habilis
 fuit; itaque haud facillè decerneres, utrùm imperatori, an ex-
 ercitu, carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam
 præficere malle, ubi quid fortiter ac strenuè agendum esset;
 25 neque milites alio duce plùs confidere, aut audere. Pluri-
 mum audaciæ ad pericula capessenda, plurimum consilii in-
 ter ipsa pericula erat: nullo labore aut corpus fatigari, aut
 animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par:
 cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate, modus fini-
 30 tus: vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tem-
 pora. Id, quod gerendis rebus superesset, quieti datum: ea ne-
 que molli strato, neque silentio arcessita. Multi sæpe militari
 sagulo opertum, humi jacentem inter custodias stationesque
 militum, conspexerunt. Vestitus nihil inter æquales excel-
 35 lens: arma atque equi conspiciebantur. Equitum peditumque
 idem longè primus erat: princeps in prælium ibat: ultimus
 conserto prælio excedebat. Has tantas viri virtutes ingen-
 tia vitia æquabant; inhumana crudelitas, perfidia plùs
 quàm Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus Deum metus,
 40 nullum jusjurandum, nulla religio. Cum hac indole vir-
 tutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore
 meruit, nullà re, quæ agenda videndaque magno futuro duci
 esset, prætermisâ.

V. Cæterùm ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta, bellumque Romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret. Saguntinis inferre bellum statuit: quibus oppug-
 5 nandis quia haud dubiè Romana arma movebantur, in Olcadum fines priùs (ultra Iberum ea gens in parte magis, quàm in ditione, Carthaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, jungendoque, tractus ad id bellum videri posset.
 10 Cartejam, urbem opulentam, caput gentis ejus, expugnat, diripitque. Quo metu percussæ minores civitates, stipendio imposito, imperium accepère. Victor exercitus, opulentusque prædâ, Carthaginem Novam in hiberna est deductus. Ibi largè partiendo prædam, stipendio præterito cum fide ex-
 15 solvendo, cunctis civium sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccæos promotum bellum. Hermandica et Arbocala urbes vi captæ. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu defensa. Ab Hermandicâ profugi, exsulis Olcadum, priore æstate domitæ gentis, quum se junxis-
 20 sent, concitant Carpetanos: adortique Hannibalem regressum ex Vaccæis, haud procul Tago flumine agmen grave prædâ turbavère. Hannibal prælio abstinuit; castrisque super ripam positis, quum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado trajecit: valloque ita producto, ut
 25 locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus præcepit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur. Peditum agmen in ripâ, elephantos antè quadraginta disposuit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccæorumque centum millia fuère;
 30 invicta acies, si æquo dimicaretur campo. Itaque et ingenio feroces, et multitudine freti, et quòd metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati, quòd interesset annis, clamore sublato, passim sinè ullius imperio, quâ cuique proximū est, in amnem ruunt. Et ex parte alterâ ripæ
 35 vis ingens equitum in flumen immissa, medioque alveo haudquâquam pari certamine concursus; quippe ubi pedes instabilis, ac vix vado fidens, vel ab inermi equite, equo temerè acto, perverti posset; eques, corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites stabili, cominus eminusque rem ge-
 40 reret. Pars magna flumine absumpta: quidam, vorticoso amni delati in hostes, ab elephantis obtriti sunt: postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex variâ trepida-

tione quum in unum colligerentur, priusquam ex tanto pavore reciperent animos, Hannibal, agmine quadrato amnem ingressus, fugam ex ripâ fecit: vastatisque agris, intra paucos dies Carpetanos quoque in deditionem accepit. Et jam omnia trans Iberum, præter Saguntinos, Carthaginensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat: cæterum jam belli causa, certamina cum finitimis serebantur, maximè Turdetanis: quibus quum adesset idem, qui litis erat sator, nec certamen juris, sed vim, quæri appareret; legati a Saguntinis Romam missi, auxilium ad bellum jam haud dubiè imminens orantes. Consules tunc Romæ erant P. Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus; qui quum, legatis in senatum introductis, de republicâ retulissent, placuissetque
 15 mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas; quibus si videretur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam trajicerent, ac sociorum populi Romani querimonias deferrent. Hac legatione decretâ, necdum
 20 missâ, omnium spe celerius Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata ex integro res ad senatum. Alii, provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes, terrâ marique rem gerendam censebant: alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum. Erant, qui non
 25 temerè movendam rem tantam, exspectandosque ex Hispaniâ legatos censerent. Hæc sententia, quæ tutissima videbatur, vicit: legatique eò maturius missi, P. Valerius Flaccus et Q. Bæbius Tamphilus, Saguntum ad Hannibalem, atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem
 30 ipsum in pœnam fœderis rupti deposcendum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, jam Saguntum summâ vi oppugnabatur. Civitas ea longè opulentissima ultra Iberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriundi a Zacyntho insulâ dicuntur, mixtique etiam ab Ardeâ
 35 Rutulorum quidam generis: cæterum in tantas brevi creverant opes, seu maritimis, seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento, seu sanctitate disciplinæ, quâ fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal, infesto exercitu ingressus fines, pervastatis passim agris, urbem tripartitò aggreditur. Angulus muri erat in planiorem
 40 patientioremque, quàm cætera circâ, vallem vergens: ad ver

sus eum vineas agere instituit, per quas aries mœnibus admoveri posset: sed ut locus procul muro satis æquus agendis vineis fuit; ita haudquâquam prosperè, postquam ad effectum operis ventum est, cœptis succedebat: et turris ingens imminebat: et murus, ut in suspecto loco, supra cæteræ modum altitudinis emunitus erat; et juvenus delecta, ubi plurimum periculi ac laboris ostendebatur, ibi vi majore obsistebant. Ac primò missilibus submovere hostem, nec quidquam satis tutum munientibus pati. Deinde jam non pro mœnibus modò atque turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat; quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant, quàm Pœni. Ut verò Hannibal ipse, dum murum incautiùs subit, adversum femur tragulâ graviter ictus cecidit; tanta circâ fuga ac trepidatio fuit, ut non multùm abesset, quin opera ac vineæ desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis, quàm oppugnationis, fuit, dum vulnus ducis curaretur: per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Itaque acrius de integro obortum est bellum; pluribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineæ cœptæ agi, admoverique aries. Abundabat multitudo hominum Pœnus; ad centum enim quinquaginta millia habuisse in armis satis creditur. Oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam distineri cœpti sunt: et non sufficebant (jam enim feriebantur arietibus) muri, quassatæque multæ partes erant. Una continentibus ruinis nudaverat urbem: tres deinceps turres, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti prociderant: captumque oppidum eâ ruinâ crediderant Pœni; quâ, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrimque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariæ pugnæ simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conseri solent: sed justæ acies, velut patenti campo, inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. Hinc spes, hinc desperatio, animos irritat; Pœno cepisse jam se urbem, si paululùm annitatur, credente; Saguntinis pro nudatâ mœnibus patriâ corpora opponentibus, nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret. Itaque, quò acriùs et conferti magis utrimque pugnant, eò plures vulnerabantur; nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. Falarica

erat Saguntinis, missile telum, hastili abiegnō, et cætera tē-
 reti, præterquam ad extremum, unde ferrum exstabat: id,
 sicut in pilo quadratum, stuppâ circumligabant, lineabantque
 pice. Ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum
 5 armis transfigere corpus posset. Sed id maximè, etiamsi
 hæsisset in scuto, nec penetrâsset in corpus, pavorem facie-
 bat; quòd quum medium accensum mitteretur, concep-
 tumque ipso motu multò majorem ignem ferret, arma
 omitti cogebat, nudumque militem ad insequentes ictus
 10 præbebat.

IX. Quum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis,
 quia præter spem resisterent, crevissent animi; Pœnus, quia
 non vicisset, pro victo esset; clamorē repentē oppidani
 tollunt, hostemque in ruinas muri expellunt; inde impedi-
 15 tum trepidantemque exturbant; postremò fusum fugatumque
 in castra redigunt. Interim ab Româ legatos venisse nun-
 tiatum est: quibus obviā ad mare missi ab Hannibale,
 qui dicerent, nec tutò eos adituros inter tot tam efferatarum
 gentium arma; nec Hannibali, in tanto discrimine rerum,
 20 operæ esse legationes audire. Apparebat, non admissos
 protinus Carthaginem ituros: literas igitur nuntiosque ad
 principes factionis Barcinæ præmittit, ut præpararent suo-
 rum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis
 posset.

X. Itaque, præterquam quod admissi auditique sunt, ea
 quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus, adverso
 senatu, causam fœderis, magno silentio propter auctoritatem
 suam, non assensum audientium, egit: "Per Deos, fœde-
 25 rum arbitros ac testes, monuisse, prædixisse se, ne Hamil-
 30 "caris progeniem ad exercitum mitterent: non manes, non
 "stirpem ejus conquiescere viri; nec unquam, donec san-
 "guinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura
 "Romana fœdera. Juvenem flagrantem cupidine regni,
 "viamque unam ad id cernentem, si, ex bellis bella seren-
 35 "do, succinctus armis legionibusque vivat, vèlut materiam
 "igni præbentes, ad exercitus misistis: aluistis ergo hoc
 "incendium, quo nunc ardeatis. Saguntum vestri circum-
 "sident exercitus, unde arcentur fœdere: mox Carthaginem
 "circumsidebunt Romanæ legiones, ducibus iisdem Diis,
 40 "per quos priore bello rupta fœdera sunt ulti. Utrū hos-
 "tem, an vos, an fortunam utriusque populi, ignoratis?

"Legatos, ab sociis et pro sociis venientes, bonus imperator
 "vester in castra non admisit; jus gentium sustulit. Hi
 "tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, pulsi ad
 "vos veniunt; res ex fœdere repetunt. Publica fraus ab-
 "sit; auctorem culpæ et reum criminis deposcunt. Quò 5
 "leniùs agunt, segniùs incipiunt; eò, quum cœperint, vere-
 "or, ne perseverantiùs sæviant. Ægates insulas Erycem-
 "que ante oculos proponite; quæ terrâ marique per quatuor
 "et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux erat, sed
 "pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. Sed Ta- 10
 "rento, id est Italiâ, non abstinueramus ex fœdere; sicut
 "nunc Sagunto non abstinemus. Vicerunt ergo Dii homi-
 "nesque; et, id de quo verbis ambigebatur, uter populus
 "fœdus rupisset, eventus belli, velut æquus iudex, unde jus
 "stabat, ei victoriam dedit. Carthaginini nunc Hannibal 15
 "vineas turresque admovet: Carthaginis mœnia quatit ari-
 "ete. Sagunti ruinæ (falsus utinam vates sim) nostris ca-
 "pitibus incident: susceptumque cum Saguntius bellum,
 "habendum cum Romanis est. 'Dedemus ergo Hanniba-
 "'lem?' dicet aliquis. Scio, meam levem esse in eo auc- 20
 "toritatem propter paternas inimicitias. Sed et Hamilca-
 "rem eò perisse lætatus sum, quòd, si ille viveret, bellum
 "jam cum Romanis haberemus; et hunc juvenem, tam-
 "quam Furiam facemque hujus belli, odi ac detestor. Nec
 "dedendum solùm id piaculum rupti fœderis; sed, si nemo 25
 "deposcat, devehendum in ultimas maris terrarumque oras,
 "ablegandumque eò, unde nec ad nos nomen famaue ejus
 "accedere, neque sollicitare quietæ civitatis statum, possit.
 "Ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos, qui
 "senatui satisfaciant; alios, qui Hannibali nuntient, ut ex- 30
 "ercitum ab Sagunto abducatur, ipsumque Hannibalem ex
 "fœdere Romanis dedant: tertiam legationem ad res Sa-
 "guntinis reddendas decerno."

XI. Quum Hanno perorâsset, nemini omnium certare
 oratione cum eo necesse fuit: adeò propè omnis senatus 35
 Hannibalis erat; infestiusque locutum arguebant Hanno-
 nem, quàm Flaccum Valerium, legatum Romanum. Re-
 sponsum inde legatis Romanis est, "Bellum ortum ab Sa-
 "guntinis, non ab Hannibale esse: populum Romanum
 "injustè facere, si Saguntinos vetustissimæ Carthaginien- 40
 "sium societati præponat." Dum Romani tempus terunt
 legationibus mittendis, Hannibal, cuiâ fessum militem præ-

liis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis : interim animos eorum nunc irâ in hostes stimulando, nunc spe præmiorum accendit. Ut verò pro concione
 5 ne prædam captæ urbis edixit militum fore, adeò accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nullâ vi resisti videretur posse. Saguntini, ut a præliis quietem haberant, nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies ; ita non nocte, non die, unquam cessaverant ab opere, ut novum murum
 10 ab eâ parte, quâ patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquantò atrocior, quàm antè, adorta est : nec, quâ primùm aut potissimùm parte ferrent opem, (quum omnia variis clamoribus streperent) satis scire poterant. Ipse Hannibal, quâ turris mobilis, omnia munimenta urbis superans
 15 altitudine, agebatur, hortator aderat : quæ quum admotâ, catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis, muros defensoribus nudâset ; tum Hannibal, occasionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit : nec erat difficile opus, quòd cæmenta
 20 non calce durata erant, sed interlita luto, structuræ antiquæ genere. Itaque latius, quàm cæderetur, ruebat : perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. Locum quoque editum capiunt : collatisque eò catapultis ballistisque, ut castellum in ipsâ urbe velut arcem imminentem
 25 haberent, muro circumdant : et Saguntini murum interiorrem ab nondum captâ urbis parte ducunt. Utrinque summâ vi et muniunt, et pugnant : sed, interiora tuendo, minorem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia omnium longâ obsidione, et minuitur expectatio externæ
 30 opis ; quum tam procul Romani, unica spes, circâ omnia hostium essent. Paulisper tamen affectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque : qui duo populi, delectûs acerbitate consternati, retentis conquisitoribus, metum defectionis quum præbuissent, oppressi
 35 celeritate Hannibalis, omiserunt mota arma.

XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat, Maharbale, Himilconis filio, (eum prefecerat Hannibal) ita impigrè rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes sentirent. Is et prælia aliquot secunda fecit, et tribus arietibus aliquantulum
 40 muri discussit ; strataque omnia recentibus ruinis advenienti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem extemplo ductus exercitus ; atroxque prælium cum multorum
 15*

utrimque cæde initum, et pars arcis capta est. Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem Saguntinum, et Alorcum Hispanum. Alcon, insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrymæ movebant, conditionesque tristes, ut ab irato victore, ferebantur, transfuga ex oratore factus, apud hostem mansit; moriturum affirmans, qui sub conditionibus his de pace ageret. Postulabatur autem, redderent res Turdetanis; traditoque omni auro atque argento, egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Pœnus jussisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se pacis ejus interpretem fore pollicetur. Erat autem tum miles Hannibalis, cæterum publicè Saguntinis amicus atque hospes. Tradito palàm telo custodibus hostium, transgressus munimenta, ad prætorem Saguntinum (et ipse ita jubebat) est deductus: quò quum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, submotâ cæterâ multitudine, senatus Alorco datus est: cujus talis oratio fuit:

20

XIII. "Si civis vester Alcon, sicut ad pacem petendam
 "ad Hannibalem venit, ita pacis conditiones ab Hannibale
 "ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter,
 "quo nec orator Hannibalis, nec transfuga, ad vos venis-
 "sem. Quum ille, aut vestrâ aut suâ culpâ, manserit apud 25
 "hostem, (si metum simulavit, suâ; vestrâ, si periculum
 "est apud vos vera referentibus) ego, ne ignoraretis, esse ali-
 "quas et salutis et pacis vobis conditiones, pro vetusto hos-
 "pitio quod mihi vobiscum est, ad vos veni. Vestrâ autem
 "causâ me, nec ullius alterius, loqui, quæ loquor apud vos, 30
 "vel ea fides sit, quòd, neque dum vestris viribus restitistis,
 "neque dum auxilia ab Romanis sperâetis, pacis unquam
 "apud vos mentionem feci. Postquam nec ab Romanis
 "vobis ulla spes est, nec vestra jam aut arma vos aut mtenia
 "satis defendunt, pacem affero ad vos magis necessariam, 35
 "quàm æquam: cujus ita aliqua spes est, si eam quemad-
 "modum, ut victor, fert Hannibal, sic vos ut victi audiat:is:
 "si non id, quod amittitur, in damno (quum omnia victoris
 "sint), sed, quidquid relinquitur, pro munere habituri estis.
 "Urbem vobis, quam ex magnâ jam parte dirutam, captam 40
 "fere totam habet, adimit; agros relinquit, locum assigna-
 "turus, in quo novum oppidum ædificetis: aurum argen-

“tumque omne, publicum privatumque, ad se jubet deferri :
 “conjugum vestraque corpora ac liberorum vestrorum ser-
 “vat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab
 “Sagunto exire. Hæc victor hostis imperat. Hæc, quam-
 5 “quam sint gravia atque acerba, fortuna vestra vobis sua-
 “det. Equidem haud despero, quum omnium potestas ei
 “facta sit, aliquid ex his rebus remissurum. Sed vel hæc
 “patienda censeo potiùs, quàm trucidari corpora vestra,
 “rapi trahique ante ora vestra conjuges ac liberos belli jure
 10 “sinatis.”

XIV. Ad hæc audienda, quum, circumfusâ paulatim
 multitudine, permixtum senatui esset populi concilium ; re-
 pentè primores, secessione factâ, (priusquam responsum da-
 retur) argentum aurumque omne, ex publico privatoque in
 15 forum collatum, in ignem ad id raptim factum conjicientes,
 eòdem plerique semet ipsi præcipitaverunt. Quum ex eo
 pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper
 tumultus ex arce auditur. Turris diu quassata prociderat :
 perque ruinam ejus cohors Pœnorum impetu facto quum
 20 signum imperatori dedisset, nudatam stationibus custodiis-
 que solitis hostium esse urbem ; non cunctandum in tali
 occasione ratus Hannibal, totis viribus aggressus urbem,
 momento cepit, signo dato, ut omnes puberes interficeren-
 tur : quod imperium crudele, cæterùm propè necessarium
 25 cognitum ipso eventu est. Cui enim parci potuit ex iis, qui
 aut inclusi cum conjugibus ac liberis domos super se ipsos
 concremaverunt, aut armati nullum antè finem pugnæ,
 quàm morientes, fecerunt ?

XV. Captum oppidum est cum ingenti prædâ. Quam-
 30 quam pleraque ab dominis de industriâ corrupta erant, et in
 cædibus vix ullum discrimen ætatis ira fecerat, et captivi mi-
 litum præda fuerant ; tamen et ex pretio rerum venditarum
 aliquantum pecuniæ redactum esse constat, et multam pretio-
 sam supellectilem vestemque missam Carthaginem. Octavo
 35 mense, quàm cœptum oppugnari, captum Saguntum, quidam
 scripsere : inde Carthaginem Novam in hiberna Hannibalem
 concessisse : quinto deinde mense, quàm ab Carthagine
 profectus sit, in Italiam pervenisse. Quæ si ita sunt, fieri
 non potuit, ut P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fue-
 40 rint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini
 missi sint, et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad

Ticinum amnem, ambo aliquantò pòst ad Trebiam, pugnaverint. Aut omnia breviora aliquantò fuère, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerunt, non cœptum oppugnari est, sed captum. Nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et C. Flaminii non potest; quia Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus ab Ti. Sempronio consule; qui, post pugnam ad Trebiam ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem ferè tempus et legati, qui redierant a 10 Carthagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse, et Sagunti excidium nuntiatum est: tantusque simul mœror Patres, misericordiaque sociorum peremptorum indignè, et pudor non lati auxilii, et ira in Carthaginienses, metusque de summâ rerum cepit, velut si jam ad portas hostis esset; ut, tot 15 uno tempore motibus animi turbati, trepidarent magis, quàm consulerent. Nam neque hostem acriorem bellicosiorumque secum congressum; nec rem Romanam tam desidem unquam fuisse atque imbellem. Sardos, Corsosque, et Istros, atque Illyrios, lacessisse magis, quàm exercuisse, Romana arma; et cum Gallis tumultuatum veriùs, quàm belligeratum. Pœnum, hostem veteranum, trium et viginti annorum militiâ durissimâ inter Hispanas gentes semper victorem, primùm Hamilcare, deinde Hasdrubale, nunc Hannibale duce acerrimo assuetum, recentem ab excidio opulentissimæ urbis, Iberum transire: trahere secum tot excitos Hispanorum populos; concitum avidas semper armorum Gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italiâ ac pro mœnibus Romanis esse.

XVII. Nominatæ jam antea consulibus provinciæ erant; 20 tum sortiri jussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Siciliâ evenit. Sex in eum annum decretæ legiones, et sociùm quantum ipsis videretur, et classis quanta parari posset. Quatuor et viginti peditum Romanorum millia sunt scripta, et mille octingenti equites: sociorum quadra- 25 ginta millia peditum, quatuor millia et quadringenti equites: naves ducentæ viginti quinqueremes, celoces viginti deductæ. Latum inde ad populum, "vellont, juberent, populo "Carthaginiensi bellum indici." Ejusque belli causâ supplicatio per urbem habita, atque adorati Dii, ut bene ac felicitè eveniret, quòd bellum populus Romanus jussisset.

Inter consules ita copiarum divisæ: Sempronio datæ legiones duæ (ea quaternæ millia erant peditum, et trecenti equites), et sociorum sexdecim millia peditum, equites mille octingenti: naves longæ centum sexaginta, celoces duodecim. Cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius missus in Siciliam; ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italiâ Pœnum consul alter satis esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius prætor, et ipse cum haud invalido præsidio, in Galliam mittebatur. Navium maximè
 10 Cornelio numerus deminutus: sexaginta quinqueremes datæ (neque enim mari venturum, aut eâ parte belli dimicaturum hostem credebant) et duæ Romanæ legiones cum suo justo equitatu, et quatuordecim millibus sociorum peditum, equitibus mille sexcentis. Duas legiones Romanas, et decem
 15 millia sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos Gallia provincia, eodem anno versa in Punicum bellum, habuit.

XVIII. His ita comparatis, ut omnia justa ante bellum fierent, legatos majores natu, Q. Fabium, M. Livium,
 20 L. Æmilium, C. Licinium, Q. Bæbium, in Africam mittunt ad percontandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnâset? et si, id quod facturi videbantur, faterentur, ac defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo Carthaginensi bellum. Romani postquam Carthaginem venerunt, quum senatus datus esset, et Q. Fabius nihil ultrâ, quàm unum, quod mandatum erat, percontatus esset; tum ex Carthaginensibus unus: "Præ-
 25 "ceps vestra, Romani, et prior legatio fuit, quum Hannibal, tamquam suo consilio Saguntum oppugnantem, de-
 30 "poscebatis: cæterum hæc legatio verbis adhuc lenior est, "re asperior. Tunc enim Hannibal et insimulabatur, et "deposcebatur: nunc ab nobis et confessio culpæ exprimitur; et, ut a confessis, res extemplo repetuntur. Ego
 35 "autem non, privato publicone consilio Saguntum oppug-
 40 "natum sit, quærendum censeam, sed utrùm jure an injuriâ. Nostra enim hæc quæstio atque animadversio in civem nostrum est, nostro an suo fecerit arbitrio. Vobis cum una disceptatio est, licueritne per fœdus fieri. Itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, quid suâ
 40 "sponte imperatores faciant; nobis vobiscum fœdus est a Legatione consule ictum; in quo quum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis (necdum enim erant socii vestri)

“cautum est. At enim eo fœdere, quod cum Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur: adversus quod nihil ego dicturus sum, nisi quod a vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul primò nobiscum fœdus icit, quia neque auctoritate Patrum nec populi jussu ictum erat, negâstis vos eo teneri; itaque aliud de integro fœdus publico consilio ictum est. Si vos non tenent vestra fœdera, nisi ex auctoritate aut jussu vestro icta; ne nos quidem Hasdrubalis fœdus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. Proinde omittite Sagunti atque Iberi mentionem facere; et, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat.” Tum Romanus, sinu ex togâ facto, “Hic,” inquit, “vobis bellum et pacem portamus; utrum placet, sumite.” Sub hanc vocem haud minùs ferociter, “daret, utrum vellet,” succlamatum est; et quum is iterum sinu effuso bellum dare dixisset, accipere se omnes responderunt, et, quibus acciperent animis, iisdem se gesturos.

XXXII. Hannibal ab Druentiâ campestri maxime itinere cum bonâ pace ad Alpes incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, quamquam famâ priùs (quâ incerta in majus vero ferri solent) præcepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo, nivesque cœlo propè immixtæ, tecta informia imposita rupibus, pecora jumenta-que torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia in-animaque omnia rigentia gelu, cætera visu, quàm dictu, fœdiora, terrorem renovârunt. Erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani; qui, si valles occultiores insedissent, coorti in pugnam repentè, ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa jubet; Gallisque ad visenda loca præmissis, postquam comperit, transitum eâ non esse, castra inter confragosa omnia præruptaque, quàm extentissimâ potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud sanè multùm linguâ moribusque abhorrentes, quum se immiscuis-
sent colloquiis montanorum, edoctus interdum tantùm obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta; luce primâ subiit tumulos, ut ex aperto atque interdum vim per angustias facturus. Die deinde, simulando aliud quàm quod parabatur, consumpto, quum eodem, quo constiterant, loco castra communissent, ubi primùm degressos tumulis montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus, quàm pro numero manentium, in speciem factis, impedimentisque cum

equite relictis, et maximâ parte peditum ; ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit ; iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Primâ deinde luce castra mota, et agmen reli-
 5 quum incedere cœpit. Jam montani signo dato ex castellis
 ad stationem solitam conveniebant : quum repentè conspici-
 unt alios, arce occupatâ suâ, super caput imminentes, alios
 viâ transire hostes. Utraque simul objecta res oculis ani-
 misque immobiles parumper eos defixit : deinde ut trepida-
 10 tionem in angustiis, suoque ipsum tumultu misceri agmen
 vidère, equis maximè consternatis, quidquid adjecissent ipsi
 terroris, satis ad perniciem fore rati, perversis rupibus juxtâ
 invia ac devia assueti discurrunt. Tum verò simul ab hos-
 tibus, simul ab iniquitate locorum Pœni oppugnabantur ;
 15 plusque inter ipsos (sibi quoque tendente, ut periculo prius
 evaderet), quàm cum hostibus, certaminis erat. Equi maxi-
 mè infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis,
 quos nemora etiam percussæque valles augebant, territi
 trepidabant ; et icti fortè aut vulnerati adeò consternaban-
 20 tur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum
 omnis generis facerent : multosque turba, quum præcípites
 deruptæque utrimque angustiae essent, in immensum altitu-
 dinis dejecit ; quosdam et armatos : sed, ruinæ maximæ
 modo, jumenta cum oneribus devolvebantur. Quæ quam-
 25 quam fœda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal, ac
 suos continuit, ne tumultum ac trepidationem augeret :
 deinde, postquam interrumpi agmen vidit, periculumque
 esse, ne exutum impedimentis exercitum nequidquam inco-
 lumem traduxisset, decurrit ex superiore loco ; et, quum im-
 30 petu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit.
 Sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itine-
 ra fugâ montanorum erant, sedatur : nec per otium modò,
 sed propè silentio, mox omnes traducti. Castellum inde,
 quod caput ejus regionis erat, viculosque circumjectos capit,
 35 et captivorum pecoribus per triduum exercitum aluit : et
 quia nec montanis primò perculsis, nec loco magnopere im-
 pediebantur, aliquantum eo triduo viæ confecit.

XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus
 alium, ut inter montana, populum. Ibi non bello aperto,
 40 sed suis artibus, fraude, deinde insidiis, est propè circum-
 ventus. Magno natu principes castellorum oratores ad Pœnum

veniunt : " alienis malis, utili exemplo, doctos," memorantes, " amicitiam malle, quàm vim experiri Pœnorum : itaque " obedienter imperata facturos, commeatum itinerisque du-
 " ces, et ad fidem promissorum obsides acciperet." Han-
 nibal nec temerè credendo, nec adspernando, ne repudiati ⁵
 apertè hostes fierent, benignè quum respondisset ; obsidibus,
 quos dabant, acceptis, et commeatu, quem in viam ipsi de-
 tulerant, usus ; nequâquam ut inter pacatos, composito ag-
 mine, duces eorum sequitur. Primum agmen elephanti et
 equites erant : ipse pòst cum robore peditum, circumspec- ¹⁰
 tans sollicitusque omnia, incedebat. Ubi in angustiore
 viam ex parte alterâ subjectam jugo insuper imminenti ven-
 tum est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab tergo, coor-
 ti, cominus, eminus petunt : saxa ingentia in agmen de-
 volvunt : maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos ¹⁵
 versa peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata
 extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda cla-
 des fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi ac prope
 perniciem ventum est : nam, dum cunctatur Hannibal de-
 mittere agmen in angustias ; quia non, ut ipse equitibus ²⁰
 præsidio erat, ita peditibus quidquam ab tergo auxilii reli-
 querat ; occursantes per obliqua montani, perrupto medio
 agmine, viam insedère : noxque una Hannibali sine equiti-
 bus atque impedimentis acta est.

XXXV. Postero die, jam segniùs intercurstantibus barba- ²⁵
 ris, junctæ copiæ, saltusque haud sine clade (majore ta-
 men jumentorum, quàm hominum, pernicië) superatus :
 inde montani pauciores jam, et latrocinii magis quàm belli
 more, concursabant ; modò in primum, modò in novissimum
 agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret, aut pro- ³⁰
 gressi morative aliquam occasionem fecissent. Elephanti,
 sicut præcipientes per arctas vias magnâ morâ agebantur, ita
 tutum ab hostibus, quâcumque incederent, (quia insuetis
 adeundi propiùs metus erat) agmen præbebant. Nono die
 in jugum Alpium perventum est, per invia pleraque, et er- ³⁵
 rores, quos aut ducentium fraus, aut, ubi fides iis non esset,
 temerè initæ valles a conjectantibus iter, faciebant. Bidu-
 um in jugo stativa habita : fessisque labore ac pugnando
 quies data militibus : jumenta que aliquot, quæ prolapsa in
 rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra perve- ⁴⁰
 nère. Fessis tædio tot malorum nivis etiam casus, occiden-
 te jam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adjecit. Per

omnia nive oppleta, quum, signis primâ luce motis, segniter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret; prægressus signa Hannibal in promontorio quodam, unde longè ac latè prospectus erat, consistere jussit
 5 militibus Italiam ostentat, subjectosque Alpinis montibus Circumpadanos campos: "mœniaque eos tum transcendere non Italiæ modò, sed etiam urbis Romanæ: cætera plana, proclivia fore: uno, aut summum altero prælio arcem et caput Italiæ in manu ac potestate habituros."
 10 Procedere inde agmen cœpit; jam nihil ne hostibus quidem, præter parva furta per occasionem, tentantibus. Cæterùm iter multò, quàm in adscensu fuerat, (ut pleraque Alpium ab Italiâ sicut breviora, ita arrectiora sunt) difficilior fuit: omnis enim ferme via præceps, angusta, lubrica erat; ut neque
 15 sustinere se a lapsu possent; nec, qui paululùm titubâssent, hæcere afflicti vestigio suo; aliique super alios, et jumenta et homines, occiderent.

XXXVI. Ventum deinde ad multò angustiorum rupem, atque ita rectis saxis, ut ægrè expeditus miles tentabundus,
 20 manibusque retinens virgulta ac stirpes circâ eminentes, demittere sese posset. Naturâ locus jam antè præceps, recenti lapsu terræ in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum, velut ad finem viæ, equites constitissent, miranti Hannibali, quæ res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse: digressus deinde ipse ad locum
 25 visendum. Haud dubia res visa, quin per invia circâ nec trita antea, quamvis longo ambitu, circumduceret agmen. Ea verò via insuperabilis fuit: nam, quum super veterem nivem intactam nova modicæ altitudinis esset, molli nec
 30 præaltæ nivi facilè pedes ingredientium insistebant: ut verò tot hominum jumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infrâ glaciem fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur. Tetra ibi luctatio erat, ut a lubricâ glacie non recipiente vestigium, et in prono citiùs pede se fallentes; et, seu manibus in assurgendo seu genu se adjuvissent,
 35 ipsis adminiculis prolapsi si iterum corruissent, nec stirpes circâ radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant; ita in levi tantùm glacie tabidâque nive volabantur: jumenta secabant interdum et jam tum infima
 40 ingredientia nivem, et prolapsa jactandis graviùs in continendo angulis, penitus perfringebant: ut pleraque, velut pedicâ capta, hærerent in duratâ et altè concretâ glacie.

XXXVII. Tandem, nequidquam jumentis atque hominibus fatigatis, castra in jugo posita, ægerrimè ad id ipsum loco purgato : tantum nivis fodiendum atque egerendum fuit. Inde ad rupem muniendam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, quum cædendum esset saxum, arboribus 5 circa immanibus dejectis detruncatisque, struem ingentem lignorum faciunt ; eamque (quum et vis venti apta faciendo igni coorta esset) succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro pandunt, molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non jumenta 80-10 lùm, sed elephantum etiam, deduci possent. Quatriduum circa rupem consumptum, jumentis propè fame absumptis : nuda enim ferè cacumina sunt ; et, si quid est pabuli, obruunt nives. Inferiora valles et apricos quosdam colles habent, rivosque prope silvas, et jam humano cultu digniora loca. 15 Ibi jumenta in pabulum missa, et quies muniendo fessis hominibus data triduo : inde ad planum descensum, et jam locis mollioribus et accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maximè modo in Italiam perventum est, quinto mense a Carthagine Novâ (ut quidam auctores sunt), 20 quinto decimo die Alpibus superatis. Quantæ copiæ transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequâquam inter auctores constat : qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse scribunt ; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui captum se 25 ab Hannibale scribit, maximè auctor me moveret, nisi confunderet numerum, Gallis Liguribusque additis : cum his octoginta millia peditum, decem equitum, adducta in Italiam (magis affluxisse verisimile est, et ita quidam auctores sunt) : ex ipso autem audisse Hannibale, postquam Rhodanum 30 transierit, triginta sex millia hominum, ingentemque numerum equorum et aliorum jumentorum, amisisse in Taurinis, quæ Gallis proxima gens erat, in Italiam degresso. Id quum inter omnes constet, eò magis miror ambigi, quânam Alpes transierit ; et vulgò credere, Penino (atque inde nomen et 35 jugo Alpium inditum) transgressum : Cælius per Cremonis jugum dicit transisse : qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos, deduxissent. Nec verisimile est, ea tum ad Galliam patuisse itinera ; utique, quæ ad Peninum ferunt, obsepta gentibus semi-40 germanis fuissent : neque, Hercule, montibus his (si quem forte id movet) ab transitu Pœnorum ullo Veragri, incolæ

jugi ejus, nōrunt nomen inditum; sed ab eo, quem, in summo sacratum vertice, Peninum montani appellant.

XXXIX. Peroportunè ad principia rerum, Taurinis, proximæ genti, adversus Insubres motum bellum erat: sed
 5 armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, (in reficiendo maximè sentientem contracta antè mala) non poterat: otium etenim ex labore, copia ex inopiâ, cultus ex illuvie tabeque, squalida et propè efferata corpora variè movebant. Ea P. Cornelio consuli causa fuit, quum Pisas na-
 10 vibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone, et in novis ignominiiis trepido, ad Padum festinandi; ut cum hoste nondum refecto manum consereret. Sed quum Placentiam consul venit, jam ex stativis moverat Hannibal; Taurinorumque unam urbem, caput gentis ejus, quia volen-
 15 tis in amicitiam non veniebant, vi expugnârat: junxissetque sibi, non metu solùm, sed etiam voluntate, Gallos accolâs Padi; ni eos, circumspectantes defectionis tempus, subitò adventus consulis oppressisset. Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quæ pars sequenda esset, Gallos præsentem
 20 se secuturos ratus. Jam propè in conspectu erant exercitus, convenerantque duces, sicuti inter se nondum satis noti, ita jam imbutus uterque quâdam admiratione alterius. Nam Hannibalis et apud Romanos, jam ante Sagunti exscidium, celeberrimum nomen erat: et Scipionem Hannibal eo ipso,
 25 quòd adversus se dux potissimùm lectus esset, præstantem virum credebat: et auxerant inter se opinionem, Scipio, quòd, relictus in Galliâ, obviu fuerat in Italiam transgresso Hannibali; Hannibal, et conatu tam audaci trajiciendarum Alpium, et effectû. Occupavit tamen Scipio Padum trajicere; et, ad Ticinum amnem motis castris, priùs quàm educeret in aciem, adhortandorum militum causâ, talem orationem exorsus est:

XL. "Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem in Galliâ mecum habui, supersedissem loqui apud
 35 "vos: quid erim adhortari referret aut eos equites, qui "equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregiè vicissent, "aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hos-
 "tem secutus, confessionem cedentis ac detrectantis certa-
 "men pro victoriâ habui? Nunc, quia ille exercitus, His-
 40 "paniæ provinciæ scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione
 "meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populus-

"que Romanus voluit; ego, ut consulem ducem adversus
 "Hannibalem ac Pœnos haberetis, ipse me huic voluntario
 "certamini obtuli; novo imperatori apud novos milites pau-
 "ca verba facienda sunt. Ne genus belli, neve hostem ig-
 "noretis; cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terrâ 5
 "marique priore bello vicistis; a quibus stipendium per vi-
 "ginti annos exegistis; a quibus capta belli præmia, Sicili-
 "am ac Sardiniam, habetis. Erit igitur in hoc certamine
 "is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet.
 "Nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugna- 10
 "turi sunt; nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam de-
 "tractavêre, eos, duabus partibus peditum equitumque in
 "transitu Alpium amissis (quum plures pæne perierint,
 "quàm supersunt), plus spei nactos esse. 'At enim pauci
 "'quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum 15
 "'roborâ ac vires vix sustinere vis ulla possit!' Effigies, im-
 "mò umbræ hominum, fame, frigore, illuvie, squalore enec-
 "ti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque: ad hæc, præ-
 "usti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quas-
 "sata fractaque arma, claudi ac debiles equi. Cum hoc 20
 "equite, cum hoc peditum pugnaturi estis; reliquias extremas
 "hostium, non hostes, habebitis. Ac nihil magis vereor,
 "quàm ne, vos quum pugnaveritis, Alpes vicisse Hanniba-
 "lem videantur. Sed ita forsitan decuit, cum fœderum
 "ruptore duce ac populo Deos ipsos, sine ullâ humanâ ope, 25
 "committere ac profligare bellum; nos, qui secundum Deos
 "violati sumus, commissum ac profligatum conficere.

XLI. "Non vereor, ne quis me hoc vestri adhortandi
 "causâ magnificè loqui existimet; ipsum aliter animo affec- 30
 "tum esse. Licuit in Hispaniam, provinciam meam, quò
 "jam profectus eram, cum exercitu ire meo; ubi et fratrem
 "consilii participem ac periculi socium haberem, et Has-
 "drubalem potiùs, quàm Hannibalem, hostem, et minorem
 "haud dubiè molem belli: tamen, quum præterveherer na-
 "vibus Galliæ oram, ad famam hujus hostis in terram egres- 35
 "sus, præmisso equitatu, ad Rhodanum movi castra. Eques-
 "tri proelio, quâ parte copiarum conserendi manum fortuna
 "data est, hostem fudi: peditum agmen, quod in modum
 "fugientium raptim agebatur, quia assequi terrâ non pote-
 "ram, regressus ad naves, quantâ maximâ celeritate potui, 40
 "tanto maris terrarumque circuitu, in radicibus Alpium ob-
 "vius fui. Huic timendo hosti utrùm, quum declinarem

“certamen, improvisus incidisse videor, an occurrere in
 “vestigijs ejus? lacessere ac trahere ad decernendum?
 “Experiri juvat, utrùm alios repentè Carthaginienses per
 “viginti annos terra edideret: an iidem sint, qui ad *Ægates*
 5 “pugnauerunt insulas, et quos ab *Eryce* duodevicens dena-
 “riis æstimatedos emisistis: et utrùm Hannibal hic sit æmu-
 “lus itinerum *Herculis*, ut ipse fert, an vectigalis stipendia-
 “riusque et servus populi Romani a patre relictus: quem
 “nisi *Saguntinum* scelus agitare, respiceret profectò, si
 10 “non patriam victam, domum certè, patremque, et fœdera
 “*Hamilcaris* scripta manu; qui, jussus a consule nostro,
 “præsidium deduxit ab *Eryce*; qui graves impositas victis
 “*Carthaginiensibus* leges fremens mœrensque accepit; qui
 “decedere *Siciliã*, qui stipendium populo Romano dare
 15 “pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solùm animo,
 “quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim; sed cum
 “indignatione quãdam atque irâ; velut si servos videatis
 “vestros arma repentè contra vos ferentes. Licuit, ad *Ery-*
 “*cem* clausos, ultimo supplicio humanorum, fame, interfi-
 20 “cere: licuit victricem classem in *Africam* trajicere, atque
 “intra paucos dies sine ullo certamine *Carthaginem* delere.
 “Veniam dedimus precantibus: emisimus ex obsidione:
 “pacem cum victis fecimus: tutelæ deinde nostræ duximus,
 “quum *Africo* bello urgerentur. Pro his impertitis, furiosum
 25 “juvenem sequentes, oppugnatam patriam nostram veniunt.
 “Atque utinam pro decore tantùm hoc vobis, et non pro
 “salute, esset certamen. Non de possessione *Siciliæ* ac
 “*Sardiniae*, de quibus quondam agebatur, sed pro *Italiã*
 “vobis est pugnandum: nec est alius ab tergo exercitus,
 30 “qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat; nec *Alpes* aliæ sunt,
 “quas dum superant, comparari nova possint præsidia. Hic
 “est obstandum, milites, velut si ante *Romana* mœnia pug-
 “nemus. Unusquisque se non corpus suum, sed conjugem
 “ac liberos parvos, armis protegere putet: nec domesticas
 35 “solùm agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nos-
 “tras nunc intueri manus senatum populumque Romanum;
 “qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam
 “illius urbis ac Romani imperii fore.”

XLII. Hæc apud Romanos consul. Hannibal, rebus
 40 priùs quàm verbis adhortandos milites ratus, circumdato ad
 spectaculum exercitu, captivos montanos vinctos in medio
 statuit; armisque Gallicis ante eorum pedes projectis, inter-

rogare interpretem jussit, ecquis, si vinculis levaretur, armaque et equum victor acciperet, decertare ferro vellet? Quum ad unum omnes ferrum pugnâque poscerent, et dejecta in id sors esset, se quisque eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret. Ut cujusque sors exciderat, alacer, inter gratulantes gaudio exsultans, cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. Ubi verò dimicaret, is habitus animorum non inter ejusdem modò conditionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgò, ut non vincentium magis, quàm bene morientium, fortuna laudaretur. 10

XLIII. Dum sic aliquot spectatis paribus affectos dimisisset, concione inde advocatâ ita apud eos locutus fertur: "Si, quem animum in alienæ sortis exemplo paulò antè habuistis, eundem mox in æstimandâ fortunâ vestrâ habueritis, vicimus, milites: neque enim spectaculum modò illud, sed quædam veluti imago vestræ conditionis erat. Ac nescio an majora vincula majoresque necessitates vobis, quàm captivis vestris, Fortuna circumdederit. Dextrâ lævâque duo maria claudunt, nullam, ne ad effugium quidem, navem habentibus: [circâ] Padus amnis, major æ Padus ac violentior Rhodano; ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus transitæ. Hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primùm hosti occurristis: et eadem fortuna, quæ necessitatem pugnandi imposuit, præmia vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab Diis quidem immortalibus optare solent. Si Siciliam tantùm ac Sardiniam, parentibus nostris ereptas, nostrâ virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla prætia essent. Quidquid Romani tot triumphis partum congentumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futurum est. In hanc tam optimam mercedem, agite, cum Diis bene juvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitanæ Celtiberiæque montibus, pecora consecrando, nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis: tempus est jam, opulenta vos ac ditia stipendia facere, et magna operæ prætia mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et tot armatas gentes emensos. Hic vobis terminum laborum Fortuna dedit: hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit. Nec, quàm magni nominis bellum est, tam difficilem existimâritis victoriam fore. Sæpe et contemptus hostis cruentum certamen edidit, et inclyti populi regesque perlevi momento

"victi sunt. Nam dempto hoc uno fulgore nominis Roma-
 "ni, quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut vigin-
 "ti annorum militiam vestram cum illâ virtute, cum
 "illâ fortunâ taceam; ab Herculis columnis, ab Oceano
 5 "terminisque ultimis terrarum, per tot ferocissimos Hispa-
 "niæ et Galliæ populos, vincentes huc pervenistis: pugna-
 "bitis cum exercitu tirone, hac ipsâ æstate cæso, victo, cir-
 "cumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo, ignorantique
 "ducem. An me, in prætorio patris, clarissimi imperatoris,
 10 "propè natum, certè eductum, domitorem Hispaniæ Galliæ-
 "que, victorem eundem non Alpinarum modò gentium,
 "sed ipsarum (quod multò majus est) Alpium, cum semes-
 "tri hoc conferam duce, desertore exercitûs sui? Cui si
 "quis, demptis signis, Pœnos Romanosque hodie ostendat,
 15 "ignoraturum certum habeo, utrius exercitûs sit consul.
 "Non ego illud parvi æstimo, milites, quòd nemo vestrûm
 "est, cujus non ante oculos ipse sæpe militare aliquod edide-
 "rim facinus; cui non idem ego, virtutis spectator ac testis,
 "notata temporibus locisque referre sua possim decora.
 20 "Cum laudatis a me millies donatisque, alumnus priûs om-
 "nium vestrûm quàm imperator, procedam acie adversus
 "ignotos inter se ignorantesque.

XLIV. "Quòcumque circumtuli oculos, plena omnia
 "video animorum ac roboris; veteranum peditem, genero-
 25 "sissimarum gentium equites frenatos et infrenatos, vos so-
 "cios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses, quum
 "ob patriam, tum ob iram justissimam, pugnaturos. Inferi-
 "mus bellum, infestisque signis descendimus in Italiam,
 "tantò audaciùs fortiùsque pugnaturi, quantò major spes,
 30 "major est animus inferentis vim, quàm arcentis. Accendit
 "præterea animos et stimulat dolor, injuria, indignitas: ad
 "supplicium depoposcerunt me ducem primùm, deinde vos
 "omnes, qui Saguntum oppugnâsetis: deditos ultimis cru-
 "ciatibus affecturi fuerunt. Crudelissima ac superbissima
 35 "gens sua omnia suique arbitrii facit. Cum quibus bellum,
 "cum quibus pacem habeamus, se modum imponere æquum
 "censet: circumscribit includitque nos terminis montium
 "fluminumque, quos ne excedamus; neque eos, quos sta-
 "tuit, terminos observat. 'Ne transieris Iberum: ne quid
 40 "rei tibi sit cum Saguntinis. Ad Iberum est Saguntum:
 "'nusquam te vestigio moveris.' 'Parum est, quòd veterri-
 "'mas provincias meas Siciliam et Sardiniam adimis: etiam

“Hispanias? et inde cessero; in Africam transcendes.
 “‘Transcendes’ autem dico? duos consules hujus anni,
 “unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt: nihil us-
 “quam nobis relictum est, nisi quod armis vindicârimus. Illis
 “timidis et ignavis licet esse, qui respectum habent, quos suos 5
 “ager, sua terra, per tuta ac pacata itinera fugientes, accipi-
 “ent: vobis necesse est fortibus viris esse, et, omnibus inter
 “victoriam mortemve certâ desperatione abruptis, aut vin-
 “cere, aut, si fortuna dubitabit, in prælio potiùs, quàm in
 “fugâ mortem oppetere. Si hoc bene fixum omnibus de- 10
 “stinatumque in animo est, iterum dicam, vicistis: nullum
 “momentum ad vincendum homini ab Diis immortalibus
 “acrius datum est.”

XLV. His adhortationibus quum utrimque ad certamen
 accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum jun- 15
 gunt, tutandique pontis causâ castellum insuper imponunt.
 Pœnus, opere occupatis hostibus, Maharbalem cum alâ Nu-
 midarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum
 populi Romani agros mittit. Gallis parci quàm maximè
 jubet, principumque animos sollicitari ad defectionem. Pon- 20
 te perfecto, traductus Romanus exercitus in agrum Insubri-
 um, quinque millia passuum a Victumviis consedit. Ibi
 Hannibal castra habebat: revocatoque properè Maharbale
 atque equitibus, quum instare certamen cerneret, nihil un-
 quam satis dictum præmonitumque ad cohortandos milites 25
 ratus, vocatis ad concionem certa præmia pronuntiat, in
 quorum spem pugnarent. “Agrum sese daturum esse in
 “Italiâ, Africâ, Hispaniâ, ubi quisque velit, immunem ipsi
 “qui acceperisset, liberisque; qui pecuniam, quàm agrum,
 “maluisset, ei se argento satisfacturum: qui sociorum cives 30
 “Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum: qui
 “domos redire mallent, daturum se operam, ne cujus suo-
 “rum popularium mutatam secum fortunam esse vellent.”
 Servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit, bina-
 que pro his mancipia dominis se reddiitutum. Eaque ut 35
 rata scirent fore, agnum lævâ manu, dexterâ silicem reti-
 nens, si falleret, Jovem cæterosque precatus Deos, ita se
 mactarent, quemadmodum ipse agnum mactâsset, secundum
 precationem caput pécudis saxo elisit. Tum verò omnes,
 velut Diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id mo- 40
 ræ, quòd nondum pugnarent, ad potiunda sperata rati, præ-
 lium uno animo et voce unâ poscunt.

XLVI. Apud Romanos haudquâquam tanta alacritas erat, super cætera recentibus etiam territis prodigiis: nam et lupus intraverat castra, laniatisque obviis, ipse intactus evaserat; et examen apum in arbore prætorio imminente
 5 consederat. Quibus procuratis, Scipio, cum equitatu jaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium, exque propinquo copias, quantæ, et cujus generis essent, specularandas, obvius fit Hannibali, et ipsi cum equitibus ad exploranda circà loca progresso. Neutri alteros primò cerne-
 10 bant: densior deinde incessu tot hominum equorumque oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. Constitit utrumque agmen, et prælio sese expediebant. Scipio jaculatores et Gallos equites in fronte locat; Romanos, sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Hannibal frena-
 15 tos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. Vix dum clamore sublato, jaculatores fugerunt inter subsidia ad secundam aciem: inde equitum certamen erat aliquamdiu anceps: dein, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis, aut desilientibus, ubi suos præmi cir-
 20 cumventos vidissent, jam magnâ ex parte ad pedes pugna ierat; donec Numidæ, qui in cornibus erant, circumvecti paululùm, ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus, periculumque interkursu tum primùm pubescentis filii propulsatum. Hic
 25 erit juvenis, penes quem perfecti hujusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Pœnisque appellatus. Fuga tamen effusa jaculatorum maximè fuit, quos primos Numidæ invaserunt. Alius confertus equitatus consulem in medium acceptum, non armis modò, sed etiam cor-
 30 poribus suis, protegens, in castra, nusquam trepidè neque effusè cedendo, reduxit. Servati consulis decus Cœlius ad servum natione Ligurem delegat: malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidère auctores, et fama obtinuit.

LIBRI VICESIMI SECUNDI

CAP. XLIII — LXI.

EPITOME LIBRI VICESIMI SECUNDI.

HANNIBAL, per continuas vigilias in paludibus oculo amisso, venit in Etruriam; per quas paludes quadriduo et tribus noctibus sine ullâ requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus, signis militariibus effossis, quæ tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus, ad Trasimenum lacum cum exercitu cæsus est. Sex millia, quæ eruperant, fide ab Maharbale datâ, perfidiâ Hannibalis vineta sunt. Quum ad nuntium cladis Romæ luctus esset, dum matres, ex insperato receptis filiis, gaudio mortuæ sunt. Ob hanc cladem, ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. Quum deinde Q. Fabius Maximus dictator, adversus Hannibalem missus, nollet acie cum eo configere, ne, contra ferocem tot victoriis hostem, territum adversis præliis militem pugna committeret, et, opponendo se tantummodo, conatus Hannibalis impediret; M. Minucius, magister equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem, tamquam segnem et timidum, effecit, ut populi jussu æquaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu, quum iniquo loco conflisset, et in maximo discrimine legiones ejus essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo, discrimine liberatus est: quo beneficio victus castra cum eo junxit, et patrem eum salutavit; idemque facere milites jussit. Hannibal, vastatâ Campaniâ, inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clausus, sarmentis ad cornua boâum alligatis et incensis præsidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit: et sic transgressus est saltum. Idemque Q. Fabii Maximi dictatoris, quum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum, tamquam proditorem, suspectum faceret. XLVII. Æmilio deinde Paulo et Terentio Varone consulibus et ducibus, cum maximâ clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est: XLIX. Cæsarque eo prælio Romanorum quadraginta quinque millia, cum Paulo consule et senatoribus octoginta, consularibus atque prætoribus aut ædilibus triginta. LIII. Post quam cladem quum a nobilibus adolescentibus, propter desperationem, consilium de relinquendâ Italiâ iniretur, P. Cornelius Scipio, tribunus militum, qui postea Africanus nuncupatus est, stricto super capita deliberantium ferro, juravit, se pro hoste habiturum eum, qui in verba sua non jurasset; effecitque, ut omnes minimè relictum iri a se Italiani jurejurando adstringerentur. Præterea trepidationem Urbis et luctum, et res in Hispaniâ meliorem eventum gestas, continet. LVII. Opimia et Floronia, Vestales virgines, incesti damnatæ sunt. Propter paucitatem verò militum, servorum octo millia armata sunt. LX. LXI. Captivi, quum potestas esset redimendi, redempti non sunt. Varroni obviâ itum est, et gratiæ actæ, quod de republicâ non desperasset. [CAP. I—LXI. v. c. 535—536. A. C. 217—216.]

XLIII. [*Consules*] ad nobilitandas clade Romanâ Cannas, urgente fato, profecti sunt. Prope eum vi-

[p. c. 536. A. c. 216.] cum Hannibal castra posuerat aversa a Vulturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. Id quum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare præcipuè futurum erat, quum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum afflante vento, in occæcatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules, satis exploratis itineribus, sequentes Pœnum, ut ventum ad Cannas est, ubi in conspectu Pœnum habebant, bina castra communiunt, eodem ferme intervallo, quo ad Geronium, sicut antè, copiis divisis. Aufidus amnis, 10 utrisque castris affluens, aditum aquatoribus ex sua cujusque opportunitate haud sine certamine dabat: ex minoribus tamen castris, quæ posita trans Aufidum erant, liberiùs aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium præsidium. Hannibal spem nactus locis natis ad 15 equestrem pugnam, quâ parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem, lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordiâ consulum Romana castra; quum Paulus Sempronique et Flaminii temeritatem Varroni, Var- 20 ro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium objiceret: testareturque Deos hominesque hic, "nullam penes se culpam esse, quòd Hannibal jam velut usucepisset Italiam; se constrictum a collegâ teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus:" 25 ille, "si quid projectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpæ exsortem, omnis eventus participem fore" diceret: "videret, ut, quibus lingua tam prompta ac temeraria, æquè in pugnam vigerent manus."

XLV. Dum altercationibus magis quàm consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, quum in castra cæteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit: quam inconditam turbam quum vix- 35 dum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id verò indignum visum, ab tumultuario auxilio jam etiam castra Romana terreri: ut ea modò una causa, ne extemplo transirent flumen, dirigerentque aciem, 40 tenuerit Romanos, quòd summa imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque Varro postero die, cui sors ejus diei im-

perii erat, nihil consulto collegâ, signum pugnae proposuit; instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo; quia magis non probare, quàm non adjuvare, consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt; atque ita instructâ acie, 5 in dextro cornu (id erat flumini propius) Romanos equites locant, deinde pedites: lævum cornu extremi equites sociorum, intrâ pedites, ad medium juncti legionibus Romanis, tenuerunt: jaculatores cum cæteris levium armorum auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuerunt; Teren- 10 tius lævum, Æmilius dextrum. Geminio Servilio media pugna tuenda data.

XLVI. Hannibal luce primâ, Balearibus levique aliâ armaturâ præmissâ, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat: Gallos Hispanosque equites prope ri- 15 pam lævo in cornu adversus Romanum equitatum: dextrum cornu Numidis equitibus datum, mediâ acie peditibus firmatâ; ita, ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam magnâ ex parte crederes aciem: ita armati erant, armis et ad Tre- 20 biam, cæterum magnâ ex parte ad Trasimenum, captis. Gallis Hispanisque scuta ejusdem formæ ferè erant; dispareres ac dissimiles gladii; Gallis prælongi ac sine mucronibus; Hispano, punctim magis quàm cæsim assueto petere hostem, brevitate habiles, et cum mucronibus. Ante cæte- 25 ros, habitus gentium harum, tum magnitudine corporum, tum specie, terribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi: Hispani linteis prætextis purpurâ tunicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadraginta, decem 30 equitum. Duces cornibus præerant, sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal: mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol, seu de industriâ ita locatis, seu quòd forte ita starent, peropportunè utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem, Pœnis in septemtrionem versis. 35 Ventus (Vulturum incolæ regionis vocant), adversus Romanis coortus, multo pulvere in ipsa ora volvendò, prospectum ademit.

XLVII. Clamore sublato, procursum ab auxiliis, et pugna levibus primùm armis commissa: deinde equitum Gallo- 40 rum Hispanorumque lævum cornu cum dextro Romano

concurrit, minimè equestris more pugnae: frontibus enim adversis concurrendum erat, quia, nullo circa ad evagandum relicto spatio, hinc amnis, hinc peditum acies, claudebant in directum utrimque nitentes. Stantibus ac confertis postremo turbâ equis, vir virum amplexus detrahebat equo: pedestre magnâ jam ex parte certamen factum erat: acrius tamen quàm diutius pugnatum est; pulsique Romani equites terga vertunt. Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna. Primò et viribus et animis pares constabant ordines Gallis Hispanisque: tandem Romani, diu ac sæpe connisi, æquâ fronte acieque densâ impulere hostium cuneum nimis tenuem, eoque parum validum, a cæterâ prominentem acie: impulsis deinde ac trepidè referentibus pedem insistere: ac tenore uno, per præceps pavore fugientium agmen, in mediam primùm aciem illati, postremò, nullo resistente, ad subsidia Afrorum pervenerunt; qui utrimque reductis alis constiterant, mediâ, quâ Galli Hispanique steterant, aliquantùm prominente acie: qui cuneus ut pulsus æquavit frontem primùm, deinde nitendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa jam cornua fecerant; irruentibusque incautè in medium Romanis, circumdedere alas; mox, cornua extendendo, clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti nequidquam prælio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, etiam adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantùm eò iniquam, quòd inclusi adversus circumfusos, sed etiam quòd fessi cum recentibus ac vegetis, pugnabant.

XLVIII. Jam et in sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum prælium erat, segne primò, et a Punicâ cœptum fraude. Quingenti ferme Numidæ, præter solita arma telaque, gladios occultos sub loriceis habentes, specie transfugarum, quum ab suis, parmas post terga habentes, adequitassent, repentè ex equis desiliunt; parmisque et jaculis ante pedes hostium projectis, in mediam aciem accepti, ductique ad ultimos, considerare ab tergo jubentur; ac, dum prælium ab omni parte conseritur, quieti manserunt: postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum, arreptis scutis, quæ passim inter acervos cæsorum corporum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem; tergaque ferientes, ac poplites cædentes, stragem ingentem, ac majorem aliquantùm pavorem ac tumultum, fecerunt. Quum alibi terror ac fuga,

alibi pertinax in malâ jam spe prœlium esset; Hasdrubal, qui eâ parte præerat, subductos ex mediâ acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit: Hispanos et Gallos pedites, jam Afiris propè fessis cæde magis quàm pugnâ, adjungit. 5

XLIX. Parte alterâ pugnæ Paulus, quamquam primo statim prœlio fundâ graviter ictus fuerat, tamen et occurrit sæpe cum confertis Hannibali, et aliquot locis prœlium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis; omissis postremò equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. Tum denuntianti cuidam, jussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt: "Quàm mallet, vinctos mihi traderet!" Equitum pedestre prœlium, quale jam haud dubiâ hostium victoriâ, fuit; quum victi mori in vestigio mallent, quàm fugere; victores, 15 morantibus victoriam irati, trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen jam paucos superantes, et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant, repetebant. Cn. Lentulus, tribunus militum, quum, prætervehens equo, sedentem in saxo 20 cruore oppletum consulem vidisset; "L. Æmili," inquit, "quem unum insontem culpæ cladis hodiernæ Dii respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid superest: comes ego te tollere possum ac protegere: ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris. Etiam 25 "sine hoc, lacrymarum satis luctûsque est." Ad ea consul: "Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto! Sed cave, frustra miserando, exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. Abi, nuntia publicè Patribus, urbem "Romanam muniant, ac priùs, quàm hostis victor adveniat, 30 "præsidiis firment: privatimque Q. Fabio, L. Æmilium "præceptorum ejus memorem et vixisse, et adhuc mori. "Me in hac strage militum meorum patere expirare, ne aut "reus iterum è consulatu sim, aut accusator collegæ exis- "tam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam." 35 Hæc exigentes, priùs turba fugientium civium, deinde hostes, oppressère: consulem, ignorantes quis esset, obruère telis: Lentulum inter tumultum abripuit equus. Tum inde effusè fugiant. Septem millia hominum in minora castra, decem in majora, duo ferme in vicum ipsum Cannas per-40 fugerunt; qui extemplo a Carthalone atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi sunt. Consul

alter, seu forte, seu consilio, nulli fugientium [infestus] agmini, cum septuaginta ferè equitibus Venusiam perfugit. Quadraginta millia peditum, duo millia septingenti equites, et tanta propè civium sociorumque pars, cæsi dicuntur; in
 5 his ambo consulum quæstores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus: unus et viginti tribuni militum; consulares quidam prætorii que et ædilicii: inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno, aliquot antè consul fuerat: octoginta præterea aut senatores, aut
 10 qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, quum suâ voluntate milites in legionibus facti essent. Capta eo prælio tria millia peditum et equites trecenti dicuntur.

L. Hæc est pugna Cannensis, Alliensi cladi nobilitate par; cæterùm, ut illis, quæ post pugnam accidere, levior,
 15 quia ab hoste cessatum est; sic strage exercitûs gravior fœdiorque: fuga namque ad Alliam, sicut Urbem prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix septuaginta secuti sunt: alterius morientis propè totus exercitus fuit. Binis in castris quum multitudo semiermis sine
 20 ducibus esset, nuntium, qui in majoribus erant, mittunt; "dum prælio, deinde ex lætitiâ epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Cannesium abituros esse." Eam sententiam alii totam adspernari: "Cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non ve-
 25 nire, quum æquè conjungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent; et aliorum, quàm sua, corpora tanto periculo mallent objicere." Aliis non tam sententia displicere, quàm animus deesse. P. Sempronius Tuditanus, tribunus militum, "Capi ergo mavultis," inquit,
 30 "ab avarissimo et crudelissimo hoste, æstimari que capita vestra, et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis, an Latinus socius, ut ex tuâ contumeliâ et miseriâ alteri honos quærat? Non tu: si quidem L. Æmilii consulis, qui se bene mori, quàm turpiter vivere, maluit,
 35 "et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulatati jacent, cives estis. Sed antè, quàm opprimit lux, majoraque hostium agmina obsepiunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus. Ferro atque audaciâ via fit, quamvis per confertos hostes: cuneo
 40 "quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil obstat, transibimus. Itaque ite mecum, qui et vosmetipsos et rempublicam salvam vultis." Hæc ubi dicta dedit, strin-

git gladium, cuneoque facto, per medios vadit hostes : et, quum in latus dextrum, quod patebat, Numidæ jacularentur, translatis in dextrum scutis, in majora castra ad sexcentos evaserunt ; atque inde protinus, alio magno agmine adjuncto, Canusium incolumes perveniunt. Hæc apud victos magis impetu animorum (quem ingenium suum cuique aut fors dabat) quàm ex consilio ipsorum, aut imperio cujusquam, agebantur. 5

LI. Hannibali victori quum cæteri circumfusi gratularentur, suaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum esset, noctisque insequentis, quietem et ipse sibi suumeret, et fessis daret militibus ; Maharbal, præfectus equitum, minimè cessandum ratus, " Immo, ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto," inquit, " victor in Capitolio epulaberis. Sequere : cum equite, ut prius venisse quàm venturum sciant, præcedam." Hannibali nimis læta res 15 est visa, majorque, quàm ut eam statim capere animo posset. Itaque, " voluntatem se laudare Maharbalis," ait ; " ad consilium pensandum temporis opus esse." Tum Maharbal, " Non omnia, nimirum, eidem Dii dedere. Vincere scis, Hannibal ; victoriâ uti nescis." Mora ejus diei 20 satis creditur, saluti fuisse Urbi atque imperio. Postero die, ubi primùm illuxit, ad spolia legenda, fœdamque etiam hostibus spectandam stragem, insistunt. Jacebant tot Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugna junxerat aut fugâ. Assurgentes quidam ex strage mediâ cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. Quosdam et jacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem jugulumque, et reliquum sanguinem jubentes haurire. Inveniunt quidam mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas, obruentesque ora superjectâ humo interclusisse spiritum apparebat. Præcipuè convertit omnes substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus, naso auribusque laceratis ; quum, manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem irâ versus, lanian- 35 do dentibus hostem exspirâset.

LII. Spoliis ad multum diei lectis, Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda ; et omnium primum, brachio ob-jecto, flumine eos excludit. Cæterum ab omnibus, labore, vigiliis, vulneribus etiam fessis, maturior ipsius spe deditio 40 est facta. Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita

Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, et ut, eo pretio persoluto, cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt; traditque in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi
 5 tempus teritur, interea quum ex majoribus castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quatuor millia hominum et decenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minùs tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem conditione, quâ altera, tra-
 10 dita hosti. Præda ingens parta est: et, præter equos virosque, et si quid argenti (quod plurimum in phaleris equorum erat; nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur), omnis cætera præda diripienda data est. Tum sepeliendi causâ conferri in unum corpora suorum jussit.
 15 Ad octo millia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque, quidam auctores sunt. Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula, nomine Busa, genere clara ac divitiis, mœnibus tantum tectisque a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico
 20 etiam jovit; pro quâ ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt.

LIII. Cæterum, quum ibi tribuni militum quatuor essent, Fabius Maximus de legione primâ, cujus pater priore anno dictator fuerat, et de legione secundâ L. Publicius
 25 Bibulus et P. Cornelius Scipio, et de legione tertiâ Ap. Claudius Pulcher, qui proximè ædilis fuerat; omnium consensu ad P. Scipionem, admodum adolescentem, et ad Ap. Claudium, summa imperii delata est: quibus consultantibus inter paucos de summâ rerum nuntiat P. Furius Philus,
 30 consularis viri filius, "Nequidquam eos perditam spem fore: desperatam comploratamque rem esse publicam. Nobiles juvenes quosdam, quorum principem L. Cæcili-
 "um Metellum, mare ac naves spectare, ut, desertâ Italiâ, ad regem aliquem transfugiant." Quod malum, præter-
 35 quam atrox super tot clades, etiam novum, quum stupore ac miraculo torpidos defixisset, et, qui aderant, consilium advocandum de eo censerent; negat consilii rem esse Scipio juvenis, fatalis dux hujusce belli. "Audendum atque agen-
 "dum, non consultandum," ait, "in tanto malo esse. Irent
 40 "secum extemplo armati, qui rempublicam salvam vellent: nusquam veriùs, quàm ubi ea cogitentur, hostium castra
 "esse." Pergit ire, sequentibus paucis, in hospitium Me-

telli : et, quum concilium ibi juvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio, "Ex mei animi sententiâ," inquit, "ut ego rempublicam populi Romani non deseram, neque alium civem Romanum deserere patiar. Si sciens fallo, tum me, Jupiter Optime Maxime, domum, familiam, remque meam pessimo leto afficias ! In hæc verba, L. Cæcili, jures, postulo, cæterique, qui adestis : qui non juraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat." Haud secus pavidum, quàm si victorem Hannibalem cernerent, jurant omnes ; custodiosque semet ipsos Scipioni tradunt.

LIV. Eo tempore, quo hæc Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quatuor millia peditum equitumque, qui sparsi fugâ per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venusini per familias benignè accipiendos curandosque quum divisissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicanos, et peditibus denos, et arma, quibus deerant, dederunt : cæteraque publicè ac privatim hospitaliter facta ; certatumque, ne a muliere Canusinâ populus Venusinus officiis vinceretur. Sed gravius onus Busæ multitudo faciebat, et jam ad decem millia hominum erant. Appiusque et Scipio, postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantæ secum peditum equitumque copię essent : sciscitatumque simul, utrùm Venusiam adduci exercitum, an manere juberet Canusii ? Varro ipse Canusium copias traduxit : et jam aliqua species consularis exercitus erat ; mœnibusque se certè si non armis, ab hoste videbantur defensuri. Romanam, ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occidione occisos cum duobus exercitibus consules, deletasque omnes copias, allatum fuerat. Nunquam, salvâ Urbe, tantum pavoris tumultusque intra mœnia Romana fuit : itaque succumbam oneri, neque aggrediar narrare, quæ edissertando minora vero fecero. Consule exercituque ad Trasimenum priore anno amisso, non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur ; nec ulla jam castra Romana, nec ducem, nec militem esse : Hannibalis Apuliam, Samnium, ac jam propè totam Italiam factam. Nulla profectò alia gens tantâ mole cladis non obruta esset. Comparem cladem ad Ægates insulas Carthaginiensium prælio navali acceptam, quâ fracti Siciliâ ac Sardinia cessere, hinc

vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt? aut pugnam adversam in Africâ, cui postea hic ipse Hannibal succubuit? nullâ ex parte comparandæ sunt, nisi quòd minore animo latæ sunt.

- 5 LV. P. Furius Philus et Manius Pomponius prætores senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodiâ consulerent: neque enim dubitabant, deletis exercitibus, hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Quum in malis, sicut ingentibus, ita ignotis, ne consilium quidem satis expedirent, obstreperetque
10 clamor lamentantium mulierum, et, nondum palàm facto, vivi mortuique per omnes pæne domos promiscuè complorarentur; tum Q. Fabius Maximus censuit, "equites expeditos et Appiâ et Latinâ viâ mittendos, qui, obvios percon-
15 "tando aliquos profectos ex fugâ, passim dissipatos, forte "referant, quæ fortuna consulum atque exercituum sit; et "si quid Dii immortales, miseriti imperii, reliquum Romano "nomini fecerint, ubi eæ copiæ sint: quò se Hannibal post "prælium contulerit: quid paret, quid agat, acturusque sit.
20 "Hæc exploranda noscendaque per impigros juvenes esse: "illud per Patres ipsos agendum, quoniam magistratuum "parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, "matronas publico arceant, continerique intra suum quam- "que limen cogant: comploratus familiarum coërceant:
25 "silentium per urbem faciant: nuntios rerum omnium ad "prætores deducendos curent: suæ quisque fortunæ domi auctorem expectent: custodesque præterea ad portas ponant, "qui prohibeant quemquam egredi urbem; cogantque homines nullam, nisi urbe ac mœnibus salvis, salutem sperare.
30 "rare. Ubi conticuerit tumultus, rectè tum in curiam Patres revocandos, consulendumque de urbis custodiâ esse."

- LVI. Quum in hanc sententiam pedibus omnes issent, submotâque foro per magistratus turbâ, Patres diversi ad sedandos tumultus discessissent; tum demum literæ a Terentio consule allatæ sunt; "L. Æmilium consulem exercitumque cæsum; sese Canusii esse, reliquias tantæ cladis velut ex naufragio colligentem: ad decem millia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque. Pœnum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis prædâque
40 "aliâ, nec victoris animo, nec magni ducis more, nundinantem." Tum privatæ quoque per domos clades vulgatæ

sunt: adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit; quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illâ tempestate matrona expers luctûs fuerat. Itaque, ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatûs-consulto diebus 5 triginta luctus est finitus. Cæterum, quum, sedato urbis tumultu, revocati in curiam Patres essent, aliæ insuper ex Siciliâ literæ allatæ sunt ab T. Otacilio proprætore, "Regnum Hieronis classe Punicâ vastari: cui quum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam classem ad 10 "Ægates insulas stare, paratam instructamque; ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Pœni sensissent, "Lilybæum extemplo provinciamque aliam Romanam aggrederentur: itaque classe opus esse, si regem socium "Siciliamque tueri vellent." 15

LVII. Literis consulis proprætorisque lectis, M. Claudius, qui classi ad Ostiam stanti præses, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque consuli, ut, quum prætori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum reipublicæ fieri posset, Romam veniret. 20 Territi etiam super tantas clades, quum cæteris prodigiis, tum quòd duæ Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertæ, et altera sub terrâ, ut mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem conacerat. L. Cantilius, scriba pontificis (quos nunc minores pontifices appellant), qui cum Floroniâ stuprum fecerat, a pontifice maximo eò usque virgis in comitio cæsus erat, et inter verbera exspiraret. Hoc nefas quum inter tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros adire iussi sunt. Et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque Deos posset placare, et quænam futura finis tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quæ Gallus et Galla, Græcus et Græca, in Foro Boario sub terrâ vivi demissi sunt in locum saxo conseptum, 35 jam antè hostiis humanis, minimè Romano sacro, imbutum. Placatis satis, ut rebantur, Deis, M. Claudius Marcellus ab Ostiâ mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi præsidio essent, mittit; ipse, legione classis (ea tertia legio erat) cum tribunis militum Teanum Sidicinum præmissâ, classe traditâ P. Furio Philo collegæ, paucos post dies Canusium magnis itineribus con-

tendit. Dictator ex auctoritate Patrum dictus M. Junius, et Ti. Sempronius magister equitum, delectu edicto, juniores ab annis septemdecim, et quosdam prætextatos, scribunt: quatuor ex his legiones et mille equites affecti. Item
 5 ad socios Latinumque nomen, ad milites ex formulâ accipiendos, mittunt; arma, tela, alia parari jubent; et vetera hostium spolia detrahunt templis porticibusque. Et aliam formam novi delectûs inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo millia juvenum validorum ex servitiis, priûs
 10 sciscitantes singulos, vellentne militare, empta publicè armaverunt. Hic miles magis placuit, quum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

LVIII. Namque Hannibal, secundum tam prosperam ad Cannas pugnam, victoris magis, quàm bellum gerentis, in-
 15 tentus curis, quum, captivis productis segregatisque, socios, sicut antè ad Trebiam Trasimenumque lacum, benignè allocutus, sine pretio dimisisset; Romanos quoque vocatos (quod nunquam aliàs antea) satis miti sermone alloquitur:
 'Non internecinum sibi esse cum Romanis bellum: de
 20 "dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti Romanæ cessisse; et se id anniti, ut suæ invicem simul felicitati et virtuti cedatur. Itaque redimendi se captivis copiam facere: pretium fore in capita, equiti quingenos
 "quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centum."
 25 Quamquam aliquantum adjiciebatur equitibus ad id pretium, quod pepigerant dedentes se; læti tamen quamcumque conditionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent: nec pignus aliud fidei, quàm ut jurarent se redituros, acceptum.
 30 Missus cum his Carthalo nobilis Carthaginienſis; qui, si forte ad pacem inclinarent animos, conditiones ferret. Quum egressi castris essent, unus ex iis, minimè Romani ingenii homo, velut aliquid oblitus, jurisjurandi solvendi causâ quum in castra redisset, ante noctem comites assequitur. Ubi eos
 35 Romam venire nuntiatum est, Carthaloni obviâ lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. Quorum princeps, M. Junius, "Patres conscripti," inquit,
 40 "nemo nostrûm ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse captivos, quàm nostræ. Cæterûm, nisi nobis plûs justo

"nostra placet causa, non alii unquam minùs negligendi
 "vobis, quàm nos, in hostium potestatem venerunt: non
 "enim in acie per timorem arma tradidimus: sed, quum
 "propè ad noctem superstantes cumulis cæsorum corporum
 "prælium extraxissemus, in castra recepimus nos. Diei
 "reliquum ac noctem insequentem, fessi labore ac vulneri-
 "bus, vallum sumus tutati. Postero die, quum circumsessi
 "ab exercitu victore aquâ arceremur, nec ulla jam per con-
 "fertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas ducere-
 "mus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostrâ tru-
 "cidatis, aliquem ex Cannensi pugnâ Romanum militem re-
 "stare; tum demum pacti sumus pretium, quo redempti
 "dimitteremur: arma, in quibus nihil jam auxilii erat, hos-
 "ti tradidimus. Majores quoque acceperamus se a Gallis
 "auro redemisse: et patres vestros, asperrimos illos ad con-
 "ditionem pacis, legatos tamen captivorum redimendorum
 "gratiâ Tarentum misisse. Atqui, et ad Alliam cum Gal-
 "lis, et ad Heracleam cum Pyrrho, utraque non tam clade
 "infamis, quàm pavore ac fugâ, pugna fuit. Cannenses
 "campos acervi Romanorum corporum tegunt: nec super-
 "sumus pugnæ, nisi in quibus trucidandis et ferrum et vi-
 "res hostem defecerunt. Sunt etiam de nostris quidam,
 "qui ne in acie quidem refugerunt: sed, præsidio castris
 "relicti, quum castra traderentur, in potestatem hostium
 "venerunt. Haud equidem ullius civis et commilitonis
 "fortunæ aut conditioni invideo; nec premendo alium me
 "extulisse velim: ne illi quidem (nisi pernicitatis pedum
 "et cursûs aliquod præmium est), qui plerique inermes ex
 "acie fugientes, non priùs, quàm Venusiæ aut Canusii, con-
 "stituerunt, se nobis meritò prætulerint, gloriatique sint, in
 "se plus, quàm in nobis, præsidii reipublicæ esse. Sed
 "illis et bonis ac fortibus militibus utemini; et nobis etiam
 "promptioribus pro patriâ, quòd beneficio vestro redempti
 "atque in patriam restituti fuerimus. Delectum ex omni
 "ætate et fortunâ habetis: octo millia servorum audio ar-
 "mari: non minor numerus noster est, nec majore pretio
 "redimi possumus, quàm hi emuntur: nam si conferam nos
 "cum illis, injuriam nomini Romano faciam. Illud etiam
 "in tali consilio animadvertendum vobis censeam, Patres
 "conscripti, (si tamen duriores esse velitis, quod nullo nostro
 "merito faciatis) cui nos hosti relicturi sitis. Pyrrho vide-
 "licet, qui [nos] hospitum numero habuit captivos, an bar-
 "baro ac Pæno, qui utrùm avarior an crudelior sit, vix ex-

"istimari potest. Si videatis catenas, squalorem, deformi-
 "tatem civium vestrorum, non minùs profectò vos ea spe-
 "cies moveat, quàm si ex alterâ parte cernatis stratas Can-
 "nensibus campis legiones vestras. Intueri potestis sollici-
 5 "tudinem et lacrymas in vestibulo curiæ stantium cognato-
 "rum nostrorum, expectantiumque responsum vestrum.
 "Quum ii pro nobis, proque iis qui absunt, ita suspensi ac
 "solliciti sint; quem censetis animum ipsorum esse, quo-
 "rum in discrimine vita libertasque est? Si (me Deus
 10 "fidius) ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam
 "esse velit, nihil tamen nobis vitâ opus esse censeamus,
 "quum indigni, ut a vobis redimeremur, visi sumus. Redi-
 "ère Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti:
 "sed rediære cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos
 15 "sese missis. Redeam ego in patriam, trecentis nummis
 "non æstimatus civis? Suum quisque habet animum, Pa-
 "tres conscripti. Scio in discrimine esse vitam corpusque
 "meum. Magis me famæ periculum movet, ne a vobis
 "damnati ac repulsi abeamus: neque enim vos pretio pe-
 20 "percisse homines credent."

LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab eâ turbâ, quæ in co-
 mitio erat, clamor flebilis est sublatus; manusque ad curi-
 am tendebant, orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos red-
 derent. Fœminas quoque metus ac necessitas in foro turbæ
 25 huic virorum immiscuerat. Senatus, submotis arbitris, con-
 suli cœptus. Ibi quum sententiis variaretur, et alii redimen-
 dos de publico, alii nullam publicè impensam faciendam,
 nec prohibendos ex privato redimi; si quibus argentum in
 præsentiâ deesset, dandam ex ærario pecuniam mutuum,
 30 prædibusque ac prædiis cavendum populo, censerent; tum
 T. Manlius Torquatus, priscæ ac nimis duræ, ut plerisque
 videbatur, severitatis, interrogatus sententiam, ita locutus
 fertur: "Si tantummodo postulâssent legati pro iis, qui in
 "hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insec-
 35 "tatione eorum, brevi sententiam peregissem. Quid enim
 "aliud quàm admonendi essetis, ut morem traditum a patri-
 "bus, necessario ad rem militarem exemplo, servaretis?
 "Nunc autem quum propè gloriati sint, quòd se hostibus
 "dediderint, præferrique non captis modò in acie ab hosti-
 40 "bus, sed etiam iis qui Venusiam Canusiumque pervene-
 "runt, atque ipsi C. Terentio consuli, æquum censuerint;
 "nihil vos eorum, Patres conscripti, quæ illic acta sunt,

"ignorare patiar. Atque utinam hæc, quæ apud vos actu-
 "rus sum, Canusii apud ipsum exercitum agerem, optimum
 "testem ignaviæ cujusque et virtutis : aut unus hîc saltem
 "adesset P. Sempronius, quem si isti ducem secuti essent,
 "milites hodie in castris Romanis, non captivi in hostium po- 5
 "testate essent ! Sed quum, fessis pugnando hostibus, tum vic-
 "toriâ lætis, et ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem
 "ad erumpendum liberam habuissent, et septem armatorum
 "hominum millia perrumpere etiam confertos hostes potuis-
 "sent ; neque per se ipsi id facere conati sunt, neque alium 10
 "sequi voluerunt. Nocte propè totâ P. Sempronius Tuditanus
 "non destitit monere, adhortari eos, dum paucitas hostium
 "circa castra, dum quies ac silentium esset, dum nox in-
 "ceptum tegeret, se ducem sequerentur : ante lucem per-
 "venire in tuta loca, in sociorum urbes, posse. Sicut avo- 15
 "rum memoriâ P. Decius, tribunus militum in Samnio ;
 "sicut, nobis adolescentibus, priore Punico bello, Calpur-
 "nius Flamma trecentis voluntariis, quum ad tumultum eos
 "capiendum, situm inter medios hostes, duceret, dixit,
 "'Moriámur, milites, et morte nostrâ eripiamus ex obsidio- 20
 "'ne circumventas legiones ;' si hoc P. Sempronius dice-
 "ret ; nec viros quidem, nec Romanos vos duceret, si nemo
 "tantæ virtutis exstitisset comes. Viam non ad gloriam
 "magis, quàm ad salutem, ferentem demonstrat ; reduces
 "in patriam, ad parentes, ad conjuges ac liberos facit. Ut 25
 "servemini, deest vobis animus ? quid, si moriendum pro
 "patriâ esset, faceretis ? Quinquaginta millia civium soci-
 "orumque circa vos eo ipso die cæsa jacent : si tot exempla
 "virtutis non movent, nihil unquam movebit : si tanta cla-
 "des vilem vitam non fecit, nulla faciet. Liberi atque in- 30
 "columes desiderate patriam : immo desiderate, dum patria
 "est, dum cives ejus estis : serò nunc desideratis, deminuti
 "capite, abalienati jure civium, servi Carthaginensium fac-
 "ti. Pretio redituri estis eò, unde ignaviâ ac nequitia abis-
 "tis ? P. Sempronium, civem vestrum, non audistis, arma 35
 "capere ac sequi se jubentem : Hannibalem pòst paulò au-
 "distis, castra prodi et arma tradi jubentem. Quàm ego
 "ignaviam istorum accuso, quum scelus possim accusare ?
 "Non enim modò sequi recusârunt bene monentem, sed ob-
 "sistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortis- 40
 "simi inertes submovissent. Priùs, inquam, P. Sempronio
 "per civium agmen, quàm per hostium, fuit erumpendum.
 "Hos, cives patria desideret ? quorum si cæteri similes fuis-

"sent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnaverunt,
 "civem haberet. Ex millibus septem armatorum sexcenti
 "exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi at-
 "que armati redirent : neque iis quadraginta millia hostium
 5 "obstitère. Quàm tutum iter duarum propè legionum agmini
 "futurum censetis fuisse ? Haberetis hodie viginti millia
 "armatorum Canusii, fortia, fidelia, Patres conscripti : nunc
 "autem quemadmodum hi boni fidelesque (nam fortes ne
 "ipsi quidem dixerint) cives esse possunt ? nisi quis crede-
 10 "re potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent, ob-
 "sistere conati sunt : aut non invidere eos, quum incolumita-
 "ti, tum gloriæ illorum per virtutem partæ, quum sibi timo-
 "rem ignaviamque servitutis ignominiosæ causam esse sci-
 "ant. Maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque
 15 "hostem exspectare, quum silentio noctis erumpendi occasio
 "esset. ' At enim ad erumpendum e castris defuit animus ;
 "ad tutanda fortiter castra animum habuerunt. Dies
 "noctesque aliquot obsessi, vallum armis, se ipsi tutati
 "vallo sunt : tandem ultima ausi passique, quum omnia
 20 "subsidia vitæ abessent, affectisque fame viribus, arma
 "jam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis,
 "quàm armis, victi sunt.' Orto sole, hostis ad vallum ac-
 "cessit : ante secundam horam, nullam fortunam certami-
 "nis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. Hæc vobis ip-
 25 "sorum per biduum militia fuit : quum in acie stare ac
 "pugnare decuerat, tum in castra refugerunt : quum pro
 "vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque in acie
 "neque in castris utiles. Vos redimam ? quum erumpere
 "castris oportet, cunctamini ac manetis : quum manere, cas-
 30 "tra tutari armis necesse est, et castra et arma et vos ipsos
 "traditis hosti. Ego non magis istos redimendos, Patres
 "conscripti, censeo, quàm illos dedendos Hannibali, qui per
 "medios hostes e castris eruperunt, ac per summam virtu-
 "tem se patriæ restituerunt."

35 LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam Patrum quoque
 plerosque captivi cognatione attingebant, præter exemplum
 civitatis minimè in captivos jam inde antiquitus indulgentis,
 pecuniæ quoque summa homines movit : quia nec ærarium
 exhaurire, magnâ jam summâ erogatâ in servos ad militiam
 40 emendos armandosque, nec Hannibalem, maximè hujusce
 rei (ut fama erat) egentem, locupletari volebant. Quum tris-
 te responsum, "non redimi captivos," redditum esset, no-

vasque super veterem luctus tot jacturâ civium adjectus es-
 set, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam
 prosecuti sunt. Unus ex iis domum abiit, quòd fallaci redi-
 tu in castra jurejurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit,
 relatumque ad senatum est, omnes censuerunt, comprehen-
 dendum et custodibus publicè datis deducendum ad Hanni-
 balem esse. Est et alia de captivis fama, decem primos
 venisse: de eis quum dubitatum in senatu esset, admitteren-
 tur in urbem, necne; ita admissos esse, ne tamen iis sena-
 tus daretur. Morantibus deinde longius omnium spe, alios 10
 tres insuper legatos venisse, L. Scribonium, et C. Calpurni-
 um, et L. Manlium: tum demum ab cognato Scribonii tri-
 buno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censu-
 isse redimendos senatum: et novos legatos tres ad Hanni-
 balem revertisse, decem veteres remansisse; quòd, per cau-
 sam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex
 itinere regressi, religione sese exsolvisset: de iis dedendis
 magnâ contentione actum in senatu esse; victosque paucis
 sententiis, qui dedendos censuerint: cæterum proximis cen-
 soribus adeò omnibus notis ignominieque confectos esse, ut 20
 quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint; cæteri
 non foro solùm omni deinde vitâ, sed propè luce ac publico,
 caruerint. Mirari magis, adeò discrepare inter auctores, quàm,
 quid veri sit, discernere queas. Quantò autem major ea clades
 superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quòd, qui 25
 sociorum ad eam diem firmi steterant, tum labare cœperunt,
 nullâ profectò aliâ de re, quàm quòd desperaverant de imperio.
 Defecêre autem ad Pœnos hi populi: Atellani, Calatini,
 Hirpini, Apulorum pars, Samnites præter Pentros, Bruttii
 omnes, Lucani: præter hos Surrentini, et Græcorum omnis 30
 ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses, Locrique,
 et Cisalpini omnes Galli. Nec tamen hæ clades defectio-
 nesque sociorum moverunt, ut pacis unquam mentio apud
 Romanos fieret; neque ante consulis Romam adventum,
 nec postquam is rediit, renovavitque memoriam acceptæ cla- 35
 dis: quo in tempore ipso adeò magno animo civitas fuit, ut
 consuli, ex tantâ clade, cujus ipse causa maxima fuisset, re-
 deunti, et obviâ itum frequenter ab omnibus ordinibus sit,
 et gratiæ actæ, quòd de republicâ non desperâset: cui, si
 Carthaginensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii 40
 foret.

LIBRI VICESIMI TERTII

CAP. XI — XIII.

EPITOME LIBRI VICESIMI TERTII.

CAMPANI ad Hannibalem defeecerunt. XI. XII. Nuntius Cannensis victoriae Mago Carthaginem missus annulos aureos, a digitis occisorum Romanorum detractos, in vestibulo curiæ effudit: quos excessisse modii mensuram traditur. XII. XIII. Post quem nuntium Hanno, vir ex Pœnis nobilissimus, suadebat senatui Carthaginensium, ut pacem a populo Romano peterent: nec tenuit, obstrepente Barcinâ factione. Claudius Marcellus, prætor ad Nolam, eruptione adversus Hannibalem ex oppido factâ, prosperè pugnavit. Exercitus Hannibalis per hiberna Capus ita luxuriatus est, ut corporum viribus atque animorum enervaretur. Casilinum, a Pœnis obsessum, ita fame vexatum est, ut lora et pelles scutis detractas, item mures, essent; et nucibus, per Vulturum amnem a Romanis missis, vixerint. Senatus ex equestri ordine hominibus centum nonaginta septem suppletus est. L. Postumius prætor a Gallis cum exercitu cœsus est. Cn. et P. Scipiones in Hispaniâ Hasdrubalem vicerunt, et Hispaniam suam fecerunt. Reliqui Cannensis exercitus in Siciliam relegati sunt; ne recederent inde, nisi finito bello. Inter Philippum Macedonum regem et Hannibalem societas juncta est. Sempronius Gracchus, consul, Campanos occidit. Præterea in Sardinia feliciter a T. Manlio prætore adversus Pœnos Sardosque res gestas continet: a quo Hasdrubal dux, et Mago, et Hanno capti. Claudius Marcellus, prætor, Hannibalis exercitum ad Nolam prælio fudit et vicit; primusque tot cladibus fessis Romanis meliorem spem belli dedit. [CAP. I—XLIX. V. C. 536—537. A. C. 216—215.]

16. c. 536. A. C. 216.] XI. Nuntius victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago, Hamilcaris filius. Is, quum ei senatus datus esset, res gestas in Italiâ a fratre exponit: "Cum
"sex imperatoribus eum, quorum quatuor consules, duo dic-
"tator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus
"exercitibus, acie conflixisse: occidissee supra ducenta mil-
"lia hostium: supra quinquaginta millia cepisse. Ex qua-
"tuor consulibus duos occidissee; ex duobus saucium alterum,
"alterum, toto exercitu amisso, vix cum quinquaginta homi-
"nibus effugisse. Magistrum equitum, quæ consularis potes-
"tas sit, fusum fugatumque: dictatorem, quia se in aciem
"nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Brut-
"tios Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum, defecis-

“se ad Pœnos. Capuam, quod caput, non Campaniæ modò,
 “sed, post afflictam rem Romanam Cannensi pugnâ, Italiæ
 “sit, Hannibali se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis,
 “verum esse, grates Deis immortalibus agi haberique.”

XII. Ad fidem deinde tam lætarum rerum, effundi in s vestibulo curiæ jussit annulos aureos; qui tantus acervus fuit, ut, metientibus dimidium super tres modios explêsse, sint quidam auctores. Fama tenuit, quæ propior vero est, haud plus fuisse modio. Adjecit deinde verbis, quò majoris cladis indicium esset, neminem, nisi equitem, atque eorum 10 ipsorum primores, id gerere insigne. Summa fuit orationis, “Quò propius spem belli perficiendi sit, eò magis omni ope
 “juvandum Hannibalem esse: procul enim ab domo militi-
 “am esse, in mediâ hostium terrâ: magnam vim frumenti, 15
 “pecuniæ, absumi: et tot acies, ut hostium exercitus delêsse, 15
 “ita victoris etiam copias parte aliquâ minuisse. Mitten-
 “dum igitur supplementum esse, mittendam in stipendium
 “pecuniam, frumentumque, tam bene meritis de nomine
 “Punico militibus.” Secundum hæc dicta Magonis lætis omnibus, Himilco, vir factionis Barcinæ, locum Hannonis 20 increpandi esse ratus, “Quid est, Hanno?” inquit: “etiam
 “nunc pœnitet belli suscepti adversus Romanos? Jube
 “dedi Hannibalem: veta in tam prosperis rebus grates Diis
 “immortalibus agi: audiamus Romanum senatorem in Car- 25
 “thaginiensium curiâ.” Tum Hanno: “Tacuissem hodie, 25
 “Patres conscripti, ne quid, in communi omnium gaudio,
 “minùs lætum quod esset vobis, loquerer; nunc interrogan-
 “ti senatori, pœniteatne me adhuc suscepti adversus Ro-
 “manos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius vide- 30
 “ar; quorum alterum est hominis alienæ libertatis obliti, 30
 “alterum suæ. Respondeam igitur Himilconi, non desîsse
 “pœnitere me belli, neque desitutum antè invictum vestrum
 “imperatorem incusare, quàm finitum aliquâ tolerabili con-
 “ditione bellum videro: nec mihi pacis antiquæ desiderium
 “ulla alia res, quàm pax nova, finiet. Itaque ista, quæ 35
 “modò Mago jactavit, Himilconi cæterisque Hannibalis
 “satellitibus jam læta sunt: mihi possunt læta esse, quia
 “res bello bene gestæ, si volumus fortunâ uti, pacem nobis
 “æquiores dabunt: nam si prætermittimus hoc tempus,
 “quo magis dare quàm accipere possumus videri pacem, 40
 “vereor, ne hæc quoque lætitia luxuriet nobis, ac vana eva-
 “dat. Quæ tamen nunc quoque qualis est? ‘Occidi exer-

"citius hostium : mittite milites mihi." Quid aliud roga-
 "res, si esses victus ? ' Hostium cepi bina castra, prædæ vi-
 "delicet plena et commeatum : frumentum et pecuniam
 "date.' Quid aliud, si spoliatus, si exutus castris esses,
 5 "peteres ? Et, ne omnia ipse mirer, (mihi quoque enim,
 "quoniam respondi Himilconi, interrogare jus fasque est)
 "velim, seu Himilco, seu Mago respondeat ; quum ad inter-
 "necionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit, con-
 "stetque in defectione totam Italiam esse ; primum ecquis
 10 "Latini nominis populus defecerit ad nos ? deinde ecquis
 "homo, ex quinque et triginta tribubus, ad Hannibalem
 "transfugerit ?" Quum utrumque Mago negasset ; "Hos-
 "tium quidem ergo," inquit, "adhuc nimis multum super-
 "est : sed, multitudo ea quid animorum, quidve spei habe-
 15 "at, scire velim."

XIII. Quum, id nescire, Mago diceret ; "Nihil facilius
 "scitu est," inquit. "Ecquos legatos ad Hannibalem Ro-
 "mani miserunt de pace ? ecquam denique mentionem
 "pacis Romæ factam esse, allatum ad vos est ?" Quum id
 20 quoque negasset, "Bellum igitur," inquit, "tam integrum
 "habemus, quàm habuimus, quâ die Hannibal in Italiam est
 "transgressus. Quàm varia victoria priore Punico bello
 "fuerit, plerique, qui meminerimus, supersumus : nunquam
 "terrâ marique magis prosperæ res nostræ visæ sunt, quàm
 25 "ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt. Lu-
 "tatio et Postumio consulibus, devicti ad Ægates insulas
 "sumus. Quòd si (id quod Dii omen avertant !) nunc quo-
 "que fortuna aliquid variaverit ; tum pacem speratis, quum
 "vincemur, quam nunc, quum vincimus, dat nemo ? Ego,
 30 "si quis de pace consulat, seu deferendâ hostibus, seu ac-
 "cipiendâ, habeo, quid sententiæ dicam : si de iis, quæ
 "Mago postulat, refertis, nec victoribus mitti attinere puto ;
 "et frustrantibus nos falsâ atque inani spe multò minùs
 "censeo mittenda esse." Haud multos movit Hannonis
 35 oratio : nam et simultas cum familiâ Barcinâ leviolem
 auctorem faciebat, et occupati animi præsentis lætitiâ nihil,
 quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant : de
 bellatumque mox fore, si anniti paululùm voluissent, reban-
 tur. Itaque ingenti consensu fit senatûs-consultum, ut Han-
 40 nibali quatuor Numidarum millia in supplementum mitteren-
 tur, et quadraginta elephantis, et argenti multa talenta. Dic-
 tatorque cum Magone in Hispaniam præmissus est, ad con-
 18*

ducenda viginti millia peditum, quatuor equitum, quibus exercitus, qui in Italiâ, quique in Hispaniâ erant, supplerentur.

EPITOME LIBRI VICESIMI QUARTI.

HIERONYMUS, Syracusanorum rex, cujus avus Hiero amicus populi Romani fuerat, ad Carthaginienses defecit; et propter crudelitatem superbiamque a suis interfectus est. Ti. Sempronius Gracchus proconsul prosperè adversus Penos et Hannonem duces ad Beneventum pugnavit, servorum maximè operâ, quos liberos esse jussit. Claudius Marcellus consul, in Sicilia, quæ propè tota ad Penos defecerat, Syracusas obsedit. Philippo, Macedonum regi, bellum indictum est; qui, ad Apolloniâ nocturno proelio oppressus fugatusque, in Macedoniâ cum propè inermi exercitu perfigit. Ad id bellum gerendum Valerius prætor missus est. Res præterea in Hispaniâ a P. et Cn. Scipionibus adversus Carthaginienses gestas continet. Syphax, rex Numidarum, in amicitiam adscitus, et a Masinissâ, rege Massylorum, pro Carthaginiensibus pugnantem, victus, in Maurisios cum magnâ manu transiit, contra Gades, ubi angusto freto Africa et Hispania dirimuntur. Celtiberi quoque in amicitiam recepti sunt; quorum auxiliis adscitis, tunc primùm mercenarium militem Romana castra habuerunt. [CAP. I — XLIX. U. C. 537 — 539. A. C. 215 — 213.]

EPITOME LIBRI VICESIMI QUINTI.

P. CORNELIUS Scipio (postea Africanus) ante annos sedilis factus est. Hannibal urbem Tarentum, præter arcem, in quam præsidium Romanorum fugerat, per Tarentinos juvenes, qui se noctu venatum ire simulaverant, cepit. Ludi Apollinares ex Marci carminibus, quibus Cannensis clades prædicta fuerat, instituti sunt. A Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus adversus Hannonem, Penorum duces, prosperè pugnatum est. Ti. Sempronius Gracchus proconsul, ab hospite suo Lucano in insidias deductus, a Magone interfectus est. Centenius Penula, qui centurio militaverat, quum petisset a senatu, ut sibi exercitus daretur, pollicitusque esset, si hoc impetrasset, de Hannibale victoriam, octo millibus acceptis, militum dux factus, confixit acie cum Hannibale, et cum exercitu cecidit. Cn. Fulvius prætor malè adversus Hannibalem pugnavit: in quo proelio hominum sexdecim millia ceciderunt; ipse cum equitibus ducentis effugit. Capua obsessa est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. Claudius Marcellus Syracusas expugnavit anno tertio, et ingentem se virum gessit. In eo tumultu urbis capte, Archimedes, intentus formis quas in pulvere descriperat, interfectus est. P. et Cn. Scipiones in Hispaniâ tot tantarumque rerum feliciter gestarum tristem exitum tulerunt; propè cum totis exercitibus cæsi anno octavo, quàm in Hispaniam iverant: amissaque ejus provincie possessio foret, nisi, L. Marci equitis Romani virtute et industriâ contractis exercituum reliquiis, ejusdem hortatu, bina castra hostium expugnata essent. Ad triginta septem millia cæsa, ad mille octingentos triginta capti; præda ingens pars. Dux Marcius appellatus est. [CAP. I — XLIX. U. C. 539 — 540. A. C. 213 — 212.]

LIBRI VICESIMI SEXTI

CAP. VII — XI.

EPITOME LIBRI VICESIMI SEXTI.

X. HANNIBAL ad tertium ab urbe Româ lapidem super Anienem castra posuit: ipse vero cum duobus millibus equitum usque ad ipsam Capenam portam, ut urbis situm exploraret, obequitavit: XI. Et quum per triduum in aciem utrimque exercitus omnis descendisset, certamen tempestas diremit; nam quum in castra rediissent, statim serenitas erat. Capua capta est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. Principes Campanorum veneno sibi consciverunt mortem. Quum senatus Campanorum deligatus esset ad palos, ut securi feriretur; literas a senatu missas Q. Fulvius consul, quibus jubebatur parcere, antequam legeret, in sinu posuit, et lege agi jussit, et supplicium peregit. Quum in comitiis apud populum quaereretur, cui mandaretur Hispaniarum imperium; nullo id volente suscipere, P. Scipio, P. filius, qui in Hispaniâ cecidorat, professus est se iturum: et, suffragio populi consensuque omnium missus, Novam Garthaginem uno die expugnavit, quum ageret vicesimum quartum annum, videreturque divinâ stirpe creatus: quoniam et ipse, postquam togam acceperat, quotidie in Capitolio erat; et in cubiculo matris ejus anguis saepenumero videbatur. Res præterea in Siciliâ gestas continet, et amicitiam cum Ætolis junctam, bellumque gestum adversus Acarnanas et Philippum Mæcedoniæ regem. [CAP. I — XI. v. c. 541 — 542. A. c. 211 — 210.]

VII. Cæterum Hannibal, ut nec hostes elici amplius ad pugnam videret, nec per castra eorum perrumpi ad Capuam posse, ne suos quoque commeatus intercluderent novi consules, abscedere irritum incepto, et movere a Capuâ statuit castra. Multa secum, quoniam inde ire pergeret, volventi subiit animum impetus, caput ipsum belli Romam petendi: [v. c. 541. A. c. 211.] cujus rei semper cupitæ prætermisam occasionem post Cannensem pugnam et alii vulgò fremebant, et ipse non dissimulabat: “necopinato pavore ac tumultu, non esse desperandum, aliquam partem urbis occupari posse; et, si Roma in discrimine esset, Capuam extemplo omisso aut ambo imperatores Romanos, aut alterum ex iis: et, si divisissent copias, utrumque infirmiores factum aut sibi aut Campanis bene gerendæ rei fortunam daturus esse.” Una ea cura angebat, ne, ubi abscessisset, extemplo dederentur

Campani. Numidam promptum ad omnia audenda donis pellicit, ut, literis acceptis, specie transfugæ castra Romana ingressus, alterâ parte Capuam clam pervadat. Literæ autem erant adhortatione plenæ: "Profectionem suam, quæ salutaris illis foret, abstracturam ad defendendam Romam ab oppugnandâ Capuâ duces atque exercitus Romanos. Ne desponderent animos: tolerando paucos dies, totam soluturos obsidionem." Inde naves in flumine Vulturno comprehensas subigi ad id, quod jam antè præsidii causâ fecerat, castellum iussit. Quarum ubi tantam copiam esse, 10 ut unâ nocte trajici posset exercitus, allatum est, cibariis decem dierum præparatis, deductas nocte ad fluvium legiones ante lucem trajecit.

VIII. Id priusquam fieret, ita futurum compertum ex transfugis, Fulvius Flaccus senatui Romam quum scripsisset, variè hominum animi pro cujusque ingenio affecti sunt. 15 Ut in re tam trepidâ, senatu extemplo vocato, P. Cornelius, cui Asinæ cognomen erat, omnes duces exercitusque ex totâ Italiâ, neque Capuæ, neque ullius alterius rei memor, ad Urbis præsidium revocabat. Fabius Maximus, abscedi a Capuâ, terrerique et circumagi ad nutus comminationesque Hannibalis, flagitiosum ducebat. "Qui ad Cannas victor ire tamen ad Urbem ausus non esset, eum, a Capuâ repulsum, spem potiundæ urbis Romæ cepisse? Non ad Romam obsidendam, sed ad Capuæ liberandam obsidionem, 20 ire. Romam, cum eo exercitu qui ad urbem esset, Jovem, fœderum ruptorum ab Hannibale testem, Deosque alios defensuros esse." Has diversas sententias media sententia P. Valerii Flacci vicit; qui, utriusque rei memor, imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum censuit, 30 "Quid ad Urbem præsidii esset: quantas autem Hannibal copias duceret, aut quanto exercitu ad Capuam obsidendam opus esset, ipsos scire. Si et Romam e ducibus alter, et exercitus pars mitti posset, ut ab reliquo et duce et exercitu Capua rectè obsideretur; inter se compararent Claudius Fulviusque, utri obsidenda Capua, utri, ad prohibendam obsidione patriam, Romam veniendum esset." 35 Hoc senatûs-consulto Capuam perlato, Q. Fulvius proconsul, cui, collegâ ex vulnere ægro, eundum Romam erat, e tribus exercitibus milite electo, ad quindecim millia pedatum, mille equites, Vulturnum traducit. Inde quum Hannibalem Latinâ viâ iturum satis comperisset, ipse per Appiæ

municipia, quæque propter eam viam sunt, Setiam, Coram, Lanuvium, præmisit, ut commeatus paratos et in urbibus haberent, et ex agris deviis in viam proferrent, præsidiaque in urbes contraherent, ut sua cuique res publica in manu esset.

IX. Hannibal, quo die Vulturum est transgressus, haud procul a flumine castra posuit. Postero die præter Cales in agrum Sidicinum pervenit: ibi diem unum populando moratus, per Suessulam Allifanumque et Casinatem agrum viâ Latinâ ducit. Sub Casinum biduo stativa habita, et passim populationes factæ. Inde, præter Interamnâ Aquinumque, in Fregellanum agrum ad Lirim fluvium ventum; ubi intercisum pontem a Fregellanis morandi itineris causâ invenit. Et Fulvium Vulturum tenuerat amnis, navibus ab Hannibale incensis, rates ad trajiciendum exercitum, in magnâ inopiâ materiæ, ægrè comparantem. Trajecto ratibus exercitu reliquum Fulvio expeditum iter, non per urbes modò, sed circa viam, expositis benignè commeatibus, erat: alacresque milites alius alium, ut adderet gradum, memor ad defendendam ire patriam, hortabantur. Romam Fregellanus nuntius, diem noctemque itinere continuato, ingentem attulit terrorem: tumultuosius, quàm allatum erat, cursus hominum, affingentium vana auditis, totam urbem concivebat. Ploratus mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur; sed undique matronæ, in publicum effusæ, circa Deum delubra discurrunt, crinibus passis aras verrentes, nixæ genibus, supinas manus ad cælum ac Deos tendentes, orantesque, ut urbem Romanam e manibus hostium eriperent; matresque Romanas et liberos parvos inviolatos servarent. Senatus magistratibus in foro præsto est, si quid consulere velint. Alii accipiunt imperia, disceduntque ad suas quisque officiorum partes: alii offerunt se, si quò usus operæ sit: præsidia in arce, in Capitolio, in muris, circa urbem, in monte etiam Albano atque arce Æsulânâ, ponuntur. Inter hunc tumultum, Q. Fulvium proconsulem profectum cum exercitu a Capuâ affertur; cui ne minueretur imperium, si in Urbem venisset, decernit senatus, ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset. Hannibal, infestius perpopulato agro Fregellano propter intercisos pontes, per Frusinatem Ferentinatēque et Anagninum agrum in Lavicanum venit: inde Algido Tusculum petiit: nec receptus mœnibus, infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit: in-

de in Pupiniam exercitu demisso, octo millia passuum ab Româ posuit castra. Quò propiùs hostis accedebat, eò major cædes fiebat fugientium, præcedentibus Numidis: pluresque omnium generum atque ætatum capiebantur.

X. In hoc tumultu Fulvius Flaccus, portâ Capenâ cum exercitu Romam ingressus, mediâ urbe, per Carinas, Esquilias contendit: inde egressus, inter Esquilinâ Collinamque portam posuit castra. Ædiles plebis commeatum eò comportârunt. Consules senatusque in castra venerunt: ibi de summâ re publicâ consultatum. Placuit, consules circa portas Collinam Esquilinamque ponere castra; C. Calpurnium prætorem urbanum Capitolio atque arci præesse; et senatum frequentem in foro contineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset. Inter hæc Hannibal ad Anienem fluvium, tria millia passuum ab Urbe, castra admovit: ibi stativis positis, ipse cum duobus millibus equitum a portâ Collinâ usque ad Herculis templum est progressus; atque, unde proximè poterat, mœnia situmque urbis obequitans contemplabatur. Id eum tam licenter atque otiosè facere, Flacco indignum visum est: itaque immisit equites, submovique atque in castra redigi hostium equitatum jussit. Quum commissum prælium esset, consules transfugas Numidarum, qui tum in Aventino ad mille et ducentos erant, mediâ urbe transire Esquilias jusserunt: nullos aptiores, inter convalles tectaque hortorum et sepulcra aut cavas undique vias, ad pugnandum futuros rati: quos quum ex arce Capitolioque Clivo Publicio in equis decurrentes quidam viderent, captum Aventinum conclamaverunt. Ea res tantum tumultum ac fugam præbuit, ut, nisi castra Punica extra urbem fuissent, effusura omnis se pavida multitudo fuerit: tunc in domos atque in tecta refugebant: vagosque in viis suos pro hostibus lapidibus telisque incessebant. Nec comprimi tumultus aperiri error poterat, refertis itineribus agrestium turbâ pecorumque, quæ repentinus pavor in urbem compulerat. Equestre prælium secundum fuit, summotique hostes sunt: et, quia multis locis comprimendi tumultus erant, qui temerè oriebantur, placuit, omnes, qui dictatores, consules, censoresve fuissent, cum imperio esse, donec recessisset a muris hostis. Et diei quod reliquum fuit, et nocte insequenti, multi temerè excitati tumultus sunt, compressive.

XI. Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem omnes copias eduxit: nec Flaccus consulesque certamen detrectavêre. Instructis utrimque exercitibus in ejus pugnacum, in quâ urbs Roma victori præmium esset, imber ingens grandine mixtus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis retentis in castra sese receperint, nullius rei minore, quàm hostium, metu. Et postero die eodem loco acies instructas eadem tempestas diremit: ubi recepissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate oriebatur. In religionem ea res apud Pœnos versa est: auditaque vox Hannibalis fertur, "Potiundæ sibi urbis Romæ modò mentem non 10 "dari, modò fortunam." Minuêre etiam spem ejus et aliæ, parva magnaue, res: magna illa, quòd, quum ipse ad mœnia urbis Romæ armatus sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniæ profectos audivit: parva autem, quòd 15 per eos dies eum forte agrum, in quo ipse castra haberet, venisse, nihil ob id deminuto pretio, cognitum ex quodam captivo est. Id verò adeò superbum atque indignum visum, ejus soli, quod ipse bello captum possideret haberetque, inventum Romæ emptorem; ut, extemplo vocato præcone, tabernas argentarias, quæ circa forum Romanum tunc essent, jussu venire. His motus ad Tutiam fluvium castra retulit, sex millia passuum ab Urbe: inde ad lucum Feroniæ pergit ire, templum eâ tempestate inclytum divitiis. Capenates aliqui accolæ ejus erant; primitias frugum eò donaque alia 25 pro copiâ portantes, multo auro argentoque id exornatum habebant. His omnibus donis tum spoliatum templum: æris acervi, quum rudera milites religione inducti jacerent, post profectionem Hannibalis, magni inventi. Hujus populatio templi haud dubia inter scriptores est. Cœlius, Romam euntem ab Ereto divertisse eò Hannibalem, tradit: iterque ejus ab Reate, Cutilisque, et ab Amiterno orditur: ex Campaniâ in Samnium, inde in Pelignos pervenisse; præterque oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse; inde Albensi 30 agro in Marsos, hinc Amiternum, Forulosque vicum venisse. Neque ibi error est, quòd tanti exercitûs vestigia intra tam brevis ævi memoriam potuerint confundi: fuisse enim eâ constat. Tantùm id interest, veneritne eo itinere ad Urbem, an ab Urbe in Campaniam redierit.

LIBRI VICESIMI SEPTIMI

CAP. XXXVI — LI.

EPITOME LIBRI VICESIMI SEPTIMI.

Cn. Fulvius proconsul, cum exercitu, ab Hannibale ad Herdoneam cæsus est. Maiore eventu a Claudio Marcello consule adversus eundem ad Numistrone[m] pugnatum est : inde Hannibal noctu recessit. Marcellus insecutus est, et subinde cedentem pressit, donec confingeret. Priore pugna Hannibal superior fuit, Marcellus insequenti. Fabius Maximus pater consul Tarentinos per proditiõem recepit. In Hispaniâ ad Bæculam Scipio cum Hasdrubale Hamilcaris confixit, et vicit. Inter alia captum puerum regalem eximie formæ ad avunculum Massinissam cum donis dimisit. Claudius Marcellus, T. Quintius Crispinus, consules, speculandi causâ progressi e castris, insidiis ab Hannibale circumventi sunt. Marcellus occisus fuit; Crispinus fugit. Res præterea a P. Sulpicio prætore adversus Philippum et Achæos gestas continet. xxxvi. Lustrum a censoribus conditum est : censa sunt civium capita centum triginta septem millia, centum et octo : ex quo numero apparuit, quantum hominum tot præliorum adversa fortuna populo Romano abstulisset. xxxix, &c. Hasdrubal, qui cum exercitu novo transcenderat Alpes, ut se Hannibali conjungeret, cum millibus hominum quinquaginta sex cæsus est, M. Livii consulis ductu, sed non minore operâ Claudii Neronis consulis; xliii. Qui, quum Hannibali oppositus esset, relictis castris, ita ut hostem falleret, cum electâ manu profectus, Hasdrubalem circumvenit. [CAP. I — LI. v. c. 542 — 545. A. C. 210 — 207.]

XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura in dies crescebat. Massiliensium primùm legati nuntiaverant, eum in Galliam transgressum; erectosque adventu ejus, quia magnum pondus auri attulisse diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallorum animos. Missi deinde cum iis legati ab Româ Sex. Antistius et M. Ræcius ad rem inspicendam, retulerant, misisse se cum Massiliensibus ducebibus, qui per hospites eorum, principes Gallorum, omnia explorata referrent. Pro comperto habere, Hasdrubalem, ingenti jam coacto exercitu, proximo vere Alpes trajecturum; nec tum eum quidquam aliud morari, nisi quòd clausæ hieme Alpes essent. In locum M. Marcelli P. Ælius Pætus augur creatus inauguratusque; et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum inauguratus est in locum M. Marcii

[v. c. 544
A. C. 208.]

qui biennio antè mortuus erat. Hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego. Censa civium capita centum triginta septem millia, centum et octo: minor aliquantò nùmerus, 5 quàm qui ante bellum fuerat. Eo anno [primùm, ex quo Hannibal in Italiam venisset] comitium tectum esse, memoriæ proditum est, et ludos Romanos semel instauratos ab ædilibus curulibus Q. Metello et C. Servilio; et plebejis ludis biduum instauratum ab Q. Mamilio et M. Cæcilio Metello ædilibus plebis. Et tria signa ad Cereris iidem dederunt: et Jovis epulum fuit ludorum causâ. Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius iterum, qui, quia jam designati provincias sortiti erant, prætores sortiri jusserunt. C. Hostilio urbana evenit: addita et peregrina, ut 15 tres in provincias exire possent: A. Hostilio Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. Summa legionum trium et viginti ita per provincias divisa, ut binæ consulum essent; quatuor Hispania haberet; tres prætores binas, in Siciliâ, in Sardinia, et Galliâ; duas C. Terentius in 20 Etruriâ; duas Q. Fulvius in Brutiis; duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos; unam C. Hostilius Tubulus Capuæ; duæ urbanæ ut scriberentur. Primis quatuor legionibus populus tribunos creavit: in cæteras consules miserunt.

25 XXXVII. Priusquam consules proficiscerentur, novemdiale sacrum fuit, quia Vejis de cælo lapidaverat. Sub unius prodigii (ut fit) mentionem, alia quoque nuntiata; Minturnis ædem Jovis et lucum Maricæ, item Atellæ murum et portam, de cælo tacta. Minturnenses, terribilius 30 quod esset, adjiciebant, sanguinis rivum in portâ fluxisse: et Capuæ lupus, nocte portam ingressus, vigilem laniaverat. Hæc procurata hostiis majoribus prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum: inde iterum novemdiale instauratum, quòd in Armilustro lapidibus visum plure. 35 ere. Liberatas religione mentes turbavit rursus nuntiatum, Frusinone infantem natum esse quadrimo parem; nec magnitudine tam mirandum, quàm quòd is quoque, ut Sinuessæ biennio antè, incertus, mas an fœmina esset, natus erat. Id verò aruspices, ex Etruriâ acciti, fœdum ac turpe prodigium 40 dicere: extorrem agro Romano, procul terræ contactu, alto mergendum. Vivum in arcam condidère, provectumque in mare projecerunt. Decrevère item pontifices, ut virgines ter

novenæ, per Urbem euntes, carmen canerent. Id quum in Jovis Statoris æde discerent, conditum ab Livio poëtâ, carmen, tacta de cœlo ædes in Aventino Junonis Reginæ: prodigiumque id ad matronas pertinere, aruspices quum respondissent, donoque Divam placandam esse; ædiliū curulium edicto in Capitolium convocatæ, quibus in urbe Romanâ, intraque decimum lapidem ab urbe, domicilia essent, ipsæ inter se quinque et viginti delegerunt, ad quas ex dotibus stipem conferrent. Inde donum pelvis aurea facta, lataque in Aventinum, purèque et castè a matronis sacrificatum. Confestim ad aliud sacrificium eidem Divæ ab decemviris edicta dies, cujus ordo talis fuit: ab æde Apollinis boves fœminæ albæ duæ portâ Carmentali in urbem ductæ: post eas duo signa cupressea Junonis Reginæ portabantur: tum septem et viginti virgines, longam indutæ vestem, carmen in Junonem Reginam canentes ibant, illâ tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum, si referatur. Virginum ordinem sequebantur decemviri coronati laureâ, prætextatique. A portâ Jugario vico in forum venêre: in foro pompa constitit; et, per manus recte datâ, virgines sonum vocis pulsu pedum modulantes incesserunt: inde vico Tusco Velabroque, per Boarium Forum, in Clivum Publicium atque ædem Junonis Reginæ perrectum: ibi duæ hostiæ ab decemviris immolatæ, et simulacra cupressea in ædem illata.

XXXVIII. Diis ritè placatis, delectum consules habebant acriùs intentiùsque, quàm prioribus annis quisquam meminerat habitum: nam et belli terror duplicatus novi hostis in Italiam adventu; et minus juventutis erat, unde scriberent milites. Itaque colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem dicebantur habere, dare milites cogeant: quibus recusantibus, edixêre in diem certam, ut, quo quisque jure vacationem haberet, ad senatum deferret. Eâ die hi populi ad senatum venerunt: Ostiensis, Alsiensis, Antias, Anxuras, Minturnensis, Sinuessanus, et ab Supero Mari Senensis. Quum vacationes suas quisque populus recitaret; nullius, quum in Italiâ hostis esset, præter Antiatem Ostiensemque, vacatio observata est: et earum coloniarum juniores jurejurando adacti, supra dies triginta non pernoctaturos se esse extra mœnia coloniae suæ, donec hostis in Italiâ esset. Quum omnes censerent, primo quoque tempore consulibus eundum ad bellum (nam et Hasdrubali occurren-

dum esse descendenti ab Alpibus, ne Gallos Cisalpinos, neve Etruriam, erectam in spem rerum novarum, sollicitaret; et Hannibalem suo proprio occupandum bello, ne emergere ex Bruttiiis, atque obviam fratri ire, posset), Livius cunctabatur, parum fidens suarum provinciarum exercitibus: "collegam ex duobus consularibus egregiis exercitibus, et tertio, cui Q. Claudius Tarenti præesset, electionem habere:" intuleratque mentionem de volonibus revocandis ad signa. Senatus liberam potestatem consulibus fecit, et supplendi unde vellent, et eligendi de omnibus exercitibus, quos vellent, permutandique, et ex provinciis, quos e re publicâ censerent esse, traducendi. Ea omnia cum summâ concordiam consulum acta. Volones in undevicesimam et vicesimam legiones scripti. Magni roboris auxilia ex Hispaniâ quoque a P. Scipione M. Livio missa quidam ad id bellum auctores sunt: octo millia Hispanorum Gallorumque, et duo millia de legione militum, equitum mille, mixtos Numidas Hispanosque: M. Lucretium has copias navibus adduxisse: et sagittariorum funditorumque ad quatuor millia ex Sicilia C. Mamilium misisse.

XXXIX. Auxerunt Romæ tumultum literæ ex Galliâ allatæ ab L. Porcio prætore: "Hasdrubalem movisse ex hibernis, et jam Alpes transire: octo millia Ligurum, conscripta armataque, conjunctura se transgresso in Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures, qui eos bello occuparet: se, cum invalido exercitu, quoad tutum putaret, progressurum." Hæ literæ consules, raptim confecto delectu, maturius, quàm constituerant, exire in provincias coegerunt, eâ mente, ut uterque hostem in suâ provinciâ contineret, neque conjungi, aut conferre in unum vires pateretur. Plurimum in eam rem adjuvit opinio Hannibalis: quod, etsi eâ æstate transiturum in Italiam fratrem crediderat, recordando quæ ipse in transitu nunc Rhodani, nunc Alpium, cum hominibus locisque pugnando per quinque menses exhausisset, haudquâquam tam facilem maturumque transitum expectabat. Ea tardius movendi ex hibernis causa fuit. Cæterum Hasdrubali et suâ et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere. Non enim receperunt modò Arvernium eum, deincepsque aliæ Gallicæ atque Alpine gentes; sed etiam secutæ sunt ad bellum: et quum per munita pleaque transitu fratris, quæ antea invia fuerant, ducebat; tum etiam, duodecim annorum assuetudine perviis Alpibus

factis, inter mitiora jam hominum transibat ingenia. Invi-
 sitati namque antea alienigenis, nec videre ipsi advenam in
 suâ terrâ assueti, omni generi humano insociabiles erant :
 et primò ignari, quò Pœnus pergeret, suas rupes suaque
 castella, et pecorum hominumque prædam peti credide- 5
 rant : fama deinde Punici belli, quo duodecimum annum
 Italia urebatur, satis edocuerat, viam tantùm Alpes esse :
 duas prævalidas urbes, magno inter se maris terrarumque
 spatio discretas, de imperio et opibus certare. Hæ causæ
 aperuerant Alpes Hasdrubali. Cæterùm, quod celeritate 10
 itineris profectum erat, id mora ad Placentiam, dum frustra
 obsidet magis quàm oppugnat, corrumpit. Crediderat cam-
 pestrìs oppidi facilem expugnationem esse : et nobilitas co-
 loniæ induxerat eum, magnum se excidio ejus urbis terro-
 rem cæteris ratum injecturum. Non ipsum solum ea op- 15
 pugnatio impediit ; sed Hannibalem, post famam transitûs
 ejus tantò spe suâ celeriozem, jam moventem ex hibernis,
 continuerat ; quippe reputantem, non solùm quàm lenta ur-
 biu[m] oppugnatio esset, sed etiam quàm ipse frustra eandem
 illam coloniam, ab Trebiâ victor regressus, tentâset. 20

XL. Consules, diversis itineribus profecti ab Urbe, velut
 in duo pariter bella distenderant curas hominũ, simul re-
 cordantium, quas primus adventus Hannibalis intulisset
 Italiæ clades ; simul, quum illa angeret cura, “ quos tam
 “ propitios urbi atque imperio fore Deos, ut eodem tempore 25
 “ utrobique res publica prosperè gereretur ? Adhuc adver-
 “ sa secundis pensando rem ad id tempus extractam esse :
 “ quum in Italiâ ad Trasimenum et Cannas præcipitâset
 “ Romana res, prospera bella in Hispaniâ prolapsam eam
 “ erexisse : postea, quum in Hispaniâ alia super aliam cla- 30
 “ des, duobus egregiis ducibus amissis, duos exercitus ex
 “ parte delêssset, multa secunda in Italiâ Siciliâque gesta
 “ quassatam rempublicam excepsisse ; et ipsum intervallum
 “ loci, quodd in ultimis terrarum oris alterum bellum gereretur,
 “ spatium dedisse ad respirandum. Nunc duo bella in Italiam 35
 “ accepta, duo celeberrimi nominis duces circumstare ur-
 “ bem Romanam, et unum in locum totam periculi molem,
 “ omne onus incubuisse : qui eorum prior vicisset, intra
 “ paucos dies castra cum altero juncturum.” Terrebat et
 proximus annus lugubris duorum consulũ funeribus. His 40
 anxii curis homines digredientes in provincias consules pro-
 secuti sunt. Memorix proditum est, plenum adhuc iræ in

cives M. Livium, ad bellum proficiscentem, monenti Q. Fabio, ne, priusquam genus hostium cognôset, temerè manum consereret, respondisse: "Ubi primùm hostium agmen
 "conspexisset, pugnaturum." Quum quæreretur, quæ cau-
 5 sa festinandi esset? "Aut ex hoste egregiam gloriam," inquit, "aut ex civibus victis gaudium, meritum certè, etsi
 "non honestum, capiam." Priusquam Claudius consul in provinciam perveniret, per extremum finem agri Larinatis
 10 peditis cohortibus adortus, C. Hostilius Tubulus incomposito agmini terribilem tumultum intulit: ad quatuor millia hominum occidit, novem signa militaria cepit. Moverat ex hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes agri Sallentini castra disposita habebat. Itaque, ne cum duobus
 15 exercitibus simul confligeret, Hannibal nocte castra ex agro Tarentino movit, atque in Bruttios concessit. Claudius in Sallentinos agmen convertit. Hostilius, Capuam petens, obvius ad Venusiam fit consuli Claudio. Ibi ex utroque exercitu electa peditum quadraginta millia, duo millia et
 20 quingenti equites, quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: reliquas copias Hostilius Capuam ducere jussus, ut Q. Fulvio pro consuli traderet.

XLI. Hannibal, undique contracto exercitu, quem in hibernis aut in præsiidiis agri Bruttii habuerat, in Lucanos ad
 25 Grumentum venit, spe recipiendi oppida, quæ per metum ad Romanos defecissent. Eòdem a Venusiâ consul Romanus exploratis itineribus contendit; et mille ferè et quingentos passus castra ab hoste locat. Grumentum mœnibus propè injectum videbatur Pœnorum vallum: quingenti passus in-
 30 tererant. Castra Punica ac Romana inter jacebat campus; colles imminebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro Romanorum, neutris suspecti, quòd nihil silvæ neque ad insidias latebrarum habebant. In medio campo, ab stationibus procursantes, certamina, haud satis digna dictu,
 35 serebant. Id modò Romanum quærere apparebat, ne abire hostem pateretur. Hannibal, inde evadere cupiens, totis viribus in aciem descendebat. Tum consul, ingenio hostis usus, quò minùs in tam apertis collibus timeri insidiæ poterant, quinque cohortes, additis quinque manipulis, nocte
 40 jugum superare, et in aversis vallibus considerare jubet: tempus exsurgendi ex insidiis, et aggrediendi hostem, Ti. Claudium Asellum tribunum militum et P. Claudium præfectum

socium edocet, quos cum iis mittebat. Ipse luce primam copias omnes peditum equitumque in aciem eduxit. Paulò post et ab Hannibale signum pugnae propositum est, clamorque in castris ad arma discurrentium est sublatus: inde eques pedesque certatim portis ruere, ac palati per campum properare ad hostes. Quos ubi effusos consul videt, tribuno militum tertiae legionis C. Aurunculejo imperat, ut equites legionis, quanto maximo impetu possit, in hostem emittat: "ita, pecorum modo incompósitos, toto passim campo se fudisse, ut sterni obterique, priusquam instruantur, possint."

XLII. Nondum Hannibal e castris exierat, quum pugnantium clamorem audivit: itaque, excitus tumultu, raptim ad hostem copias agit. Jam primos occupaverat equester terror: peditum etiam prima legio et dextra ala praelium iniiebant. Incompósitos hostes, ut quemque aut pediti aut equites casus obtulit, ita conserunt manus. Crescit pugna subsidiis, et procurentium ad certamen numero augetur: pugnantisque (quod nisi in vetere exercitu, et duci veteri haud facile est) inter tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni cohortium ac manipulorum decurrentium per colles clamor, ab tergo auditus, metum, ne intercluderentur a castris, injecisset. Inde pavor incussus, et fuga passim fieri coepta est: minorque caedes fuit, quia propinquitas castrorum brevior fugam percussis fecit. Equites enim tergo inhærebant: in transversa latera invaserant cohortes, secundis collibus viâ nudâ ac facili decurrentes. Tamen supra octo millia hominum occisa; supra septingentos capti: signa militaria novem adempta: elephantum etiam, quorum nullus usus in repentinâ ac tumultuariâ pugna fuerat, quatuor occisi, duo capti. Circa quingentos Romanorum sociorumque victores ceciderunt. Postero die Pœnus quievit: Romanus, in aciem copiis eductis, postquam neminem signa contra efferre vidit, spolia legi caesorum hostium, et suorum corpora collata in unum sepeliri iussit. Inde insequentibus continuis diebus aliquot ita institit portis, ut propè inferre signa videretur; donec Hannibal tertiâ vigiliâ, crebris ignibus tabernaculisque, quæ pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis, qui in vallo portisque se ostenderent, relictis, profectus Apuliam petere intendit. Ubi illuxit, successit vallo Romana acies: et Numidæ ex composito paulisper in portis se valloque ostentavere; frustrati-

que aliquamdiu hostes, citatis equis agmen suorum assequuntur. Consul, ubi silentium in castris, et ne paucos quidem, qui primâ luce obambulaverant, parte ullâ cernebat, duobus equitibus speculatum in castra præmissis, postquam
 5 satis tuta omnia esse exploratum est, inferri signa jussit : tantumque ibi moratus, dum milites ad prædam discurrent, receptui deinde cecinit, multoque ante noctem copias reduxit. Postero die primâ luce profectus, magnis itineribus famam et vestigia agminis sequens, haud procul Venusiâ
 10 hostem assequitur. Ibi quoque tumultuaria pugna fuit : supra duo millia Pœnorum cæsa. Inde nocturnis montanisque itineribus Pœnus, ne locum pugnandi daret, Metapontum petiit. Hanno inde (is enim præsidio ejus loci præfuerat) in Bruttios cum paucis ad exercitum novum comparandum missus. Hannibal, copiis ejus ad suas additis, Venusiam retro, quibus venerat itineribus, repetit, atque inde Canusium procedit. Nunquam Nero vestigiis hostis absterat : et Q. Fulvium, quum Metapontum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine præsidio esset, arcessierat.

XLIII. Inter hæc ab Hasdrubale, postquam a Placentiæ obsidione abcessit, quatuor Galli equites, duo Numidæ, cum literis ad Hannibalem missi, quum per medios hostes totam ferme longitudinem Italiæ emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequuntur, incertis itineribus
 25 Tarentum delati, a vagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium proprætorem deducuntur. Eum primò incertis implicantes responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coëgit, edocuerunt, literas se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. Cum iis literis, sicut erant, signatis,
 30 L. Virginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem traduntur : duæ simul turmæ Samnitium præsidii causâ missæ. Qui ubi ad consulem pervenerunt, literæque lectæ per interpretem sunt, et ex captivis percontatio facta ; tum Claudius, non id tempus esse reipublicæ ratus, quo consiliis
 35 ordinariis provinciæ suæ quisque finibus per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret, audendum aliquid improvisum, inopinatum, quod cœptum non minorem apud cives quàm hostes terrorem faceret, perpetratum in magnam lætitiâ ex magno metu verteret ; literis Hasdrubalis Romam ad senatum missis, simul et ipse Patres con-
 40 scriptos, quid pararet, edocet, ut, quum in Umbriâ se occursum Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capuâ Ro-

mam arcessant; delectum Romæ habeant; exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant. Hæc senatui scripta. Præmissi item per agrum Larinatem, Marrucinum, Frentanum, Prætutianum, quâ exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque commeatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos jumentaue alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset. Ipse de toto exercitu civium sociorumque, quod roboris erat, delegit, sex millia peditum, mille equites: pronuntiat, occupare se in Lucanis proximam urbem Punicumque in eâ præsidium velle; ut ad iter parati omnes essent. Profectus nocte flexit in Picenum. Et consul quidem, quantis maximis itineribus poterat, ad collegam ducebat, relicto Q. Catio legato, qui castris præesset.

XLIV. Romæ haud minus terroris ac tumultûs erat, quàm fuerat biennio antè, quum castra Punica objecta Romanis mœnibus portisque fuerant: neque satis constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vituperarentne. Apparebat (quo nihil iniquius est) ex eventu famam habiturum. "Castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce, cum exercitu, cui detractum foret omne, quod roboris, quod floris fuerit; et consulem in Lucanos ostendisse iter, quum Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nullâ aliâ re tutiora, quàm errore hostis, qui ducem inde atque exercitûs partem abesse ignoraret. Quid futurum, si id palàm fiat? et aut insequi Neronem, cum sex millibus armatorum profectum, Hannibal toto exercitu velit, aut castra invadere, prædæ relicta, sine viribus, sine imperio, sine auspicio?" Veteres ejus belli clades, duo consules proximo anno interfecti, terrebant: "Et ea omnia accidisce, quum unus imperator, unus exercitus hostium in Italiâ esset: nunc duo bella Punica facta, duos ingentes exercitus, duos propè Hannibales in Italiâ esse: quippe et Hasdrubalem, patre eodem Hamilcare genitum, æquè impigrum ducem per tot in Hispaniâ annos Romano exercitatum bello, geminâ victoriâ insignem, duobus exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. Nam itineris quidem celeritate ex Hispaniâ, et concitatis ad arma Gallicis gentibus, multò magis, quàm Hannibalem ipsum, gloriari posse: quippe in iis locis hunc coëgisce exercitum, quibus ille majorem partem militum fame ac frigore, quæ miserrima mortis genera sunt, amisisset." Adjiciebant etiam

periti rerum Hispaniæ, "haud cum ignoto duce C. Nerone
 "congressurum; sed quem, in saltu impedito deprehensus
 "forte, haud secus quàm puerum, conscribendis fallacibus
 "conditionibus pacis frustratus elusisset." Omnia majora
 5 etiam vero præsidia hostium, minora sua, metu interprete,
 semper in deteriora inclinato, ducebant.

XLV. Nero, postquam jam tantum intervalli ab hoste
 fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites
 alloquitur. Negat, "ullius consilium imperatoris in speciem
 10 "audacius, re ipsâ tutius fuisse, quàm suum. Ad certam
 "eos se victoriam ducere: quippe ad quod bellum collega
 "non antè, quàm ad satietatem ipsius peditum atque equi-
 "tum datæ ab senatu copiæ fuissent majores instructiores-
 "que, quàm si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus
 15 "sit, eò ipsos, quantumcumque virium momentum addide-
 "rint, rem omnem inclinatueros. Auditum modò in acie
 "(nam, ne antè audiretur, daturum operam) alterum con-
 "sulem et alterum exercitum advenisse, haud dubiam victo-
 "riam facturum. Famam bellum conficere, et parva mo-
 20 "menta in spem metumque impellere animos. Gloriæ qui-
 "dem ex re bene gestâ partæ fructum propè omnem ipsos
 "laturos. Semper, quod postremum adjectum sit, id rem
 "totam videri traxisse. Cernere ipsos, quo concursu, quâ
 "admiratione, quo favore hominum iter suum celebretur."
 25 Et (Hercule!) per instructa omnia ordinibus virorum muli-
 erumque, undique ex agris effusorum, inter vota et preces et
 laudes ibant: illos præsidia reipublicæ, vindices urbis Ro-
 mæ imperiique appellabant: in illorum armis dextrisque
 suam liberûmque suorum salutem ac libertatem repositam
 30 esse. Deos omnes Deasque precabantur, ut illis faustum
 iter, felixque pugna, matura ex hostibus victoria esset:
 damnarenturque ipsi votorum, quæ pro iis suscepissent; ut,
 quemadmodum nunc solliciti prosequerentur eos, ita paucos
 post dies læti ovantibus victoriâ obviàm irent. Invitare
 35 inde pro se quisque, et offerre, et fatigare precibus, ut, quæ
 ipsis jumentisque usui essent, ab se potissimùm sumerent:
 benignè omnia cumulata dare. Modestiâ certare milites,
 ne quid ultra usum necessarium sumerent: nihil morari,
 nec ab signis absistere cibum capientes: diem ac noctem
 40 ire: vix, quod satis ad naturale desiderium corporum esset,
 quieti dare. Et ad collegam præmissi erant, qui nuntiarent
 adventum, percontarenturque, clam an palàm, interdiu an

noctu, venire sese vellet, iisdem an aliis considerare castra. Nocte clam ingredi melius visum est.

XLVI. Tessera per castra ab Livio consule data erat, ut tribunum tribunus, centurio centurionem, eques equitem, pedes peditem acciperet: neque enim dilatari castra opus 5 esse, ne hostis adventum alterius consulis sentiret: et coarctatio plurium in angusto tendentium facilior futura erat, quòd Claudianus exercitus nihil ferme, præter arma, secum in expeditionem tulerat. Cæterùm, in ipso itinere auctum voluntariis agmen erat; offerentibus sese ultro et veteribus 10 militibus perfunctis jam militiâ, et juvenibus, quos certatim nomina dantes, si quorum corporis species roburque virium aptum militiæ videbatur, conscripserat. Ad Senam castra alterius consulis erant; et quingentos inde ferme passus Hasdrubal aberat. Itaque quum jam appropinquaret, tectus 15 montibus substitit Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. Silentio ingressi, ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, cum summâ omnium lætitiâ hospitaliter excipiuntur. Postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus prætor affuit. Castra juncta consulum castris 20 habebat; et ante adventum eorum, per loca alta ducendo exercitum, quum modò insideret angustos saltus, ut transitum clauderet, modò ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat: is tum in consilio aderat. Multorum eò inclinant sententiæ, ut, dum 25 fessum viâ ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnæ differretur. Nero non suadere modò, sed summâ ope orare institit, "ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, "temerarium morando facerent. Errore (qui non diutur- 30 "nus futurus esset) velut torpentem, Hannibalem nec castra sua sine duce relicta aggredi, nec ad sequendum se "iter intendisse. Antequam se moveat, deleri exercitum "Hasdrubalis posse, [redireque] in Apuliam. Qui prolata- 35 "tando spatium hosti det, eum et illa castra prodere Hannibali, et aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi velit, "Hasdrubali conjungatur. Extemplo signum dandum, et "exeundum in aciem: abutendumque errore hostium absentium præsentiumque; dum neque illi sciant cum paucioribus, nec hi cum pluribus et validioribus, rem esse." 40 Consilio dimisso, signum pugnæ proponitur, confestimque in aciem procedunt.

XLVII. Jam hostes ante castra instructi stabant. Moram pugnae attulit, quod Hasdrubal, proventus ante signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium notavit, quae antè non viderat, et strigosiores equos: multitudo quoque
 5 major solitâ visa est. Suspiciatus enim id, quod erat, receptui properè cecinit, ac misit ad flumen, unde aquabantur: ubi et excipi aliqui possent, et notari oculis, si qui forte adustioris coloris, ut ex recenti viâ, essent; simul circum-
 10 vehi procul castra jubet specularique, num auctum aliquâ parte sit vallum: et ut attendant, semel bisne signum canat in castris. Ea quum ordine omnia relata essent, castra nihil aucta errorem faciebant. Bina erant, sicut ante adventum consulis alterius fuerant; una M. Livii, altera L. Porcii: neutris quidquam, quo latiùs tenderetur, ad munimenta ad-
 15 jectum. Illud veterem ducem assuetumque Romano hosti movit, quod semel in prætoriis castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse: duos profectò consules esse; et, quonam modo alter ab Hannibale abscessisset, cura agebat. Minimè id, quod erat, suspicari poterat, tantæ rei
 20 frustratione Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset, cum quo castra collata haberet, ignoraret. Profectò haud mediocri clade absterritum insequi non ausum: magnopere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxilium venisset; Romanisque eadem jam fortuna in Italiâ quæ in His-
 25 paniâ, esset. Interdum, literas suas ad eum non pervenisse, credere: interceptisque iis, consulem ad sese opprimendum accelerâsse. His anxius curis, extinctis ignibus, vigiliâ primâ dato signo, ut taciti vasa colligerent, signa ferri jussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces parum
 30 intentè asservati, alter in destinatis jam antè animo latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen tranavit. Ita desertum a ducibus agmen primò per agros palatur; fessique aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim, atque infrequentia relinquunt signa. Hasdrubal, dum lux
 35 viam ostenderet, ripâ fluminis signa ferri jubet; et per tortuosi amnis sinus flexusque errorem volvens, haud multùm processit, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset, transiturus. Sed quum, quantum [mare] abscedebat, tantò altioribus coërcentibus amnem ripis, non inveniret vada,
 40 diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

XLVIII. Nero primùm cum omni equitatu advenit. Porcius deinde assecutus cum levi armaturâ. Qui quum fes-

sum agmen carperent ab omni parte incursarentque, et jam, omisso itinere, quod fugæ simile erat, castra metari Pœnus in tumultu super fluminis ripam vellet; advenit Livius peditum omnibus copiis, non itineris modo, sed ad conserendum extemplo prælium instructis armatisque. Sed ubi omnes copias conjunxerunt, directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit: media acies prætori tuenda datur. Hasdrubal, omissâ munitione castrorum, postquam pugnandum vidit, in primâ acie ante signa elephantos collocat: circa eos lævo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum eis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat. Ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis (et ibi maximè in veterem militem spem habebat) sumpsit. Ligures in medio post elephantos positi: sed longior, quàm latior, acies erat. Gallos prominens collis tegebat. Ea frons, quam Hispani tenebant, cum sinistro Romanorum cornu concurrat: dextra omnis acies extra prælium eminens cessabat: collis oppositus arcebat, ne aut a fronte, aut ab latere aggredierentur. Inter Livium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat, atroxque cædes utrimque edebatur. Ibi duces ambo, ibi pars major peditum equitumque Romanorum; ibi Hispani, vetus miles peritusque Romanæ pugnæ, et Ligures, durum in armis genus: eodem versi elephantum, qui primo impetu turbaverant antesignanos, et jam signa moverant loco: deinde, crescente certamine et clamore, impotentius jam regi, et inter duas acies versari, velut incerti quorum essent; haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis. Claudius, "Quid ergo præcipiti cursu tam longum iter emensi sumus?" clamitans militibus, quum in adversum collem frustra signa erigere conatus esset, postquam eâ regione penetrari ad hostem non videbat posse; cohortes aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis segnem, quàm pugnam, futuram cernebat, post aciem circumducit: et, non hostibus modò, sed etiam suis inopinantibus, in sinistrum hostium latus incurrit: tantaque celeritas fuit, ut, quum ostendissent se ab latere, mox in terga jam pugnarent. Ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo trucidantur Hispani Liguresque; et ad Gallos jam cædes pervenerat. Ibi minimum certaminis fuit: nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi, stratique somno passim per agros; et, qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris corpora, vix arma humeris gestabant. Et jam

diei medium erat, sitisque et calor hiantes cædendos capiendosque affatim præbebat.

XLIX. Elephanti plures ab ipsis rectoribus, quàm ab hoste, interfecti; fabrilis scalprum cum malleo habebant: id, ubi sævire belluæ ac ruere in suos cœperant, magister, inter aures positum, ipso in articulo, quo jungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu, adigebat. Ea celerrima via mortis in tantæ molis belluâ inventa erat, ubi regendi spem vicissent: primusque id Hasdrubal instituerat, dux quum sæpe aliàs memorabilis, tum illâ præcipuè pugnâ. Ille pugnantes, hortando, pariterque obeundo pericula, sustinuit: ille fessos abnuentesque tædio et labore, nunc præcando, nunc castigando, accendit: ille fugientes revocavit, omissamque pugnam aliquot locis restituit: postremò, quum haud dubiè fortuna hostium esset, ne superesset tanto exercitui suum nomen secuto, concitato equo se in cohortem Romanam immisit. Ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit. Nunquam eo bello unâ acie tantum hostium interfectum est; redditaque æqua Cannensi clades, vel ducis vel exercitûs interitu, videbatur. Quinquaginta sex millia hostium occisa: capta quinque millia et quadringenti: præda alia magna tum omnis generis, tum auri etiam argentique. Civium etiam Romanorum, qui capti apud hostes erant, supra quatuor millia capitum recepta. Id solatii fuit pro amissis eo prælio militibus: nam haudquâquam incruenta victoria fuit: octo ferme millia Romanorum sociorumque occisa. Adeoque etiam victores sanguinis cædisque ceperat satietas, ut postero die, quum esset nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut prælio non affuissent, aut inter cædem effugissent, uno agmine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine ullo, aut imperio; posse, si una equitum ala mittatur, omnes deleri; "Supersint," inquit, "aliqui nuntii, et hostium cladis, et nostræ virtutis."

L. Nero, eâ nocte quæ secuta est pugnam, citatiore quàm inde venerat agmine, die sexto ad stativa sua, atque ad hostem pervenit. Iter ejus frequentia minore, quia nemo præcesserat nuntius, lætitiâ verò tantâ, vix ut compotes mentium præ gaudio essent, celebratum est. Nam Romæ neuter animi habitus satis dici enarrarique potest; nec quo incerta exspectatione eventûs civitas fuerat, nec quo victoriæ famam

accepit. Nunquam per omnes dies, ex quo Claudium consulem profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem, aut senator quisquam a curiâ atque ab magistratibus abscessit, aut populus e foro. Matronæ, quia nihil in ipsis opis erat, in preces obtestationesque versæ, per omnia delubra ⁵ vagæ suppliciis votisque fatigare Deos. Tam sollicitæ ac suspensæ civitati fama incerta primò accidit, duos Narnienses equites in castra, quæ in faucibus Umbriæ opposita erant, venisse ex prælio, nuntiantes cæsos hostes. Et primò magis auribus, quàm animis, id acceptum erat, ut majus læ- ¹⁰ tiusque, quàm quod mente capere, aut satis credere possent. et ipsa celeritas fidem impediabat, quòd biduo antè pugnatum dicebatur. Literæ deinde ab L. Manlio Acidino missæ ex castris afferuntur de Narniensium equitum adventu. Eæ literæ, per forum ad tribunal prætoris latæ, senatum curiâ ¹⁵ exciverunt: tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiæ concursum est, ut adire nuntius non posset, trahereturque a percontantibus vociferantibusque, ut in Rostris priùs, quàm in senatu, literæ recitarentur. Tandem submoti et coërciti a magistratibus: dispensarique lætitia inter im- ²⁰ pientes ejus animos potuit. In senatu primùm, deinde in concione, literæ recitatæ sunt: et, pro cujusque ingenio, aliis jam certum gaudium, aliis nulla antè futura fides erat, quàm legatos consulumve literas audissent.

LI. Ipsos deinde appropinquare legatos allatum est: tum ²⁵ enimvero omnis ætas currere obvii, primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cupientes: ad Mulvium usque pontem continens agmen pervenit. Legati (erant L. Veturius Philo, P. Licinius Varus, Q. Cæcilius Metellus) circumfusi omnis generis hominum frequentiâ in forum per- ³⁰ venerunt; quum alii ipsos, alii comites eorum, quæ acta essent, percontarentur; et, ut quisque audierat, exercitum hostium imperatoremque occisum, legiones Romanas incolumes, salvos consules esse, extemplo aliis porro impertiebant gaudium suum. Quum ægrè in curiam perventum esset, ³⁵ multò ægriùs submotâ turbâ, ne Patribus misceretur, literæ in senatu recitatæ sunt: inde producti in concionem legati. L. Veturius, literis recitatis, ipse planiùs omnia, quæ acta erant, exposuit cum ingenti assensu, postremò etiam clamore universæ concionis, quum vix gaudium animis caperent. ⁴⁰ Discursum inde ab aliis circa templa Deûm, ut grates agerent; ab aliis domos, ut conjugibus liberisque tam lætum

nuntium impertirent. Senatus, quòd M. Livius et C. Claudius consules, incolumi exercitu, ducem hostium legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit; eam supplicationem C. Hostilius prætor pro concione edixit; 5 celebrataque a viris fœminisque est. Omnia templa per totum triduum æqualem turbam habuêre: quum matronæ amplissimâ veste cum liberis, perinde ac si debellatum foret, omni solutæ metu, Deis immortalibus grates agerent. Statum quoque civitatis ea victoria movit; ut jam inde, haud 10 secus quàm in pace, res inter se contrahere, vendendo, emendo, mutuum dando, argentum creditum solvendo, auderent. C. Claudius consul quum in castra redisset, caput Hasdrubalis, quod servatum cum curâ attulerat, projici ante hostium stationes, captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi, duos 15 etiam ex iis solutos ire ad Hannibalem, et expromere, quæ acta essent, jussit. Hannibal, tanto simul publico familiarique ictus luctu, "agnoscere se fortunam Carthaginis," fertur dixisse: castrisque inde motis, ut omnia auxilia, quæ diffusa latius tueri non poterat, in extremum Italiæ angulum 20 Bruttios contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, excitos sedibus suis, et Lucanorum qui suæ ditionis erant, in Bruttium agrum traduxit.

EPITOME LIBRI VICESIMI OCTAVI.

Rex in Hispaniâ prosperè gestæ a Silano, Scipionis legato, et ab L. Scipione fratre adversus Ponos, a Sulpicio proconsule et ab Attalo rege Asiæ adversus Philippum regem Macedonum, pro Ætolis, referuntur. Quum M. Livio et Claudio Neroni consilibus triumphus decretus esset, Livius, qui in provinciâ suâ rem gesserat, quadrigis invectus est; Nero, qui in collegæ provinciâ, ut victoriam ejus adjuvaret, venerat, equo est secutus, et in hoc habitu plus gloriæ reverentiæque habuit: nam et plus in bello, quàm collega, fecerat. Ignis in mœ Vestæ negligentia virginis, quæ non custodierat, extinctus est: virgo cæsa est flagro. P. Scipio in Hispaniâ cum Ponis debellavit quarto decimo anno ejus belli, quinto post anno quàm ierat: exclusisque in totum possessione ejus hostibus, Hispaniam recepit: et a Tarracone in Africam ad Syphacem regem Numidarum duobus navigiis transvectus, fœdus junxit. Hasdrubal Giskonis ibi cum eo in eodem lecto accubuit. Munus gladiatorum in honorem patris patrique Carthagine Novâ edidit, non ex gladiatoribus, sed ex iis, qui aut in honorem ducis, aut ex provocatione, in certamen descendebant: in quo reguli fratres de regno ferro contenderunt. Quum Astapa urbs ab Romanis oppugnaretur, oppidani liberos et conjuges rogo extructo occiderunt, et se insuper præcipitaverunt. Ipse Scipio, dum gravi morbo implicitus est, seditionem, in parte exercitus motam, confirmatus discussit, rebellantesque Hispanis populos cœgit in deditionem venire; et, amicitia factâ cum Masinissâ rege Numidarum, qui illi auxilium, si in Africam trajecisset, pollicebatur; cum Gaditanis quoque post discesum inde Magonis, cui ex Carthagine scriptum erat, ut in Italiam trajiceret; Romam reversus, consulque creatus. Africam provinciam petenti, contradicente Q. Fabio Maximo, Sicilia data est; permissumque, in Africam trajiceret, si ex re publicâ esse censeret. Mago, Hamilcaris filius, a minore Baleari insulâ, ubi hiemarat, in Italiam trajecit. [CAP. I — XLVI. U. C. 545 — 547. A. C. 207 — 205.]

EPITOME LIBRI UNDETRICESIMI.

Ex Sicilia C. Lælius in Africam a Scipione missus ingentem prædam reportavit, et mandata Masinissæ Scipioni exposuit, conquerentis, quod nondum exercitum in Africam trajecisset. Bellum in Hispaniâ finitum, victore Romano, quod Indibilis excitaverat; ipse in acie occisus; Mandonius expositibus Romanis a suis deditus est. Magoni, qui in Galliâ et Liguribus erat, ex Africa et militum ampla manû missa, et pecuniâ, quibus auxilia conducere: præceptumque, ut se Hannibali jungeret. Scipio a Syracusis in Brutius trajecit, et Locros, puleo Punico præsidio, fugatoque Hannibale, recepit. Pax cum Philippo facta est. Idea Mater deportata Romam a Pessinunte oppido Phrygiæ, carmine in libris Sibyllinis invento, "pelli Italiâ alienigenam hostem posse, si Mater Idea deportata Romam esset." Tradita autem est Romanis per Attalum regem Asiæ. Lapis erat, quem Matrem Deum incolæ dicebant. Excepit P. Scipio Nasica, Cn. filius, ejus, qui in Hispaniâ perierat, vir optimus a senatu judicatus, adolescens nondum quæstorius, quoniam ita responsum jubebat, "ut nomen id ab optimo viro reciperetur consecrareturque." Locrenses legatos Romam miserunt, qui de impotentia Q. Pleminii legati quererentur, quod pecuniâ Proserpinæ abstulerat, et liberos eorum ac conjuges stupraverat. Pleminius, in catenis Romam perductus, in carcere mortuus est. Quum falsus rumor de P. Scipione proconsule, qui in Sicilia erat, in Urbem perlatus esset, tamquam is luxuriaretur; missis ob hoc legatis a senatu, qui explorarent an ea vera essent, purgatus infamia Scipio in Africam trajecit, senatû permissu. Syphax, acceptâ in matrimonium filiâ Hasdrubalis Giskonis, amicitia, quam cum Scipione ipse junxerat, renuntiavit. Masinissæ, rex Massylorum, dum pro Carthaginiensibus in Hispaniâ militat, amisso patre Galâ, de regno excederat: quo per bellum sæpe repetito, aliquot præliis a Syphace rege Numidarum victus, in totum privatus est: et cum ducentis equitibus exsul Scipioni se junxit; et cum eo primo statim bello Hannonem Hamilcaris filium cum amplâ manu interemit. Scipio, adventu Hasdrubalis et Syphacis, qui propè cum centum millibus armatorum venerant, ab obsidione Uticæ depulsus, hiberna communit. Sempronius consul in agro Crotoniensi prosperè adversus Hannibalem pugnavit. Lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta quatuordecim millia. Inter censores, M. Livium et Claudium Neronem, notabilis discordia fuit: nam et Claudius Livio collegæ equum ademittit, quod a populo damnatus actusque in exilium fuerat; et Livius Claudio, quod falsum in se testimonium dixisset, et quod non bonâ fide secum in gratiam redisset. Idem omnes tribus, extra unum, æarias reliquit, quod et innocentem se damnasset, et postea consulem censoremque fecissent. [CAP. I — XXXVIII. U. C. 547 — 548. A. C. 205 — 204.]

LIBRI TRICESIMI

CAP. XXIX — XLIII.

EPITOME LIBRI TRICESIMI.

In Africâ Scipio Carthaginienses et eundem Syphacem Numidarum regem Hasdrubalemque, pluribus prœliis vicit, adjuvante Masinissâ; binæque hostium castra expugnavit; in quibus quadraginta millia hominum ferro ignique consumpta sunt. Syphacem per C. Lælium et Masinissam cepit. Masinissa Sophonisbam, uxorem Syphacis, filiam Hasdrubalis, captam statim adamavit, et, nuptiis factis, uxorem habuit: castigatus a Scipione, venenum ei misit; quo hausto illa decessit. Effectumque est multis Scipionis victoriis, ut Carthaginienses, in desperationem acti, in auxilium publicæ salutis Hannibalem ex Italiâ revocarent: isque, anno decimosexto Italiâ decedens, xxx. In Africam trajecit, tentavitque per colloquium pacem cum Scipione componere: xxxv. Et, quum de conditionibus pacis non convenisset, acie victus est. xxxvii. Pax Carthaginiensibus data est petentibus. Hannibal Gisgonem, pacem dissuadentem, manu suâ detraxit; excusatâ deinde temeritate facti, ipse pacem suasit. Mago, qui bello in agro lætubrium cum Romanis conflixerat, vulneratus, dum in Africam per legatos revocatus revertitur, ex vulnere mortuus est. Masinissæ regnum restitutum est. Reversus in Urbem Scipio amplissimum nobilissimumque egit triumphum, quem Q. Terentius Culleo senator pileatus secutus est. Scipio Africanus (incertum militari prius favore, an populari aurâ ita cognominatus) primus certè hic imperator victis a se nomine gentis nobilitatus est. [CAP. I — XLV. v. c. 549 — 551. A. c. 203 — 201.]

[v. c. 550. A. c. 202.] XXIX. Jam Adrumetum venerat Hannibal; unde, ad reficiendum ex jactatione maritimâ militem paucis diebus sumptis, excitus pavidis nuntiis, omnia circa Carthaginem obtineri armis, afferentium, magnis itineribus Zamam contendit. Zama quinque dierum iter ab Carthagine abest: inde præmissi speculatores quum excepti a custodibus Romanis deducti ad Scipionem essent, traditos eos tribunis militum, jussosque omisso metu visere omnia, per castra, quâ vellent, circumduci jussit: percontatusque, satî'n'pér com-
10 modum omnia explorâssent, datis, qui prosequerentur, retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem eorum, quæ nuntiabantur, (nam et, Masinissam cum sex milibus peditum, quatuor equitum venisse eo ipso forte die, afferebant) læto animo audiit, maximè hostis fiduciâ, quæ
15 non de nihilo profectò concepta esset, percussus. Itaque, quamquam et ipse causa belli erat, et adventu suo turba-

verat et pactas inducias, et spem fœderum; tamen, si integer, quàm si victus, peteret pacem, æquiora impetrari posse ratus, nuntium ad Scipionem misit, ut colloquendi secum potestatem faceret. Id utrùm suâ sponte fecerit, an publico consilio, neutrum cur affirmem, habeo. Valerius Antias, primo prælio victum eum a Scipione, quo duodecim millia armatorum in acie sunt cæsa, mille et septingenti capti, legatum cum aliis decem legatis tradit in castra ad Scipionem venisse. Cæterùm Scipio quum colloquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt, ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Naraggara urbe, tum ad cætera loco opportuno, tum quòd aquatio intra teli conjectum erat, consedit. Hannibal tumultum a quatuor millibus inde, tutum commodumque aliquin, nisi quòd longinquæ aquationis erat, cepit. Ibi in medio locus conspectus undique, ne quid insidiarum esset, delectus.

XXX. Submotis pari spatio armatis, cum singulis interpretibus congressi sunt, non suæ modò ætatis maximi duces, sed omnis ante se memoriæ, omnium gentium cuilibet regum imperatorumve pares. Paulisper, alter alterius conspectu, admiratione mutuâ propè attoniti, conticuère. Tum Hannibal prior, "Si hoc ita fato datum erat, ut, qui primus bellum intuli populo Romano, quique toties propè in manibus victoriam habui, is ultro ad pacem petendam venirem; lætor te mihi sorte potissimum datum, a quo peterem. Tibi quoque inter multa egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Hannibalem, cui tot de Romanis ducibus victoriam Dii dedissent, tibi cessisse; teque huic bello, vestris priùs quàm nostris cladibus insigni, finem imposuisse. Hoc quoque ludibrium casûs ediderit Fortuna, ut, quum patre tuo consule ceperim arma, cum eodem primùm Romano imperatore signa contulerim; ad filium ejus inermis ad pacem petendam veniam. Optimum quidem fuerat, eam patribus nostris mentem datam ab Diis esse, ut et vos Italiæ, et nos Africæ imperio contenti essemus: neque enim ne vobis quidem Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro tot classibus, tot exercitibus, tot tam egregiis amissis ducibus. Sed præterita magis reprehendi possunt, quàm corrigi. Ita aliena appetivimus, ut de nostris dimicaremus, nec in Italiâ solùm vobis bellum, nobis in Africâ esset; sed et vos in portis vestris

"propè ac mœnibus signa armaque hostium vidistis, et nos
 "ab Carthagine fremitum castrorum Romanorum exaudi-
 "mus. Quod igitur nos maximè abominaremur, vos ante
 "omnia optaretis, in meliore vestrà fortunâ de pace agitur :
 5 "agimus ii, quorum et maximè interest pacem esse, et qui
 "quodcumque egerimus, ratum civitates nostræ habituræ
 "sint. Animo tantum nobis opus est non abhorrente a qui-
 "etis consiliis. Quod ad me attinet, jam ætas senem in
 "patriam revertentem, unde puer profectus sum, jam se-
 10 "cundæ, jam adversæ res, ita erudierunt, ut rationem se-
 "qui, quàm fortunam, malim. Tuam et adolescentiam et
 "perpetuam felicitatem, ferociora utraque, quàm quietis
 "opus est consiliis, metuo. Non temerè incerta casuum
 "reputat, quem fortuna nunquam decepit. Quod ego fui
 15 "ad Trasimenum, ad Cannas, id tu hodie es. Vixdum
 "militari ætate imperio accepto, omnia audacissimè incipi-
 "entem nusquam fefellit fortuna. Patris et patruī perse-
 "cutus mortem, ab calamitate vestræ domūs decus insigne
 "virtutis pietatisque eximiæ cepisti : amissas Hispanias re-
 20 "cuperâsti, quatuor inde Punicis exercitibus pulsus : con-
 "sul creatus, quum cæteris ad tutandam Italiam parum ani-
 "mi esset, transgressus in Africam, duobus hîc exercitibus
 "cæsis, binis eâdem horâ captis simul incensisque castris,
 "Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus regni ejus,
 25 "tot nostri imperii ereptis, me sextumdecimum jam annum
 "hærentem in possessione Italiæ detraxisti. Potest victoriam,
 "inquam, malle, quàm pacem, animus. Novi spiritus magis
 "magnos, quàm utiles : et mihi talis aliquando fortuna af-
 "fulsit. Quòd si in secundis rebus bonam quoque mentem
 30 "darent Dii ; non ea solùm, quæ evenissent, sed etiam ea,
 "quæ evenire possent, reputaremus. Ut omnium oblivisca-
 "ris aliorum, satis ego documenti in omnes casus sum.
 "Quem modò, castris inter Anienem atque urbem vestram
 "positis, signa inferentem ad mœnia Romana ; hîc cernis,
 35 "duobus fortissimis viris, fratribus, clarissimis imperatori-
 "bus, orbatum, ante mœnia propè obsessæ patriæ, quibus
 "terrui vestram urbem, ea pro meâ deprecantem. Maximæ
 "cuique fortunæ minimè credendum est. In bonis tuis re-
 "bus, nostris dubiis, tibi ampla ac speciosa danti est pax :
 40 "nobis petentibus magis necessaria, quàm honesta. Melior
 "tutiorque est certa pax, quàm sperata victoria : hæc in
 "tuâ, illa in Deorum manu est. Ne tot annorum felicitä-
 "tem in unius horæ dederis discrimen. Quum tuas vires,

"tum vim Fortunæ Martemque belli communem, propone
 "animo. Utrumque ferrum, corpora humana erunt: nus-
 "quam minùs quàm in bello, eventus respondent. Non
 "tantum ad id, quod datâ pace jam habere potes, si prœlio
 "vincas, gloriæ adjeceris, quantum ademeris, si quid adversi 5
 "eveniat. Simul parta ac sperata decora unius horæ fortuna
 "evertere potest. Omnia in pace jungendâ tuæ potestatis
 "sunt, F. Corneli: tunc ea habenda fortuna erit, quam Dii
 "dederint. Inter pauca felicitatis virtutisque exempla
 "M. Atilius quondam in hac eâdem terrâ fuisset, si victor 10
 "pacem petentibus dedisset patribus nostris: non statuendo
 "tandem felicitati modum, nec cohibendo efferentem se for-
 "tunam, quantò altiùs elatus erat, eò fœdiùs corrui. Est
 "quidem ejus, qui dat, non qui petit, conditiones dicere
 "pacis: sed forsitan non indigni simus, qui nobismet ipsi 15
 "multam irrogemus. Non recusamus, quin omnia, propter
 "quæ bellum initum est, vestra sint, Sicilia, Sardinia, His-
 "pania, quidquid insularum toto inter Africam Italianque
 "continetur mari. Carthaginienses, inclusi Africæ litori-
 "bus, vos (quando ita Diis placuit) externa etiam terrâ 20
 "marique videamus regentes imperia. Haud negaverim,
 "propter non nimis sincerè petitam aut exspectatam nuper
 "pacem, suspectam esse vobis Punicam fidem: multum,
 "per quos petita sit, ad fidem tuendæ pacis pertinet, Scipio.
 "Vestri quoque (ut audio) Patres nonnihil etiam ob hoc, 25
 "quia parum dignitatis in legatione erat, negaverunt pacem.
 "Hannibal peto pacem; qui neque peterem, nisi utilem
 "crederem: et propter eandem utilitatem tuebor eam,
 "propter quam petii: et, quemadmodum, quia a me bellum
 "cœptum est, ne quem ejus pœniteret, quoad ipsi invidère 30
 "Dei, præstiti; ita annitâr, ne quem pacis per me partem
 "pœniteat."

XXXI. Adversus hæc imperator Romanus in hanc ferè
 sententiam respondit. "Non me fallebat, Hannibal, adven-
 "tûs tui spe Carthaginienses et præsentem induciarum 35
 "fidem, et spem pacis turbâsse: neque tu id sanè dissimu-
 "las, qui de conditionibus superioribus pacis omnia subtra-
 "has, præter ea, quæ jam pridem in nostrâ potestate sunt.
 "Cæterum, sicut tibi curæ est, sentire cives tuos, quanto
 "per te onere leventur; sic mihi laborandum est, ne, quæ 40
 "tunc pepigerunt, hodie subtracta ex conditionibus pacis,
 "præmia perfidiæ habeant. Indigni, quibus eadem pateat

“conditio, ut etiam prosit vobis fraus, petitis. Neque pa-
 tres nostri priores de Siciliâ, neque nos de Hispaniâ feci-
 mus bellum: et tunc Mamertinorum sociorum periculum,
 et nunc Sagunti exscidium nobis pia ac justa induerunt
 5 “arma. Vos lacessisse, et tu ipse fateris, et Dei testes
 “sunt; qui et illius belli exitum secundum jus fasque de-
 “derunt, et hujus dant et dabunt. Quod ad me attinet,
 “et humanæ infirmitatis memini, et vim fortunæ reputo, et
 “omnia, quæcumque agimus, subjecta esse mille casibus
 10 “scio. Cæterum, quemadmodum superbè et violenter me
 “faterer facere, si priùs, quàm in Africam trajecissem, te
 “tuâ voluntate cedentem Italiâ, et, imposito in naves exer-
 “citu, ipsum venientem ad pacem petendam adspernerer;
 “sic nunc, quum propè manu consertâ restitantem ac tergi-
 15 “versantem in Africam attraxerim, nullâ sum tibi verecun-
 “diâ obstrictus. Proinde si quid ad ea, in quæ tum pax
 “conventura videbatur (quæ sint, nôsti), multæ navium
 “cum commeatu per inducias expugnatarum legatorumque
 “violatorum adjicitur, est, quod referam ad consilium. Sin
 20 “illa quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pa-
 “cem pati non potuistis.” Ita infectâ pace, ex colloquio
 ad suos quum se recipissent, frustra verba jactata renunti-
 ant: armis decernendum esse, habendamque eam fortunam,
 quam Dii dedissent.

25 XXXII. In castra ut est ventum, pronuntiant ambo, “Arma
 “expedirent milites animosque ad supremum certamen, non
 “in unum diem, sed in perpetuum, si felicitas adesset, vic-
 “tores. Roma an Carthago jura gentibus daret, ante cras-
 “tinam noctem scituros: neque enim Africam, aut Italiam,
 30 “sed orbem terrarum, victoriæ præmium fore; par pericu-
 “lum præmio, quibus adversæ pugnæ fortuna fuisset:”
 nam neque Romanis effugium ullum patebat in alienâ
 ignotâque terrâ; et Carthagini, supremo auxilio effuso,
 adesse videbatur præsens exscidium. Ad hoc discrimen
 35 procedunt postero die duorum opulentissimorum populorum
 duo longè clarissimi duces, duo fortissimi exercitus, multa
 antè parta decora aut cumulaturi eo die, aut eversuri. An-
 cepts igitur spes et metus miscebant animos; contemplanti-
 busque modò suam, modò hostium aciem, quum oculis magis,
 40 quàm ratione, pensarent vires, simul læta, simul tristia ob-
 versabantur. Quæ ipsis suâ sponte non succurrebant, ea
 duces admonendo atque hortando subjiciunt. Pænus sede-

cim annorum in terrâ Italiâ res gestas, tot duces Romanos, tot exercitus occidione occisos, et sua cuique decora, ubi ad insignem alicujus pugnae memoriâ militem venerat, referebat. Scipio Hispanias, et recentia in Africâ prœlia, et confessionem hostium, quòd neque non petere pacem propter metum, neque manere in eâ prae insitâ animis perfidiâ, potuissent: ad hoc, colloquium Hannibalis, in secreto habitum, ac liberum fingenti, quâ velit, flecti. Ominatur, quibus quondam auspiciis patres eorum pugnaverint ad Ægates insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse Deos: 10
 “Adesse finem belli ac laboris. In manibus esse prædam
 “Carthaginis, reditum domum in patriam, ad parentes,
 “liberos, conjuges, Penatesque Deos.” Celsus hæc corpore, vultuque ita læto, ut vicisse jam crederes, dicebat. Instruit deinde primos hastatos, post eos principes: triariis 15 postremam aciem clausit.

XXXIII. Non confertas autem cohortes ante sua quamque signa instruebat, sed manipulos aliquantum inter se distantes, ut esset spatium, quo elephantum hostium accepti nihil ordines turbarent. Lælium (cujus antè legati, eo anno 20 quæstoris extra sortem ex senatûs-consulto, operâ utebatur) cum Italico equitatu ab sinistro cornu, Masinissam Numidasque ab dextro opposuit: vias patentes inter manipulos antesignanorum velitibus (ea tunc levis armatura erat) complevit; dato præcepto, ut, ad impetum elephantorum, aut 25 post rectos refugerent ordines, aut, in dextram lævamque discursu applicantes se antesignanis, viam, quâ irruerent in ancipitia tela, belluis darent. Hannibal, ad terrorem primum, elephantos (octoginta autem erant, quot nullâ unquam in acie antè habuerat) instruxit: deinde auxilia Ligurum 30 Gallorumque, Balearibus Maurisque admixtis; in secundâ acie Carthaginienses Afrosque, et Macedonum legionem; modico inde intervallo relicto, subsidiariam aciem Italico- rum militum (Bruttii plerique erant, vi ac necessitate piures, quàm suâ voluntate, decedentem ex Italiâ secuti) instruxit. 35 Equitatum etiam ipsum circumdedit cornibus: dextrum Carthaginienses, sinistram Numidæ tenuerunt. Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, quibus non lingua, non mos, non lex, non arma, non vestitus habitusque, non causa militandi eadem esset. Auxiliariis et præsens 40 et multiplicata merces ex prædâ ostentatur: Galli proprio atque insito in Romanos odio accenduntur: Liguribus cam-

pi uberes Italiæ, deductis ex asperrimis montibus, in spem
victoriæ ostentantur: Mauros Numidasque Masinissæ im-
potenti futuro dominatu terret. Aliis aliæ spes ac metus
jactantur. Carthaginiensibus mœnia patriæ, Dii Penates,
5 sepulcra majorum, liberi cum parentibus, conjuges pavidæ,
aut excidium servitiumque, aut imperium orbis terrarum,
nihil aut in metum aut in spem medium ostentatur. Quum
maximè hæc imperator apud Carthaginienses, duces suarum
gentium inter populares, plerique per interpretes inter immix-
10 tos alienigenis, agerent, tubæ cornuque ab Romanis cecine-
runt: tantusque clamor ortus, ut elephanti in suos, sinistro
maximè cornu, verterentur, Mauros ac Numidas. Addidit fa-
cilè Masinissa percussis terrorem, nudavitque ab eâ parte
aciem equestri auxilio. Paucæ tamen bestiarum, intrepidæ in
15 hostem actæ, inter velutum ordines cum multis suis vulneribus
ingentem stragem edebant: resiliences enim ad manipulos
velitis, quum viam elephantis, ne obtererentur, fecissent; in
ancipites ad ictum utrimque conjiciebant hastas; nec pila
ab antesignanis cessabant; donec undique incidentibus telis
20 exacti ex Romanâ acie, hi quoque in suo dextro cornu ipsos
Carthaginiensium equites in fugam verterunt. Lælius, ut
turbatos yidit hostes, addit percussis terrorem.

XXXIV. Utrunque equite nudata erat Punica acies, quum
pedes concurrat, nec spe nec viribus jam par: ad hoc, dictu
25 parva, sed magni eadem in re gerendâ momenti res, con-
gruens clamor a Romanis, eoque major et terribilior: dis-
sonæ illis, ut gentium multarum discrepantibus linguis, vo-
ces. Pugna Romana stabilis, et suo et armorum pondere in-
cumbentium in hostem: concursatio et velocitas illinc major
30 quàm vis. Igitur primo impetu extemplo movère loco hos-
tium aciem Romani: alâ deinde et umbonibus pulsantes,
in submotos gradu illato, aliquantum spatii, velut nullo re-
sistente, incessère; urgentibus et novissimis primos, ut se-
mel motam aciem sensère; quod ipsum vim magnam ad
35 pellendum hostem addebat. Apud hostes, auxiliares ce-
dentes secunda acies, Afri et Carthaginienses, adeò non
sustinebant, ut contrâ etiam, ne resistentes pertinaciter pri-
mos cædendo ad se perveniret hostis, pedem referrent. Igi-
tur auxiliares terga dant repenti: et, in suos versi, partim
40 refugere in secundam aciem, partim non recipientes cedere,
ut paulò antè non adjuti, et tunc exclusi. Et propè duo
jam permixta prœlia erant, quum Carthaginienses simul cum

hostibus, simul cum suis cogerentur conserere manus : non tamen ita percussos iratosque in aciem accepere ; sed, densatis ordinibus, in cornua vacuumque circa campum extra praelium ejecere, ne pavidos fugâ vulneribusque milites in certam et integram aciem miscerent. Cæterum tanta strages hominum armorumque locum, in quo steterant paulò antè auxiliares, compleverat, ut propè difficilior transitus esset, quàm per confertos hostes fuerat. Itaque, qui primi erant, hastati, per cumulos corporum armorumque et tabem sanguinis, quâ quisque poterat, sequentes hostem, et signa et ordines confuderunt : principum quoque signa fluctuari cœperant, vagam ante se cernendo aciem. Quod Scipio ubi vidit, receptui properè canere hastatis jussit : et, sauciis in postremam aciem subductis, principes triariosque in cornua inducit ; quo tutior firmiorque media hastatorum acies esset. Ita novum de integro praelium ortum est : quippe ad veros hostes perventum erat, et armorum genere, et usu militiæ, et famâ rerum gestarum, et magnitudine vel spei vel periculi pares. Sed et numero Romanus superior erat, et animo ; quòd jam equites, jam elephantos fuderat ; jam, primâ acie pulsâ, in secundam pugnabat.

XXXV. In tempore Lælius ac Masinissa, pulsos per aliquantum spatii secuti equites, revertentes in aversam hostium aciem incurrere. Is demum equitum impetus fudit hostem. Multi circumventi in acie cæsi : multi per patentem circa campum fugâ sparsi, tenente omnia equitatu, passim interierunt. Carthaginiensium sociorumque cæsa eo die supra millia viginti : par ferme numerus captus est, cum signis militaribus centum triginta tribus, elephantis undecim. Victores ad duo millia cecidere. Hannibal, cum paucis equitibus inter tumultum elapsus, Adrumetum perfugit ; omnia et in praelio, et ante aciem, priusquam excederet pugnâ, expertus ; et, confessione etiam Scipionis, omniumque peritorum militiæ, illam laudem adeptus, singulari arte aciem eo die instruxisse. Elephantos in primâ fronte ; quorum fortuitus impetus atque intolerabilis vis, signa sequi, et servare ordines, (in quo plurimum spei ponerent) Romanos prohiberet. Deinde auxiliares ante Carthaginiensium aciem, ne homines mixti ex colluvione omnium gentium, quos non fides teneret, sed merces, liberum receptum fugæ haberent : simul primum ardorem atque impetum hostium excipientes fatigarent ; ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum

hostile hebetarent. Tum, ubi omnis spes esset, milites Carthaginienses Afrosque: ut, omnibus rebus aliis pares, eò, quò integri cum fessis ac sauciis pugnarent, superiores essent; Italicos, intervallo quoque diremptos, incertos socii
 5 an hostes essent, in postremam aciem submotos. Hoc edito velut ultimo virtutis opere, Hannibal, quum Adrumetum refugisset, accitusque inde Carthaginem, sexto ac trigesimo pòst anno quàm puer inde profectus erat, redisset, fassus in curià est, non prœlio modò se, sed bello victum, nec spem
 10 salutis alibi, quàm in pace impetrandâ, esse.

XXXVI. Scipio, confestim a prœlio expugnatis hostium castris direptisque, cum ingenti prœdâ ad mare ac naves rediit; nuntio allato, P. Lentulum cum quinquaginta rostratis, centum onerariis, cum omni genere commeatûs ad
 15 Uticam accessisse. Admovendum igitur undique terrorem percussæ Carthagini ratus, misso Lælio Romam cum victoriæ nuntio, Cn. Octavium terrestri itinere ducere legiones Carthaginem jubet: ipse, ad suam veterem novâ Lentuli classe adjunctâ, profectus ab Uticâ portum Carthaginis pe-
 20 tit. Haud procul aberat, quum velata infulis ramisque oleæ Carthaginiensium occurrit navis. Decem legati erant principes civitatis, auctore Hannibale missi ad petendam pacem: qui quum ad puppim prætoris navis accessissent, vela
 25 fidenter et misericordiam Scipionis; nullum iis aliud responsum datum, quàm ut Tunetem venirent: eò se moturum castra: ipse ab contemplato situ Carthaginis, non tam noscendi in præsentia, quàm deprimendi hostis causâ, Uticam, eòdem et Octavio revocato, rediit. Inde procedentibus ad
 30 Tunetem nuntius allatus, Verminam, Syphacis filium, cum equitibus pluribus quàm peditibus, venire Carthaginiensibus auxilio. Pars exercitûs cum omni equitatu Saturnalibus primis agmen aggressa, Numidas levi certamine fudit: exitu quoque fugæ intercluso, a parte omni circumdatis equiti-
 35 bus, quindecim millia hominum cæsa; mille et ducenti vivi capti sunt, et equi Numidici mille et quingenti, signa militaria duo et septuaginta. Regulus ipse inter tumultum cum paucis effugit. Tum ad Tunetem eodem, quo antea, loco castra posita; legatique triginta Carthagine ad Scipio-
 40 nem venerunt: et illi quidem multò miserabiliùs, quàm antè, (quò magis cogeabat fortuna) egerunt: sed aliquantò minore cum misericordiâ ab recenti memoriâ perfidiæ auditi

sunt. In consilio quamquam justa ira omnes ad delendam stimulabat Carthaginem; tamen, quum, et quanta res esset, et quàm longi temporis obsidio tam munitæ et tam validæ urbis, reputarent, et ipsum Scipionem expectatio successoris, venturi ad paratam alterius labore ac periculo finiti belli s famam, sollicitaret, ad pacem omnium animi versi sunt.

XXXVII. Postero die, revocatis legatis, et cum multâ castigatione perfidiæ monitis, ut, tot cladibus edocti, tandem Deos et iusjurandum esse crederent; conditiones pacis dictæ: "Ut liberi legibus suis viverent: quas urbes, quosque 10
"agros, quibusque finibus ante bellum tenuissent, tenerent, "populandique finem eo die Romanus faceret. Perfugas, "fugitivosque, et captivos omnes, redderent Romanis, et "naves rostratas, præter decem triremes, traderent, ele-
"phantosque, quos haberent domitos; neque domarent alios. 15
"Bellum neve in Africâ, neve extra Africam, injussu popu-
"li Romani gererent. Masinissæ res redderent, fœdusque
"cum eo facerent. Frumentum stipendiumque auxiliis,
"donec ab Româ legati redissent, præstarent. Decem mil-
"lia talentum argenti, descripta pensionibus æquis in an- 20
"nos quinquaginta, solverent. Obsides centum arbitrato
"Scipionis darent; ne minores quatuordecim annis, neu
"triginta majores. Inducias ita se daturum, si per priores
"inducias naves onerariæ captæ, quæque fuissent in navi-
"bus, restituerentur. Aliter nec inducias, nec spem pacis 25
"ullam esse." Has conditiones legati quum domum re-
ferre jussi in concione ederent, et Gisgo ad dissuadendam
pacem processisset, audireturque a multitudine, inquietâ eâ-
dem et imbelli; indignatus Hannibal, dici ea in tali tem-
pore audiri, arreptum Gisgonem manu suâ ex superiore 30
loco detraxit. Quæ insueta liberæ civitati species quum
fremitum populi movisset, perturbatus militaris vir urbanâ
libertate, "Novem," inquit, "annorum a vobis profectus,
"post sextum et tricesimum annum redii. Militares artes,
"quas me a puero fortuna nunc privata, nunc publica 35
"docuit, probè videor scire: urbis ac fori jura, leges, mo-
"res, vos me oportet doceatis." Excusatâ imprudentiâ, de
pace multis verbis disseruit, quàm nec iniqua, et necessaria
esset. Id omnium maximè difficile erat, quòd ex navibus
per inducias captis nihil, præter ipsas comparebat naves; 40
neque inquisitio erat facilis, adversantibus paci, qui argue-
rentur. Placuit naves reddi, et homines utique inquiri:

cætera, quæ abessent, æstimanda Scipioni permitti; atque ita pecuniâ luere Carthaginienses. Sunt, qui Hannibalem ex acie ad mare pervenisse, inde præparatâ nave ad regem Antiochum extemplo profectum tradant: postulantique ante omnia Scipioni, ut Hannibal sibi traderetur, responsum esse, Hannibalem in Africâ non esse.

XXXVIII. Postquam redierunt ad Scipionem legati; quæ publica in navibus fuerant, ex publicis descripta rationibus quæstores; quæ privata, profiteri domini jussi; pro eâ summâ pecuniæ viginti quinque millia pondo argenti præsentia exacta: induciæque Carthaginiensibus datæ in tres menses. Additum, ne per induciarum tempus aliò usquam, quàm Romam, mitterent legatos: et, quicumque legati Carthaginem venissent, ne antè dimitterent eos, quàm Romanum imperatorem, qui, et quæ petentes venissent, certiores facerent. Cum legatis Carthaginiensibus Romam missi L. Veturius Philo, et M. Marcius Ralla, et L. Scipio, imperatoris frater. Per eos dies commeatus ex Siciliâ Sardiniaque tantam vilitatem annonæ effecerunt, ut pro vecturâ frumentum mercator nautis relinqueret. Romæ, ad nuntium primum rebellionis Carthaginiensium, trepidatum fuerat; jussusque erat Ti. Claudius maturè in Siciliam classem ducere, atque inde in Africam trajicere; et alter consul M. Servilius ad Urbem morari, donec quo statu res in Africâ essent, sciretur. Segniter omnia in comparandâ deducendâque classe ab Ti. Claudio consule facta erant; quòd Patres de pace Scipionis potiùs arbitrium esse, quibus legibus daretur, quàm consulis, censuerant. Prodigia quoque, nuntiata sub ipsam famam rebellionis, terrorem attulerant. Cumis solis orbis minui visus, et pluit lapideo imbri: et in Veliterno agro terra ingentibus cavernis consedit, arboresque in profundum haustæ. Ariciæ forum, et circâ tabernæ, Frusinone murus aliquot locis, et porta, de cælo tacta: et in Palatio lapidibus pluit. Id prodigium more patrio novendiali sacro, cætera hostiis majoribus expiata: inter quæ etiam aquarum insolita magnitudo in religionem versa: nam ita abundavit Tiberis, ut ludi Apollinares, Circo inundato, extra portam Collinam ad ædem Erycinæ Veneris parati sint. Cæterùm ludorum ipso die, subitâ serenitate ortâ, pompa, duci cœpta ad portam Collinam, revocata deductaque in Circum est, quum decessisse inde aquam nuntiatum esset: lætitiâque populo et ludis celebritatem addidit sedes sua solenni spectaculo reddita.

XXXIX. Claudium consulem, profectum tandem ab Urbe, inter portus Cosanum Lauretanumque atrox vis tempestatis adorta in metum ingentem adduxit. Populonium inde quum pervenisset, stetitque ibi, dum reliquum tempestatis exsæviret, Ilvam insulam, et ab Ilvâ Corsicam, a Corsicâ in Sardiniam trajecit. Ibi superantem Insanos montes, multò et sævior et infestioribus locis tempestas adorta disjecit classem. Multæ quassatæ armamentisque spoliatæ naves: quædam fractæ. Ita vexata ac lacerata classis Carales tenuit: ubi dum subductæ reficiuntur naves, hiems oppressit: circumactumque anni tempus; et, nullo prorogante imperium, privatus Ti. Claudius classem Romam reduxit. M. Servilius, ne comitiorum causâ ad Urbem revocaretur, dictatore dicto C. Servilio Gemino, in provinciam est profectus. Dictator magistrum equitum P. Ælium Pætum dixit. Sæpe comitia indicta perfici tempestates prohibuerunt: itaque, quum pridie idus Martias veteres magistratu abissent, novi suffecti non essent, respublica sine curulibus magistratibus erat. T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus: in locum ejus suffectus C. Sulpicius Galba. Ab L. Licinio Lucullo et Q. Fulvio ædilibus curulibus ludi Romani ter toti instaurati. Pecuniam ex ærario scribæ viatoresque ædificii clam egressisse per indicem comperti, damnati sunt, non sine infamiâ Luculli ædilis. P. Ælius Tubero et L. Lætorius, ædiles plebis vitio creati, magistratu se abdicârunt, quum ludos ludorumque causâ epulum Jovi fecissent, et signa tria ex multaticio argento facta in Capitolio posuissent. Cerealia ludos dictator et magister equitum ex senatûs-consulto fecerunt.

XL. Legati ex Africâ Romani simul Carthaginiensesque quum venissent Romam, senatus ad ædem Bellonæ habitus est: ubi quum L. Veturius Philo, pugnatum cum Hannibale esse supremâ Carthaginiensibus pugnâ, finemque tandem lugubri bello impositum, ingenti lætitiâ Patrum exposuisset; adjecit, Verminam etiam, Syphacis filium, quæ parva benè gestæ rei accessio erat, devictum: in concionem inde prodire jussus, gaudiumque id populo impertire. Tum patuère, factâ gratulatione, omnia in urbe templa, supplicationesque in triduum decretæ. Legatis Carthaginiensium et Philippi regis (nam ii quoque venerant) petentibus, ut senatus sibi daretur, responsum jussu Patrum ab dictatore est, consules novos eis senatum daturus esse. Comitia inde habita: cre-

10
 15
 20
 25
 30
 35
 40
 45
 50
 55
 60
 65
 70
 75
 80
 85
 90
 95
 100
 105
 110
 115
 120
 125
 130
 135
 140
 145
 150
 155
 160
 165
 170
 175
 180
 185
 190
 195
 200
 205
 210
 215
 220
 225
 230
 235
 240
 245
 250
 255
 260
 265
 270
 275
 280
 285
 290
 295
 300
 305
 310
 315
 320
 325
 330
 335
 340
 345
 350
 355
 360
 365
 370
 375
 380
 385
 390
 395
 400
 405
 410
 415
 420
 425
 430
 435
 440
 445
 450
 455
 460
 465
 470
 475
 480
 485
 490
 495
 500
 505
 510
 515
 520
 525
 530
 535
 540
 545
 550
 555
 560
 565
 570
 575
 580
 585
 590
 595
 600
 605
 610
 615
 620
 625
 630
 635
 640
 645
 650
 655
 660
 665
 670
 675
 680
 685
 690
 695
 700
 705
 710
 715
 720
 725
 730
 735
 740
 745
 750
 755
 760
 765
 770
 775
 780
 785
 790
 795
 800
 805
 810
 815
 820
 825
 830
 835
 840
 845
 850
 855
 860
 865
 870
 875
 880
 885
 890
 895
 900
 905
 910
 915
 920
 925
 930
 935
 940
 945
 950
 955
 960
 965
 970
 975
 980
 985
 990
 995
 1000
 1005
 1010
 1015
 1020
 1025
 1030
 1035
 1040
 1045
 1050
 1055
 1060
 1065
 1070
 1075
 1080
 1085
 1090
 1095
 1100
 1105
 1110
 1115
 1120
 1125
 1130
 1135
 1140
 1145
 1150
 1155
 1160
 1165
 1170
 1175
 1180
 1185
 1190
 1195
 1200
 1205
 1210
 1215
 1220
 1225
 1230
 1235
 1240
 1245
 1250
 1255
 1260
 1265
 1270
 1275
 1280
 1285
 1290
 1295
 1300
 1305
 1310
 1315
 1320
 1325
 1330
 1335
 1340
 1345
 1350
 1355
 1360
 1365
 1370
 1375
 1380
 1385
 1390
 1395
 1400
 1405
 1410
 1415
 1420
 1425
 1430
 1435
 1440
 1445
 1450
 1455
 1460
 1465
 1470
 1475
 1480
 1485
 1490
 1495
 1500
 1505
 1510
 1515
 1520
 1525
 1530
 1535
 1540
 1545
 1550
 1555
 1560
 1565
 1570
 1575
 1580
 1585
 1590
 1595
 1600
 1605
 1610
 1615
 1620
 1625
 1630
 1635
 1640
 1645
 1650
 1655
 1660
 1665
 1670
 1675
 1680
 1685
 1690
 1695
 1700
 1705
 1710
 1715
 1720
 1725
 1730
 1735
 1740
 1745
 1750
 1755
 1760
 1765
 1770
 1775
 1780
 1785
 1790
 1795
 1800
 1805
 1810
 1815
 1820
 1825
 1830
 1835
 1840
 1845
 1850
 1855
 1860
 1865
 1870
 1875
 1880
 1885
 1890
 1895
 1900
 1905
 1910
 1915
 1920
 1925
 1930
 1935
 1940
 1945
 1950
 1955
 1960
 1965
 1970
 1975
 1980
 1985
 1990
 1995
 2000
 2005
 2010
 2015
 2020
 2025
 2030
 2035
 2040
 2045
 2050
 2055
 2060
 2065
 2070
 2075
 2080
 2085
 2090
 2095
 2100
 2105
 2110
 2115
 2120
 2125
 2130
 2135
 2140
 2145
 2150
 2155
 2160
 2165
 2170
 2175
 2180
 2185
 2190
 2195
 2200
 2205
 2210
 2215
 2220
 2225
 2230
 2235
 2240
 2245
 2250
 2255
 2260
 2265
 2270
 2275
 2280
 2285
 2290
 2295
 2300
 2305
 2310
 2315
 2320
 2325
 2330
 2335
 2340
 2345
 2350
 2355
 2360
 2365
 2370
 2375
 2380
 2385
 2390
 2395
 2400
 2405
 2410
 2415
 2420
 2425
 2430
 2435
 2440
 2445
 2450
 2455
 2460
 2465
 2470
 2475
 2480
 2485
 2490
 2495
 2500
 2505
 2510
 2515
 2520
 2525
 2530
 2535
 2540
 2545
 2550
 2555
 2560
 2565
 2570
 2575
 2580
 2585
 2590
 2595
 2600
 2605
 2610
 2615
 2620
 2625
 2630
 2635
 2640
 2645
 2650
 2655
 2660
 2665
 2670
 2675
 2680
 2685
 2690
 2695
 2700
 2705
 2710
 2715
 2720
 2725
 2730
 2735
 2740
 2745
 2750
 2755
 2760
 2765
 2770
 2775
 2780
 2785
 2790
 2795
 2800
 2805
 2810
 2815
 2820
 2825
 2830
 2835
 2840
 2845
 2850
 2855
 2860
 2865
 2870
 2875
 2880
 2885
 2890
 2895
 2900
 2905
 2910
 2915
 2920
 2925
 2930
 2935
 2940
 2945
 2950
 2955
 2960
 2965
 2970
 2975
 2980
 2985
 2990
 2995
 3000
 3005
 3010
 3015
 3020
 3025
 3030
 3035
 3040
 3045
 3050
 3055
 3060
 3065
 3070
 3075
 3080
 3085
 3090
 3095
 3100
 3105
 3110
 3115
 3120
 3125
 3130
 3135
 3140
 3145
 3150
 3155
 3160
 3165
 3170
 3175
 3180
 3185
 3190
 3195
 3200
 3205
 3210
 3215
 3220
 3225
 3230
 3235
 3240
 3245
 3250
 3255
 3260
 3265
 3270
 3275
 3280
 3285
 3290
 3295
 3300
 3305
 3310
 3315
 3320
 3325
 3330
 3335
 3340
 3345
 3350
 3355
 3360
 3365
 3370
 3375
 3380
 3385
 3390
 3395
 3400
 3405
 3410
 3415
 3420
 3425
 3430
 3435
 3440
 3445
 3450
 3455
 3460
 3465
 3470
 3475
 3480
 3485
 3490
 3495
 3500
 3505
 3510
 3515
 3520
 3525
 3530
 3535
 3540
 3545
 3550
 3555
 3560
 3565
 3570
 3575
 3580
 3585
 3590
 3595
 3600
 3605
 3610
 3615
 3620
 3625
 3630
 3635
 3640
 3645
 3650
 3655
 3660
 3665
 3670
 3675
 3680
 3685
 3690
 3695
 3700
 3705
 3710
 3715
 3720
 3725
 3730
 3735
 3740
 3745
 3750
 3755
 3760
 3765
 3770
 3775
 3780
 3785
 3790
 3795
 3800
 3805
 3810
 3815
 3820
 3825
 3830
 3835
 3840
 3845
 3850
 3855
 3860
 3865
 3870
 3875
 3880
 3885
 3890
 3895
 3900
 3905
 3910
 3915
 3920
 3925
 3930
 3935
 3940
 3945
 3950
 3955
 3960
 3965
 3970
 3975
 3980
 3985
 3990
 3995
 4000
 4005
 4010
 4015
 4020
 4025
 4030
 4035
 4040
 4045
 4050
 4055
 4060
 4065
 4070
 4075
 4080
 4085
 4090
 4095
 4100
 4105
 4110
 4115
 4120
 4125
 4130
 4135
 4140
 4145
 4150
 4155
 4160
 4165
 4170
 4175
 4180
 4185
 4190
 4195
 4200
 4205
 4210
 4215
 4220
 4225
 4230
 4235
 4240
 4245
 4250
 4255
 4260
 4265
 4270
 4275
 4280
 4285
 4290
 4295
 4300
 4305
 4310
 4315
 4320
 4325
 4330
 4335
 4340
 4345
 4350
 4355
 4360
 4365
 4370
 4375
 4380
 4385
 4390
 4395
 4400
 4405
 4410
 4415
 4420
 4425
 4430
 4435
 4440
 4445
 4450
 4455
 4460
 4465
 4470
 4475
 4480
 4485
 4490
 4495
 4500
 4505
 4510
 4515
 4520
 4525
 4530
 4535
 4540
 4545
 4550
 4555
 4560
 4565
 4570
 4575
 4580
 4585
 4590
 4595
 4600
 4605
 4610
 4615
 4620
 4625
 4630
 4635
 4640
 4645
 4650
 4655
 4660
 4665
 4670
 4675
 4680
 4685
 4690
 4695
 4700
 4705
 4710
 4715
 4720
 4725
 4730
 4735
 4740
 4745
 4750
 4755
 4760
 4765
 4770
 4775
 4780
 4785
 4790
 4795
 4800
 4805
 4810
 4815
 4820
 4825
 4830
 4835
 4840
 4845
 4850
 4855
 4860
 4865
 4870
 4875
 4880
 4885
 4890
 4895
 4900
 4905
 4910
 4915
 4920
 4925
 4930
 4935
 4940
 4945
 4950
 4955
 4960
 4965
 4970
 4975
 4980
 4985
 4990
 4995
 5000
 5005
 5010
 5015
 5020
 5025
 5030
 5035
 5040
 5045
 5050
 5055
 5060
 5065
 5070
 5075
 5080
 5085
 5090
 5095
 5100
 5105
 5110
 5115
 5120
 5125
 5130
 5135
 5140
 5145
 5150
 5155
 5160
 5165
 5170
 5175
 5180
 5185
 5190
 5195
 5200
 5205
 5210
 5215
 5220
 5225
 5230
 5235
 5240
 5245
 5250
 5255
 5260
 5265
 5270
 5275
 5280
 5285
 5290
 5295
 5300
 5305
 5310
 5315
 5320
 5325
 5330
 5335
 5340
 5345
 5350
 5355
 5360
 5365
 5370
 5375
 5380
 5385
 5390
 5395
 5400
 5405
 5410
 5415
 5420
 5425
 5430
 5435
 5440
 5445
 5450
 5455
 5460
 5465
 5470
 5475
 5480
 5485
 5490
 5495
 5500
 5505
 5510
 5515
 5520
 5525
 5530
 5535
 5540
 5545
 5550
 5555
 5560
 5565
 5570
 5575
 5580
 5585
 5590
 5595
 5600
 5605
 5610
 5615
 5620
 5625
 5630
 5635
 5640
 5645
 5650
 5655
 5660
 5665
 5670
 5675
 5680
 5685
 5690
 5695
 5700
 5705
 5710
 5715
 5720
 5725
 5730
 5735
 5740
 5745
 5750
 5755
 5760
 5765
 5770
 5775
 5780
 5785
 5790
 5795
 5800
 5805
 5810
 5815
 5820
 5825
 5830
 5835
 5840
 5845
 5850
 5855
 5860
 5865
 5870
 5875
 5880
 5885
 5890
 5895
 5900
 5905
 5910
 5915
 5920
 5925
 5930
 5935
 5940
 5945
 5950
 5955
 5960
 5965
 5970
 5975
 5980
 5985
 5990
 5995
 6000
 6005
 6010
 6015
 6020
 6025
 6030
 6035
 6040
 6045
 6050
 6055
 6060
 6065
 6070
 6075
 6080
 6085
 6090
 6095
 6100
 6105
 6110
 6115
 6120
 6125
 6130
 6135
 6140
 6145
 6150
 6155
 6160
 6165
 6170
 6175
 6180
 6185
 6190
 6195
 6200
 6205
 6210
 6215
 6220
 6225
 6230
 6235
 6240
 6245
 6250
 6255
 6260
 6265
 6270
 6275
 6280
 6285
 6290
 6295
 6300
 6305
 6310
 6315
 6320
 6325
 6330
 6335
 6340
 6345
 6350
 6355
 6360
 6365
 6370
 6375
 6380
 6385
 6390
 6395
 6400
 6405
 6410
 6415
 6420
 6425
 6430
 6435
 6440
 6445
 6450
 6455
 6460
 6465
 6470
 6475
 6480
 6485
 6490
 6495
 6500
 6505
 6510
 6515
 6520
 6525
 6530
 6535
 6540
 6545
 6550
 6555
 6560
 6565
 6570
 6575
 6580
 6585
 6590
 6595
 6600
 6605
 6610
 6615
 6620
 6625
 6630
 6635
 6640
 6645
 6650
 6655
 6660
 6665
 6670
 6675
 6680
 6685
 6690
 6695
 6700
 6705
 6710
 6715
 6720
 6725
 6730
 6735
 6740
 6745
 6750
 6755
 6760
 6765
 6770
 6775
 6780
 6785
 6790
 6795
 6800
 6805
 6810
 6815
 6820
 6825
 6830
 6835
 6840
 6845
 6850
 6855
 6860
 6865
 6870
 6875
 6880
 6885
 6890
 6895
 6900
 6905
 6910
 6915
 6920
 6925
 6930
 6935
 6940
 6945
 6950

ad Hispanias attineret, aliquot jam annos ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum esse: uti consules cum tribunis agerent, si eis videretur, ut plebem rogarent, cui juberent in Hispaniâ imperium esse: is ex duobus exercitibus in unam legionem conscriberet Romanos milites, et in quindecim cohortes socios Latini nominis, quibus provinciam obtineret; veteres milites L. Cornelius et L. Manlius in Italiam deportarent. Cornelio consuli quinquaginta navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavii, quæ in Africâ esset, P. Villii, quæ Siciliæ oram tuebatur, decreta; ut, quas naves vellet, deligeret: P. Scipio quadraginta longas naves haberet, quas habuisset; quibus si Cn. Octavium, sicut præfuisset, præesse vellet, Octavio pro prætore in eum annum imperium esset; si Lælium præficeret, Octavius Romam decederet; reduceretque naves, quibus consuli usus non esset. Et M. Fabio in Sardiniam decem longæ naves decreta. Et consules duas legiones urbanas scribere jussi: ut quatuordecim legionibus eo anno, centum navibus longis, res publica administraretur.

XLII. Tum de legatis Philippi et Carthaginensium actum. Priores Macedonas introduci placuit: quorum varia oratio fuit; partim purgantium, quæ questi erant missi ad regem a Româ legati de populatione sociorum; partim ultro accusantium quidem et socios populi Romani, sed multò infestius M. Aurelium (quem ex tribus ad se missis legatis, delectu habito, substituisse, et se bello lacesse contra fœdus, et sæpe cum præfectis suis signis collatis pugnasse); partim postulantium, ut Macedones duxque eorum Sopater, qui apud Hannibalem mercede militassent, captique in vinculis essent, sibi restituerentur. Adversus ea M. Furius, missus ad id ipsum ab Aurelio ex Macedoniâ, disseruit, "Aurelium relictum, ne socii populi Romani, fessi populationibus atque injuriâ, ad regem deficerent, finibus sociorum non excessisse: dedisse operam, ne impunè in agros eorum transcenderent populatores. Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis esse: eum cum quatuor millibus Macedonum et pecuniâ missum nuper in Africam esse, Hannibali Carthaginensibusque auxilio." De his rebus interrogati Macedones, quum perplexè responderent ipsi, [antè] responsum tulerunt, "Bellum quærere regem, et, si pergat, propediem inventurum. Dupliciter ab eo fœdus violatum; et quòd sociis populi Romani injurias fecerit, bello armis-

"que lacesierit ; et quòd hostes auxiliis et pecuniâ juverit.
 "Èt P. Scipionem rectè atque ordine videri fecisse et face-
 "re, quòd eos, qui arma contra populum Romanum ferentes
 "capti sunt, hostium numero in vinculis habeat : et
 5 "M. Aurelium e re publicâ facere, gratumque id senatui
 "esse, quòd socios populi Romani, quando jure fœderis non
 "posset, armis tueatur." Cum hoc tam tristi responso
 dimissis Macedonibus, legati Carthaginienses vocati : quo-
 rum ætatibus dignitatibusque conspectis (nam longè primi
 10 civitatis erant), tum pro se quisque dicere, verè de pace agi.
 Insignis tamen inter cæteros Hasdrubal erat, (Hædum popu-
 lares cognomine appellabant) pacis semper auctor, adversus-
 que factioni Barcinæ. Eò tum plus illi auctoritatis fuit,
 belli culpam in paucorum cupiditatem a republicâ transfe-
 15 renti : qui quum variâ oratione usus esset, nunc purgando
 crimina, nunc quædam fatendo, ne impudenter certa ne-
 gantibus difficilior venia esset, nunc monendo etiam Patres
 conscriptos ut rebus secundis modestè ac moderatè uteren-
 tur : "Si se atque Hannonem audissent Carthaginienses,
 20 "et tempore uti voluissent, daturus fuisse pacis conditiones,
 "quas tunc peterent. Rarò simul hominibus bonam fortu-
 "nam bonamque mentem dari. Populum Romanum eò in-
 "victum esse, quòd in secundis rebus sapere et consulere
 "meminerit : et (Hercule!) mirandum fuisse, si aliter face-
 25 "rent. Ex insolentiâ, quibus nova bona fortuna sit, impo-
 "tentes lætitiæ insanire. Populo Romano usitata ac propè
 "jam obsoleta ex victoriâ gaudia esse, plùs pæne parcendo
 "victis, quàm vincendo, imperium auxisse." Cæterorum
 miserabilior oratio fuit, commemorantium, "Ex quantis
 30 "opibus quòd recidissent Carthaginiensium res : nihil, eis,
 "qui modò orbem propè terrarum obtinuisseut armis, super-
 "esse, præter Carthaginis mœnia. Iis inclusos, non terrâ,
 "non mari, quidquam sui juris cernere. Urbem quoque
 "ipsam ac penates ita habituros, si non in ea quoque, quo
 35 "nihil ulterius sit, sævire populus Romanus velit." Quum
 flecti misericordiâ Patres appareret, senatorum unum infes-
 tum perfidiæ Carthaginiensium succlamâsse ferunt, "Per
 "quos Deos fœdus icturi essent, quum eos, per quos antè
 "ictum esset, fefellissent ?" "Per eosdem," inquit Hasdru-
 40 bal, "qui tam infesti sunt fœdera violantibus."

XLIII. Inclinatorum omnium ad pacem animis, Cn. Lentu-
 lus consul, cui classis provincia erat, senatûs-consulto inter-

cessit. Tum Manius Acilius et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tulerunt, "Vellent, juberentne senatum decernere, ut cum Carthaginiensibus pax fieret : et quem eam pacem dare, quemque ex Africâ exercitus deportare juberent." De pace "utî rogâssent," omnes tribus jusserunt : 5 pacem dare P. Scipionem, eundem exercitus deportare. Ex hac rogatione senatus decrevit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententiâ pacem cum populo Carthaginiensi, quibus legibus ei videretur, faceret. Gratias deinde Patribus egere Carthaginienses ; petieruntque, ut sibi in Urbem introire, et colloqui cum civibus suis liceret, qui capti in publicâ custodiâ essent : esse in iis partim propinquos amicosque suos, nobiles homines ; partim ad quos mandata a propinquis haberent. Quibus conventis, quum rursus peterent, ut sibi, quos vellent, ex iis redimendi potestas fieret ; 15 jussi nomina edere : et, quum ducentos ferme ederent, senatûs-consultum factum est, "Ut legati Romani ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P. Cornelium Scipionem in Africam deportarent ; nuntiarentque ei, ut, si pax convenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus redderet." 20 Feciales quum in Africam ad fœdus ferendum ire juberentur ; ipsis postulantibus, senatûs-consultum in hæc verba factum est : "Ut privos lapides silices, privasque verbenas secum ferrent : utî prætor Romanus his imperaret, ut fœdus ferirent, illi prætorem sagmina poscerent." Herbæ 25 id genus ex arce sumptum dari fecialibus solet. Ita dimissi ab Româ Carthaginienses, quum in Africam venissent ad Scipionem, quibus antè dictum est legibus, pacem fecerunt. Naves longas, elephantos, perfugas, fugitivos, captivorum quatuor millia tradiderunt ; inter quos Q. Terentius Culleo 30 senator fuit. Naves provectas in altum incendi jussit : quingentas fuisse omnis generis, quæ remis agerentur, quidam tradunt : quarum conspectum repenti incendium tam lugubre fuisse Pœnis, quàm si tum ipsa Carthago arderet. De perfugis gravius, quàm de fugitivis, consultum ; nominis 35 Latini qui erant, securi percussi ; Romani in crucem sublati.

EPITOME LIBRI TRICESIMI PRIMI.

BELLUM adversus Philippum Macedoniam regem, quod intermissum erat, repetiti causae referuntur hae: Tempore Initiorum duo juvenes Acarnanes, qui non initiati erant, Athenas venerunt, et in sacrarium Cereris cum aliis popularibus suis intraverunt: ob hoc, tamquam nefas summum commisissent, ab Atheniensibus cæsi sunt. Acarnanes, mortibus suorum commoti, ad vindicandos illos auxilium a Philippo petierunt. Paucis mensibus post pacem Carthaginiensibus datam, quingentesimo quinquagesimo anno ab Urbe condita, quum Atheniensium, qui obsidebantur a Philippo, legati auxilium a senatu petissent, et senatus id censuisset ferendum, plebs, quod tot bellorum continuus labor gravis erat, dissentiente, tenuit auctoritas Patrum, ut sociæ civitati ferri opem populus quoque juberet. Bellum id P. Sulpicio consuli mandatum est; qui, exercitu in Macedonia ducto, equestribus præliis cum Philippo prosperè pugnavit. Abydeni a Philippo obsessi, ad exemplum Saguntinorum, suos seque occiderunt. L. Furius prætor Gallos Insubres rebellantes, et Hamilcarem Pœnum, bellum in eâ parte molientem, acie vicit. Hamilcar eo bello occisus est, et millia hominum triginta sex. Præterea expeditiones Philippi regis et Sulpicii consulis, expugnationesque urbium ab utroque factas continet. Sulpicius consul, adjuvantibus rege Attalo et Rhodiis, bellum gerebat. Triumphavit de Gallis L. Furius prætor. [CAP. I — L. U. C. 551 — 559. A. C. 201 — 200.]

EPITOME LIBRI TRICESIMI SECUNDI.

COMPLURA prodigia ex diversis regionibus nuntiata referuntur: inter quæ, in Macedonia in puppi longæ navis lauream esse natam. T. Quintius Flamininus consul adversus Philippum feliciter pugnavit in faucibus Epiri, fugatumque cœgit in regnum reverti. Ipse Thessaliam, quæ est vicina Macedonia, sociis Ætolis et Athamanibus, vexavit. L. Quintius Flamininus, consulis frater, Attalo rege et Rhodiis adjuvantibus, in Eubœam et maritimam oram traiecit, Eretriam expugnavit. Achæi in amicitiam recepti sunt. Conjunctio servorum, facta de solvendis Carthaginiensium obsidibus, oppressa est; duo millia necati sunt. Prætorum numerus ampliatus est, ut seni crearentur. Cornelius Cethegus consul Gallos Insubres proelio fudit. Cum Lacedæmonia et tyranno eorum Nabide amicitia juncta est. Præterea expugnationes urbium in Macedonia referuntur. [CAP. I — XL. U. C. 553 — 555. A. C. 199 — 197.]

EPITOME LIBRI TRICESIMI TERTII.

T. QUINTIUS Flamininus proconsul cum Philippo, ad Cynoscephalas in Thessalia acie victo, debellavit. L. Quintius Flamininus, frater proconsulis, Acarnanes, Leucade urbe (quod caput est Acarnanum) expugnata, in deditionem accepit. C. Sempronius Tuditanus prætor a Celtiberis cum exercitu cæsus est. Attalus, a Thebis ob subitam valetudinem Pergamum translatus, decessit. Pax petenti Philippo, Græciæ libertas, data est. L. Furius Purpureo et Claudius Marcellus consules Bojos et Insubres Gallos subegerunt. Marcellus triumphavit. Hannibal, frustra in Africa bellum molitus, et ob hoc Romanis per epistolas adversæ factionis principum delatus, propter metum Romanorum, qui legatos ad Carthaginiensium senatum de eo miserant, profugus, ad Antiochum regem Syriæ se contulit, bellum contra Romanos parantem. [CAP. I — XLIX. U. C. 555 — 557. A. C. 197 — 195.]

LIBRI TRICESIMI QUARTI

CAP. I — VIII.

EPITOME LIBRI TRICESIMI QUARTI.

1. II, &c. **LEX Oppia**, quam C. Oppius tribunus plebis bello Punico de finiendis matronarum cultibus tulerat, cum magnâ contentione abrogata est; quum Porcius Cato auctor fuisset, ne ea lex aboleretur. Is, in Hispaniam profectus, bello, quod Emporitis orsus est, citiorem Hispaniam percavit. T. Quintius Flamininus bellum adversus Lacedæmonios et tyrannum eorum Nabidem prosperè gestum, datâ iis pace, qualem ipse voluit, liberatisque Argis, qui sub ditione tyranni erant, finivit. Senatus tunc primùm secretus a populo ludos spectavit; ut id heret, Sex. Ælius Pictus et C. Cornelius Cethegus censores intervenerunt, cum indignatione plebis. Coloniae pleræque deductæ sunt. M. Porcius Cato de Hispaniâ triumphavit. Res præterea in Hispania, et adversus Bojos et Insubres Gallos, feliciter gestæ referuntur. T. Quintius Flamininus, qui Philippum Macedonum regem et Nabidem Lacedæmoniorum tyrannum vicerat, Græciamque omnem liberaverat, ob hæc rerum gestarum multitudinem triduo triumphavit. Legati Carthaginiensium nuntiaverunt, Hannibalem, qui ad Antiochum confugerat, bellum cum eo moliri. Tentaverat autem Hannibal per Aristonem Tyrium, sine literis Carthaginem missum, ad rebellandum Pœnos concitare. [CAP. I — LXII. U. C. 557 — 559. A. C. 195 — 193.]

I. **INTER** bellorum magnorum, aut vixdum finitorum, aut imminentium, curas, intercessit res parva dictu, sed quæ studiis in magnum certamen excesserit. M. Fundanius et L. Valerius, tribuni plebei, ad plebem tulerunt de Oppiâ lege abrogandâ. Tulerat eam C. Oppius tribunus plebis, Q. Fabio, Ti. Sempronio consulibus, in medio ardore Punicæ belli, "Ne qua mulier plus semunciam auri haberet: neu vestimento versicolori uteretur: neu juncto vehiculo in Urbe oppidove, aut propiùs inde mille passus, nisi sacrorum publicorum causâ, veheretur." M. et P. Junii Brutî, tribuni plebis, legem Oppiam tuebantur, nec eam se abrogari passuros aiebant. Ad suadendum dissuadendumque multi nobiles prodibant. Capitolium turbâ hominum faventium adversantiumque legi complebatur. Matronæ nullâ nec auctoritate, nec verecundiâ, nec imperio viro- 15

rum, contineri limine poterant : omnes vias urbis aditusque in forum obsidebant, viros descendentes ad forum orantes, ut, florente republicâ, crescente in dies privatâ omnium fortunâ, matronis quoque pristinum ornatum reddi paterentur.

5 Angebatur hæc frequentia mulierum in dies : nam etiam ex oppidis conciliabulisque conveniebant. Jam et consules prætoresque et alios magistratus adire et rogâre audebant : cæterum minimè exorabilem alterum utique consulem M. Porcium Catonem habebant, qui pro lege, quæ abroga-

10 batur, ita disseruit :

II. " Si in suâ quisque nostrum matre-familiæ, Quirites, " jus et majestatem viri retinere instituisset, minus cum " universis fœminis negotii haberemus. Nunc domi victa " libertas nostra impotentiâ muliebri, hîc quoque in foro ob-

15 " teritur et calcatur : et, quia singulas sustinere non potui- " mus, universas horremus. Equidem fabulam et fictam " rem ducebam esse, virorum omne genus in aliquâ insulâ " conjuratione muliebri ab stirpe sublatum esse. Ab nullo " genere non summum periculum est, si cœtus, et concilia,

20 " et secretas consultationes esse sinas. Atque ego vix sta- " tuere apud animum meum possum, utrùm pejor ipsa res, " an pejore exemplo agatur : quorum alterum ad nos con- " sules reliquosque magistratus, alterum ad vos, Quirites, " magis pertineret. Nam utrùm e re publicâ sit, necne, id,

25 " quod ad vos fertur, vestra existimatio est, qui in suffragi- " um ituri estis. Hæc consternatio muliebris, sive suâ " sponte, sive auctoribus vobis, M. Fundani et L. Valeri, " facta est, haud dubiè ad culpam magistratuum pertinens, " nescio, vobis, tribuni, an consulibus, magis sit deformis :

30 " vobis, si fœminas ad concitandas tribunicias seditiones jam " adduxistis ; nobis, si, ut plebis quondam, sic nunc mulie- " rum secessione leges accipiendæ sunt. Equidem non " sine rubore quodam paulò antè per medium agmen mulie- " rum in forum perveni. Quòd nisi me verecundia singu-

35 " larum magis majestatis et pudoris, quàm universarum, " tenuisset, ne compellatæ a consule viderentur, dixissem : " " Qui hic mos est in publicum procurrendi, et obsidendi " " vias, et viros alienos appellandi ? Istud ipsum suos quæ- " " que domi rogare non potuistis ? An blandiores in pub-

40 " lico quàm in privato, et alienis quàm vestris, estis ? " " quamquam ne domi quidem vos, si sui juris finibus ma- " " tronas contineret pudor, quæ leges hîc rogarentur, abro-

“‘garenturve, curare decuit.’ Majores nostri nullam, ne
 “privatam quidem, rem agere fœminas sine auctore, volue-
 “runt; in manu esse parentûm, fratrum, virorum. Nos (si
 “Diis placet) jam etiam rempublicam capessere eas pati-
 “mur, et foro propè, et concionibus, et comitiis immisceri. 5
 “Quid enim nunc aliud per vias et compita faciunt, quàm
 “rogationes tribunorum plebis suadent, aliæ legem abro-
 “gandam censent? Date frenos impotenti naturæ, et in-
 “domito animali; et sperate, ipsas modum licentiæ factu-
 “ras, nisi vos faceritis. Minimum hoc eorum est, quæ 10
 “iniquo animo fœminæ sibi aut moribus aut legibus injuncta
 “patiuntur. Omnium rerum libertatem, immo licentiam
 “(si vera dicere volumus), desiderant. Quid enim, si hoc
 “expugnaverint, non tentabunt?

III. “Recensete omnia muliebria jura, quibus licentiam 15
 “earum alligaverint majores nostri, per quæque subjecerint
 “viris: quibus omnibus constrictas vix tamen continere po-
 “testis. Quid? si capere singula, et extorquere, et ex-
 “æquari ad extremum viris patiemini, tolerabiles vobis eas
 “fore creditis? Extemplo, simul pares esse cœperint, su- 20
 “periores erunt. At (Hercule!) ne quid novum in eas ro-
 “getur, recusant: non jus, sed injuriam deprecantur. Im-
 “mo ut, quam accepistis, jussistis suffragiis vestris legem,
 “quam usu tot annorum et experiendo comprobâstis, hanc
 “ut abrogetis: id est, ut, unam tollendo legem, cæteras in- 25
 “firmetis. Nulla lex satis commoda omnibus est: id modò
 “quæritur, si majori parti et in summam prodest. Si, quod
 “cuiquam privatim officiet jus, id destruet ac demolietur,
 “quid attinebit universos rogare leges, quas mox abrogare,
 “in quos latæ sunt, possint? Volo tamen audire, quid sit, 30
 “propter quod matronæ consternatæ procurrerunt in publi-
 “cum, ac vix foro se et concione abstinere. Ut captivi
 “ab Hannibale redimantur parentes, viri, liberi, fratres ea-
 “rum? Procul abest, absitque semper, talis fortuna rei-
 “publicæ! Sed tamen, quum fuit, negâstis hoc piis preci- 35
 “bus earum. At non pietas nec sollicitudo pro suis, sed
 “religio, congregavit eas. Matrem Idæam, a Pessinunte
 “ex Phrygiâ venientem, accepturæ sunt. Quid honestum
 “dictu saltem seditioni prætenditur muliebri? ‘Ut auro et
 “‘purpurâ fulgeamus,’ inquit; ‘ut carpentis, festis profes- 40
 “‘tisque diebus, velut triumphantes de lege victâ et abro-
 “‘gatâ, et captis et ereptis suffragiis vestris, per urbem vec-
 “‘temur: ne ullus modus sumptibus, ne luxuriæ sit.’

- IV. "Sæpe me querentem de fœminarum, sæpe de viro-
 "rum, nec de privatorum modò, sed etiam magistratuum,
 "sumptibus audistis; diversisque duobus vitiis, avaritiâ et
 "luxuriâ, civitatem laborare; quæ pestes omnia magna im-
 5 "peria everterunt. Hæc ego, quò melior lætiorque in dies
 "fortuna reipublicæ est, imperiumque crescit, et jam in
 "Græciam Asiamque transcendimus, omnibus libidinum
 "illecebris repletas, et regias etiam attrectamus gazas; eò
 "plùs horreo, ne illæ magis res nos ceperint, quàm nos illas.
 10 "Infesta, mihi credite, signa ab Syracusis illata sunt huic
 "urbi. Jam nimis multos audio Corinthi et Athenarum or-
 "namenta laudantes mirantesque, et antefixa fictilia Deo-
 "rum Romanorum ridentes. Ego hos malo propitios Deos;
 "et ita spero futuros, si in suis manere sedibus patiemur.
 15 "Patrum nostrorum memoriâ, per legatum Cineam Pyrrhus,
 "non virorum modò, sed etiam mulierum, animos donis
 "tentavit. Nondum lex Oppia ad coërcendam luxuriam
 "muliebrem lata erat: tamen nulla accepit. Quam cau-
 "sam fuisse censetis? Eadem fuit, quæ majoribus nostris
 20 "nihil de hac re lege sancienti: nulla erat luxuria, quæ
 "coërceretur. Sicut antè morbos necesse est cognitos es-
 "se, quàm remedia eorum; sic cupiditates priùs natæ sunt,
 "quàm leges, quæ iis modum facerent. Quid legem Lici-
 "niam excitavit de quingentis jugeribus, nisi ingens cupido
 25 "agros continuandi? Quid legem Cinciam de donis et
 "muneribus, nisi quia vectigalis jam et stipendiaria plebes
 "esse senatui coëperat? Itaque minimè mirum est, nec
 "Oppiam, nec aliam ullam tum legem desideratam esse,
 "quæ modum sumptibus mulierum faceret, quum aurum et
 30 "purpuram data et oblata ultro non accipiebant. Si nunc
 "cum illis donis Cineas urbem circumiret, stantes in pub-
 "lico invenisset, quæ acciperent. Atque ego nonnullarum
 "cupiditatum ne causam quidem aut rationem inire pos-
 "sum: nam ut, quod alii liceat, tibi non licere, aliquid
 35 "fortasse naturalis aut pudoris aut indignationis habeat;
 "sic, æquato omnium cultu, quid unaquæque vestrùm vere-
 "tur, ne in se conspiciatur? Pessimus quidem pudor est
 "vel parsimonix, vel paupertatis: sed utrumque lex vobis de-
 "mit, quum id, quod habere non licet, non habetis. 'Hanc,'
 40 "inquit, 'ipsam exæquationem non fero,' illa locuples:
 "'cur non insignis auro et purpurâ conspicior? cur pau-
 "pertas aliarum sub hac legis specie latet, ut, quod habe-
 "re non possunt, habituræ, si liceret, fuisse videantur?'

" Vultis hoc certamen uxoribus vestris injicere, Quirites, ut
 " divites id habere velint, quod nulla alia possit; pauperes,
 " ne ob hoc ipsum contemnantur, supra vires se exten-
 " dant? Næ, simul pudere, quod non oportet, cœpe-
 " rit, quod oportet, non pudebit. Quæ de suo poterit, 5
 " parabit: quæ non poterit, virum rogabit. Miserum
 " illum virum, et qui exoratus, et qui non exoratus
 " erit! quum, quod ipse non dederit, datum ab alio videbit.
 " Nunc vulgò alienos viros rogant, et, quod majus est, le-
 " gem et suffragia rogant, et a quibusdam impetrant, adver- 10
 " sus te, et rem tuam, et liberos tuos inexorabiles. Simul
 " lex modum sumptibus uxoris tuæ facere desierit, tu nun-
 " quam facies. Nolite eodem loco existimare, Quirites,
 " futuram rem, quo fuit, antequam lex de hoc ferretur. Et,
 " hominem improbum non accusari, tutius est, quàm absol- 15
 " vi: et luxuria non mota tolerabilior esset, quàm erit nunc,
 " ipsis vinculis, sicut fera bestia, irritata, deinde emissa.
 " Ego nullo modo abrogandam legem Oppiam censeo: vos
 " quod faxitis, Deos omnes fortunare velim."

V. Post hæc tribuni quoque plebei, qui se intercessuros 20
 professi erant, quum pauca in eandem sententiam adjecis-
 sent; tum L. Valerius pro rogatione ab se promulgatâ ita
 disseruit. " Si privati tantummodo ad suadendum dissua-
 " dendumque id, quod a nobis rogatur, processissent, ego quo-
 " que, quum satis dictum pro utrâque parte existimarem, taci- 25
 " tus suffragia vestra expectâssem. Nunc, quum vir gravis-
 " simus, consul M. Porcius, non auctoritate solùm, quæ tacita
 " satis momenti habuisset, sed oratione etiam longâ et accura-
 " tâ insectatus sit rogationem nostram, necessum est paucis
 " respondere: qui tamen plura verba in castigandis matronis, 30
 " quàm in rogatione nostrâ dissuadendâ, consumpsit; et
 " quidem ut in dubio poneret, utrùm id, quod reprehende-
 " ret, matronæ suâ sponte, an nobis auctoribus, fecissent.
 " Rem defendam, non nos; in quos jecit magis hoc consul
 " verbo tenuis, quàm ut re insimularet. Cætum, et seditio- 35
 " nes, et interdum secessionem muliebrem appellavit, quòd
 " matronæ in publico vos rogâssent, ut legem, in se latam
 " per bellum temporibus duris, in pace et florente ac beatâ
 " republicâ abrogaretis. Verba magna, quæ rei augendæ
 " causâ conquirantur, et hæc, et alia esse scio: et M. Cato- 40
 " nem oratorem non solùm gravem, sed interdum etiam tru-
 " cem esse scimus omnes, quum ingenio sit mitis. Nam

"quid tandem novi matronæ fecerunt, quòd frequentes in
 "causâ ad se pertinente in publicum processerunt? Nun-
 "quam ante hoc tempus in publico apparuerunt? Tuas
 "adversus te '*Origines*' revolvam. Accipe, quoties id
 5 "fecerint, et quidem semper bono publico. Jam a princi-
 "pio, regnante Romulo, quum, Capitolio ab Sabinis capto,
 "medio in foro signis collatis dimicaretur, nonne intercursum
 "matronarum inter acies duas prælium sedatum est? Quid?
 "regibus exactis, quum, Coriolano Marcio duce, legiones
 10 "Volscorum castra ad quintum lapidem posuissent, nonne
 "id agmen, quo obruta hæc urbs esset, matronæ averten-
 "runt? Jam, urbe capta a Gallis, quo redempta urbs est?
 "nempe aurum matronæ consensu omnium in publicum
 "contulerunt. Proximo bello (ne antiqua repetam) nonne
 15 "et, quum pecuniâ opus fuit, viduarum pecuniæ adjuverunt
 "ærarium; et, quum Dii quoque novi ad opem ferendam
 "dubiis rebus arcesserentur, matronæ universæ ad mare
 "profectæ sunt ad Matrem Idæam accipiendam? '*Dissi-*
 "'miles,' inquis, 'causæ sunt.' Nec mihi causas æquare
 20 "propositum est: nihil novi factum, purgare satis est. Cæ-
 "terum, quod in rebus ad omnes pariter viros fœminasque
 "pertinentibus fecisse eas nemo miratus est, in causâ pro-
 "priâ ad ipsas pertinente miramur fecisse? Quid autem
 "fecerunt? superbas (me Dius fidius) aures habemus, si,
 25 "quum domini servorum non fastidiant preces, nos rogari ab
 "honestis fœminis indignamur.

VI. "Venio nunc ad id, de quo agitur: in quo duplex
 "consulis oratio fuit: nam et legem ullam omnino abrogari
 "est indignatus; et eam præcipuè legem, quæ luxuriæ mu-
 30 "liebris coercendæ causâ lata esset. Et illa communis pro
 "legibus visa consularis oratio est; et hæc adversus luxuri-
 "am severissimis moribus conveniebat. Itaque periculum
 "est, nisi, quid in utrâque re vani sit, docuerimus, ne quis
 "error vobis offundatur. Ego enim, quemadmodum ex his
 35 "legibus, quæ non in tempus aliquod, sed perpetuæ utilita-
 "tis causâ in æternum latæ sunt, nullam abrogari debere
 "fateor, nisi quam aut usus coarguit, aut status aliquis rei
 "publicæ inutilem fecit; sic, quas tempora aliqua deside-
 "rârunt leges, mortales (ut ita dicam) et temporibus ipsis
 40 "mutabiles esse video. Quæ in pace latæ sunt, plerumque
 "bellum abrogat; quæ in bello, pax: ut in navis adminis-
 "tratione alia in secundam, alia in adversam tempestatem

"usui sunt. Hæc quum ita naturâ distincta sint, ex utro
 "tandem genere ea lex esse videtur, quam abrogamus?
 "An vetus regia lex, simul cum ipsâ urbe nata? An (quod
 "secundum est) ab decemviris ad condenda jura creatis in
 "duodecim tabulis scripta? sine quâ quum majores nostri 5
 "non existimârint decus matronale servari posse, nobis
 "quoque verendum sit, ne cum eâ pudorem sanctitatemque
 "fœminarum abrogemus. Quis igitur nescit, novam istam
 "legem esse, Q. Fabio et Ti. Sempronio consulibus, viginti
 "annis antè latam? sine quâ quum per tot annos matronæ 10
 "optimis moribus vixerint, quod tandem, ne abrogatâ eâ
 "effundantur ad luxuriam, periculum est? Nam si ista lex
 "ideo lata esset, ut finiret libidinem muliebrem, verendum
 "foret, ne abrogata incitaret. Cur sit autem lata, ipsum
 "[indicavit] tempus. Hannibal in Italiâ erat, victor ad 15
 "Cannas: jam Tarentum, jam Arpos, jam Capuam habe-
 "bat: ad urbem Romam admoturus exercitum videbatur:
 "defecerant socii: non milites in supplementum, non soci-
 "os navales ad classem tuendam, non pecuniam in ærario
 "habebamus: servi, quibus arma darentur, ita ut pretium 20
 "pro iis bello perfecto dominis solveretur, emebantur: in
 "eamdem diem pecuniæ, frumentum, et cætera, quæ belli
 "usus postulabant, præbenda publicani se conducturos pro-
 "fessi erant: servos ad remum, numero ex censu constituto,
 "cum stipendio nostro dabamus: aurum et argentum omne, 25
 "ab senatoribus ejus rei initio orto, in publicum confereba-
 "mus: viduæ et pupilli pecunias suas in ærarium defere-
 "bant: cautum erat, quò ne plus auri et argenti facti, quò
 "ne plus signati argenti et æris, domi haberemus. Tali
 "tempore in luxuriâ et ornatu matronæ occupatæ erant, ut 30
 "ad eam coërcendam lex Oppia desiderata sit? quum, quia
 "Cereris sacrificium, lugentibus omnibus matronis, inter-
 "missum erat, senatus finiri luctum triginta diebus jussit.
 "Cui non apparet, inopiam et miseriam civitatis, et quia
 "omnium privatorum pecuniæ in usum publicum vertendæ 35
 "erant, istam legem scripsisse, tamdiu mansuram, quamdiu
 "causa scribendæ legis mansisset? Nam si, quæ tunc
 "temporis causâ aut decrevit senatus, aut populus jussit, in
 "perpetuum servari oportet, cur pecunias reddimus priva-
 "tis? cur publica præsentī pecuniâ locamus? cur servi, 40
 "qui militent, non emuntur? cur privati non damus remi-
 "ges, sicut tunc dedimus?

VII. "Omnes alii ordines, omnes homines mutationem
 "in meliorem statum reipublicæ sentient; ad conjuges tan-
 "tùm nostras pacis et tranquillitatis publicæ fructus non
 "perveniet? Purpurâ viri utemur, prætextati in magistra-
 5 "tibus, in sacerdotiis; liberi nostri prætextis purpurâ togis
 "utentur; magistratibus in coloniis municipiisque, hîc Ro-
 "mæ infimo generi, magistris vicorum, togæ prætextæ ha-
 "bendæ jus permittemus; nec id ut vivi solùm habeant
 "tantum insigne, sed etiam ut cum eo crementur mortui:
 10 "fœminis duntaxat purpuræ usum interdicemus? et, quum
 "tibi viro liceat purpurâ in veste stragulâ uti, matrem-fami-
 "liæ tuam purpureum amiculum habere non sines? et
 "equus tuus speciosius instratus erit, quàm uxor vestita?
 "Sed in purpurâ, quæ teritur, absumitur, injustam quidem,
 15 "sed aliquam tamen, causam tenacitatis video: in auro verò,
 "in quo, præter manûs-pretium, nihil intertrimenti fit, quæ
 "malignitas est? præsidium potiùs in eo est et ad privatos
 "et ad publicos usus, sicut experti estis. Nullam æmula-
 "tionem inter se singularum, quando nulla haberet, esse
 20 "aiebat. At (Hercule!) universis dolor et indignatio est,
 "quum sociorum Latini nominis uxoribus vident ea conces-
 "sa ornamenta, quæ sibi adempta sint; quum insignes eas
 "esse auro et purpurâ; quum illas vehi per urbem, se pedi-
 "bus sequi; tamquam in illarum civitatibus, non in suâ, im-
 25 "perium sit. Virorum hoc animos vulnerare posset: quid
 "muliercularum censetis, quas etiam parva movent? Non
 "magistratus, nec sacerdotia, nec triumphi, nec insignia,
 "nec dona, aut spolia bellica, his contingere possunt. Mun-
 "ditia, et ornatus, et cultus, hæc fœminarum insignia sunt:
 30 "his gaudent et gloriantur; hunc mundum muliebre ap-
 "pellârunt majores nostri. Quid aliud in luctu, quàm pur-
 "puram atque aurum, deponunt? quid, quum eluxerunt,
 "sumunt? quid in gratulationibus supplicationibusque, nisi
 "excellentes ornatus, adjiciunt? Scilicet, si legem Op-
 35 "piam abrogaveritis, non vestri arbitrii erit, si quid ejus
 "vetare volueritis, quod nunc lex vetat! minùs filiæ, uxo-
 "res, sorores etiam quibusdam, in manu erunt! Nun-
 "quam, salvis suis, exiit servitus muliebris; et ipsæ liber-
 "tatem, quam viduitas et orbitas facit, detestantur. In ves-
 40 "tro arbitrio suum ornatum, quàm in legis, malunt esse.
 "Et vos in manu et tutelâ, non in servitio, debetis habere
 "eas; et malle patres vos aut viros, quàm dominos, dici.
 "Invidiosis nominibus utebatur modò consul, seditionem

“ muliebrem et secessionem appellando. Id enim periculum est, ne Sacrum montem, sicut quondam irata plebs, aut Aventinum capiant. Patiendum huic infirmitati est, quodcumque vos censueritis: quò plùs potestis, eò modè ratiùs imperio uti debetis.”

5

VIII. Hæc quum contra legem proque lege dicta essent, aliquantò major frequentia mulierum postero die sese in publicum effudit; unoque agmine omnes tribunorum januas obsederunt, qui collegarum rogationi intercedebant: nec antè abstiterunt, quàm remissa intercessio ab tribunis 10 esset. Nulla deinde dubitatio fuit, quin omnes tribus legem abrogarent. Anno vicesimo pòst abrogata est, quàm lata.

EPITOME LIBRI TRICESIMI QUINTI.

P. Scipio Africanus, legatus ad Antiochum, Ephesi cum Hannibale, qui se Antiocho junxerat, collocutus est; ut, si fieri posset, metum ei, quem ex populo Romano conceperat, eximeret. Inter alia quum quæreret, quem fuisse maximum imperatorem Hannibal crederet, respondit: Alexandrum Macedonum regem, quod parvâ manu innumerales exercitus fudisset; quòdque ultimas oras, quas visere supra spem humanam esset, peragrasset. Quærenti deinde, quem secundum poneret, Pyrrhum, inquit: castra metari primum docuisse: ad hoc, neminem elegantius loca cepisse, præsidia disposuisse. Exsequenti, quem tertium diceret, semet ipsum dixit. Ridens Scipio, “ Quid nam tu diceres, si me,” inquit, “ vicisses?” “ Tunc verò,” inquit, “ me et ante Alexandrum, et ante Pyrrhum, et ante alios posuisssem.” Inter cætera prodigia, quæ plurima fuisse traduntur, bovem Cn. Domitii consulis locutum, “ Roma, cave tibi,” refertur. Apparant in Antiochum bellum Romani. Nabis, Lacedæmoniorum tyrannus, incitatus ab Ætolis, qui et Philippum et Antiochum ad inferendum bellum populo Romano sollicitabant, a populo Romano descivit; et, bello adversus Philipœmenem Achæorum prætorem gesto, ab Ætolis et ab Alexameno duce eorum interfectus est. Ætoli quoque ab amicitia populi Romani defecerunt: cum quibus societate junctâ, Antiochus, Syriæ rex, quum bellum Græciæ intulisset, complures urbes occupavit; inter quas Chalcidem, et totam Eubœam. Res præterea in Liguriis gestas, et apparatus belli ab Antiocho continet. [CAP. I — LI. U. C. 559 — 580. A. C. 193 — 192.]

EPITOME LIBRI TRICESIMI SEXTI.

MANIUS ACILIUS GLABRIO consul Antiochum, apud Thermopylas, Philippo rege adjuvante, victum, Græciâ expulit; idemque Ætolos subegit. P. Cornelius Scipio Nasica consul ædem Matris Deûm, quam ipse in Palatium intulerat, vir optimus a senatu judicatus, dedicavit; idemque Bojos Gallos victos in dediticem accepit, et de iis triumphavit. Præterea navalia certamina prospera adversus præfectos Antiochi regis ærantur. [CAP. I — XLV. U. C. 561. A. C. 191.]

EPITOME LIBRI TRICESIMI SEPTIMI.

L. CORNELIUS Scipio consul, legato P. Scipione Africano (qui se legatum fratris futurum dixerat, si ei Græcia provincia decerneretur, quum C. Lælio, qui multum in senatu poterat, ea provincia dari videretur), profectus ad bellum adversus Antiochum gerendum, in Asiam primum omnium Romanorum ducum trajecit. *Emilius Regillus* adversus regiam classem Antiochi feliciter pugnavit ad Myonesum, Rhodiis adjuvantibus. Filius Africani, ab Antiocho captus, patri remissus est. *Manius Acilius Glabrio* de Antiocho, quem Græciâ expulerat, et de *Ætolis*, triumphavit. Victo deinde Antiocho a L. Cornelio Scipione, adjuvante Eumene rege Pergami, Attali filio, pax data est eâ conditione, ut omnibus provinciis citra Taurum montem cederet. *Eumeni*, quo juvante Antiochus victus erat, regnum ampliatum. Rhodiis quoque, qui et ipsi juverant, quædam civitates concessæ Colonia deducta est *Bononia*. *Emilius Regillus*, qui præfectus Antiochi navali certamine vicerat, navalem triumphum duxit. L. Cornelius Scipio, qui cum Antiocho debellaverat, cognomine fratri æmquat, Asiaticus appellatus est. [CAP. I.—LX. V. C. 562—563. A. C. 190—189.]

LIBRI TRICESIMI OCTAVI

CAP. L—LIII.

EPITOME LIBRI TRICESIMI OCTAVI.

MARCUS Fulvius consul in Epiro Ambracienses obsessos in deditiōnem accepit; *Cephalleniam* subegit; *Ætolis* perdonatis pacem dedit. Cn. Manlius consul, collega ejus, Gallogræcos *Tolistobojos*, et *Tectosagos*, et *Trocmos*, qui Brenno duce in Asiam transierant, quum soli citra Taurum montem non parerent, vicit. Eorum origo, et quemadmodum ea loca, quæ tenent, occupaverint, refertur. Exemplum quoque virtutis et pudicitiae in femina traditur; nam quum *Ortiagontis*, regis Gallogræcorum, uxor captiva esset, centurionem custodem, qui ei vim intulerat, occidit. Lustrum a consoribus conditum est: consæ sunt civium capita ducenta quinquaginta octo millia et trecenta viginti octo. Cum *Ariarathe*, rege Cappadociae, amicitia juncta est. Cn. Manlius, contradicentibus decem legatis, ex quorum consilio fœdus cum Antiocho conscripserat, de Gallogræciâ, actâ pro se causâ in senatu, triumphavit. L. Scipio Africanus, die ei dictâ (ut quidam aiunt, a Q. Petillio tribuno plebis, ut quidam, a Nævio), quod prædâ ex Antiocho captâ ærarium fraudasset, postquam is dies venit, evocatus in Rostra, “Hac die,” inquit, “*Quirites*, Carthaginem vici:” et, prosequente populo, Capitolium ascendit. LIII. Inde, ne amplius tribuniciis injuriis vexaretur, in voluntarium exsilium *Liternum* concessit: incertum ibi, an Romæ, defunctus: nam ejus monumentum utrobique fuit. L. Scipio Asiaticus, frater Africani, eodem peculatus crimine accusatus damnatusque, quum in vincula et carcerem duceretur, *Ti. Sempronius Gracchus*, tribunus plebis, qui antea Scipionibus inimicus fuerat, intercessit; et ob id beneficium Africani filiam duxit. Quum quaestores in bona ejus publicè possidenda missi essent, non modò in iis ullum vestigium pecunie regis apparuit, sed nequâquam tantum redactum, quantæ summæ erat damnatus. Collatam a cognatis et amicis innumerabilem pecuniam accipere noluit: quæ necessaria ei erant ad cultum, redempta. [CAP. I.—LX. V. C. 563—566. A. C. 189—187.]

L. P. Scipioni Africano (ut *Valerius Antias* auctor est) duo Q. Petillii diem dixerunt. Id, prout cujus-

que ingenium erat, interpretabantur: alii non tribunos plebis, sed universam civitatem, quæ id pati posset, incusabant. [p. c. 565. A. c. 187.]
 “Duas maximas orbis terrarum urbes ingratas uno propè
 “tempore in principes inventas: Romam ingratiorem; si-
 “quidem victa Carthago victum Hannibalem in exsilium ex-
 “pulisset; Roma victrix victorem Africanum expellat.”
 Alii, “Neminem unum civem tantum eminere debere, ut
 “legibus interrogari non possit: nihil tam æquandæ liber-
 “tatis esse, quàm potentissimum quemque posse dicere cau-
 “sam. Quid autem tutò cuiquam, nedum summam rem 10
 “publicam, permitti, si ratio non sit reddenda? qui jus
 “æquum pati non possit, in eum vim haud injustam esse.”
 Hæc agitata sermonibus, donec dies dicendæ causæ venit: nec alius antea quisquam, nec ille ipse Scipio, consul cen-
 sorve, majore omnis generis hominum frequentia, quàm reus 15
 illo die, in forum est deductus. Jussus dicere causam, sine
 ullâ criminum mentione, orationem adeò magnificam de rebus
 ab se gestis est exorsus, ut satis constaret, neminem
 unquam neque meliùs neque veriùs laudatum esse. Dice-
 bantur enim ab eodem animo ingenioque, a quo gesta erant: 20
 et aurium fastidium aberat, quia pro periculo, non in glori-
 am, referebantur.

LI. Tribuni plebis, vetera luxuriæ crimina Syracusanorum hibernorum, et Locris Pleminianum tumultum, quum ad fidem præsentium criminum retulissent; suspicionibus magis, quàm argumentis, pecuniæ captæ reum accusarunt. “Filium captum sine pretio redditum, omnibusque aliis rebus Scipionem, tamquam in ejus unius manu
 “pax Romana bellumque esset, ab Antiocho cultum. Dicta-
 “torem eum consuli, non legatum, in provinciâ fuisse: nec 30
 “ad aliam rem eò profectum, quàm ut, id quod Hispaniæ,
 “Galliæ, Siciliæ, Africæ jampridem persuasum esset, hoc
 “Græciæ Asiæque et omnibus ad Orientem versis regibus
 “gentibusque appareret; unum hominem caput columen-
 “que imperii Romani esse: sub umbrâ Scipionis civitatem 35
 “dominam orbis terrarum latere: nutum ejus pro decretis
 “Patrum, pro populi jussis esse.” Infamiâ intactum, invidia, quâ possunt, urgent. Orationibus in noctem perductis,
 prodicia dies est: ubi ea venit, tribuni in Rostris primâ
 luce consederunt. Citatus reus magno agmine amicorum 40
 clientiumque per mediam concionem ad Rostra subiit: si-
 lentioque facto, “Hoc,” inquit, “die, tribuni plebis, vosque

“Quirites, cum Hannibale et Carthaginiensibus, signis col-
 “latis, in Africâ benè ac feliciter pugnavi. Itaque, quum
 “hodie litibus et jurgiis supersederi æquum sit, ego hinc ex-
 “templo in Capitolium ad Jovem Optimum Maximum, Juno-
 5 “nemque et Minervam, cæterosque Deos, qui Capitolio at-
 “que arcu præsent, salutandos ibo : hisque gratias agam,
 “quòd mihi et hoc ipso die, et sæpe aliàs, egregiè rei pub-
 “licæ gerendæ mentem facultatemque dederunt. Vestrûm
 “quoque quibus commodum est, ite mecum, Quirites, et
 10 “orate Deos, ut mei similes principes habeatis : ita, si ab
 “annis septemdecim ad senectutem semper vos ætatem me-
 “am honoribus vestris anteistis, ego vestros honores rebus
 “gerendis præcessi.” Ab Rostris in Capitolium adscendit :
 simul se universa concio avertit, et secuta Scipionem est ;
 15 adeò, ut postremò scribæ viatoresque tribunos relinquerent,
 nec cum iis, præter servilem comitatum, et præconem qui
 reum ex Rostris citabat, quisquam esset. Scipio, non in Ca-
 pitolio modò, sed per totam urbem, omnia templa Deûm cum
 populo Romano circumiit. Celebratior is propè dies favore
 20 hominum et æstimatione veræ magnitudinis ejus fuit, quàm
 quo triumphans de Syphace rege et Carthaginiensibus Ur-
 bem est invecus.

LII. Hic speciosus ultimus dies P. Scipioni illuxit : post
 quem quum invidiam et certamina cum tribunis prospice-
 25 ret, die longiore productâ, in Linterninum concessit ; certo
 consilio, ne ad causam dicendam adesset. Major animus et
 naturâ erat, ac majori fortunæ assuetus, quàm ut reus esse
 sciret, et submittere se in humilitatem causam dicentium.
 Ubi dies venit, citarique absens est cœptus, L. Scipio mor-
 30 bum causæ esse, cur abesset, excusabat : quam excusatio-
 nem quum tribuni, qui diem dixerant, non acciperent, et ab
 eâdem superbiâ non venire ad causam dicendam arguerent,
 quâ judicium et tribunos plebis et concionem reliquisset ;
 et, quibus jus de se dicendæ sententiæ et libertatem ademis-
 35 set, his comitatus, velut captos trahens, triumphum de popu-
 lo Romano egisset, secessionemque eo die in Capitolium a
 tribunis plebis fecisset : “Habetis ergo temeritatis illius
 “mercedem. Quo duce et auctore nos reliquistis, ab eò
 “ipsi relictis estis : et tantum animorum in dies nobis de-
 40 “crescit, ut, ad quem, ante annos septemdecim, exercitum
 “et classem habentem, tribunos plebis ædilemque mittere
 “in Siciliam ausi sumus, qui prehenderent eum, et Romam

“reducerent, ad eum privatum ex villâ suâ extrahendum, “ad causam dicendam, mittere non audeamus.” Tribuni plebis, appellati ab L. Scipione, ita decreverunt, “Si morbi causâ excusaretur, sibi placere, accipi eam causam, diem “que a collegis prodici.” Tribunus plebis eo tempore Ti. 5 Sempronius Gracchus erat, cui inimicitiae cum P. Scipione intercedebant: is, quum vetuisset nomen suum decreto collegarum adscribi, tristioremq; omnes sententiam expectarent, ita decrevit: “Quum L. Scipio excuset morbum “esse causâ fratri, satis id sibi videri. Se P. Scipionem, 10 “priusquam Romam redisset, accusari non passurum: tum “quoque, si se appellet, auxilio ei futurum, ne causam “dicat. Ad id fastigium rebus gestis, honoribus populi Romani, P. Scipionem Deorum hominumque consensu pervenisse, ut sub Rostris reum stare, et præbere aures ad- 15 “lescentium conviciis, populo Romano magis deforme, “quàm ipsi, sit.”

LIII. Adjecit decreto indignationem: “Sub pedibus vestris stabit, tribuni, domitor ille Africæ, Scipio? Ideo “quatuor nobilissimos duces Pœnorum in Hispaniâ, qua- 20 “tuor exercitus fudit fugavitque; ideo Syphacem cepit, “Hannibalem devicit, Carthaginem vectigalem nobis fecit, “Antiochum (recepit enim fratrem consortem hujus gloriæ “L. Scipio) ultra Tauri juga emovit, ut duobus Petilliis “succumberet, vos de P. Africano palmam peteretis? Nul- 25 “lisne meritis suis, nullis vestris honoribus, unquam in arcem tutam et velut sanctam clari viri pervenient; ubi, si “non venerabilis, inviolata saltem, senectus eorum consistat?” Movit et decretum, et adjecta oratio, non cæteros modò, sed ipsos etiam accusatores: et, deliberaturos se, quid 30 sui juris et officii esset, dixerunt. Senatus deinde, concilio plebis dimisso, haberi est cœptus. Ibi gratiæ ingentes ab universo ordine, præcipuè a consularibus senioribusque, Ti. Graccho actæ sunt, quòd rempublicam privatis simultatibus potiore habuisset: et Petillii vexati sunt probris, 35 quòd splendere alienâ invidiâ voluissent, et spolia ex Africani triumpho peterent. Silentium deinde de Africano fuit. Vitam Literni egit sine desiderio Urbis: morientem rure eo ipso loco sepeliri se jussisse ferunt, monumentumque ibi ædificari, ne funus sibi in ingrâtâ patriâ fieret. Vir memorabilis: bellicis tamen, quàm pacis, artibus memorabilior prima pars vitæ, quàm postrema, fuit; quia in juventâ bella

assiduè gesta; cum senectâ res quoque defloruere, nec præbita est materia ingenio. Quid ad primum consulatum secundus, etiamsi censuram adjicias? quid Asiatica legatio, et valetudine adversâ inutilis, et filii casu deformata, et post reditum necessitate aut subeundi iudicii, aut simul cum patriâ deserendi? Punici tamen belli perpetrati, quo nullum neque majus neque periculosius Romani gessere, unus præcipuam gloriam tulit.

EPITOME LIBRI UNDEQUADRAGESIMI.

Marcus Æmilius consul, Liguribus subactis, viam a Placentiâ usque Ariminum perductam Flaminio junxit. Initia luxuriae, introducta ab exercitu Asiatico, referuntur. Ligures, quicumque citra Apenninum erant, subacti sunt. Bacchanalia, sacrum Græcum, et quidem nocturnum, scelerum omnium seminarium, quum ad ingentis turbes conjurationem pervenisset, a consule investigatum, et multorum poenâ sublatum est. A censoribus L. Valerio Flacco et M. Porcio Catone, et belli et pacis artibus maximo, motus est senatu L. Quintius Flamininus, T. Quintii frater, eo quod, quum Galliam provinciam e consul obtinuerat, rogatus in convivio a Philippo Pœno, quem amabat, scorto nobili, Gallum quemdam suâ manu occiderat; sive, ut quidam tradiderunt, unum ex damnatis securi percusserat, rogatus a meretrice Placentinâ, cujus amore deperibat. Exstat in eum M. Catonis oratio. Scipio Literni decessit. Et, tamquam iungente fortunâ circa idem tempus duo funera maximorum virorum, Mannibal, a Prusiâ Bithyniæ rege (ad quem, victo Antiocho, confugerat) quum dederetur Romanis, qui, ad exposcendum illum, T. Quintium Flamininum miserant, veneno sibi mortem conscivit. Philopœmen quoque, dux Achæorum, vir maximus, a Messeniis interemptus veneno, quum ab iis bello captus esset. Colonis Potentia, et Pisaurum, et Mutina, et Parma, deductæ sunt. Præterea res adversus Celtiberos prosperè gestas, et initia causasque belli Macedonici continet; cujus origo inde fluxit, quod Philippus agrè ferebat, regnum suum imminui a Romanis, et quod cogeretur, a Thracibus aliisque locis præsidia deducere. [CAP. I.—LVI. U. C. 565—570. A. C. 187—189.]

LIBRI QUADRAGESIMI

CAP. V—XVI. XXIV.

EPITOME LIBRI QUADRAGESIMI.

Quum Philippus liberos eorum, quos occiderat, conquiri obseides iussisset, Theoxena, pro liberis suis et sororis admodum pueris verita regis libidinem, prolati in medium gladiis et poculo, in quo erat venenum, suavitatis, ut imminens ludibrium morte effugerent: quod quum persuasisset, ipsa se cum viro e navi in mare præcipitavit. v. vi, &c. Certamina inter Philippi Macedoniae regis liberos Persen et Demetrium referuntur: viii. Et ut fraude fratris sui, Demetrius, confictis criminibus (inter quæ, accusatione parricidii et affectati regni) primum petitus. xxiv. Ad ultimum, quoniam populi Romani amicus erat, veneno necatus est: regnumque Macedoniae mortuo Philippo ad Persen devenit. Item res in Liguribus et in Hispaniâ contra Celtiberos a compluribus feliciter gestas continet. Libri Numæ Pompilii in agro L. Petilii scribis sub Janiculo a cultoribus agri, in arcâ lapideâ clausi, et Græci et Latini, inventi sunt, in quibus quum plura, quæ dissolvendarum religionum, prætor, ad quem delati erant, legisset, juravit senatui, contra rempublicam esse, ut legerentur servarenturque: et ex senatû consulto in Comitio exusti sunt. Colonia Aquileja deducta est. Philippus, ægritudine animi confectus, quod Demetrium filium, falsis Persei alterius filii delationibus impulsus, veneno sustulisset, et de ponâ Persei cogitavit, voluitque Antigonum potius, amicum suum, successorem regni sui relinquere. Sed in hac cogitatione morte raptus est: regnum Perseus excepit. [CAP. I—LIX. v. c. 570—574. a. c. 182—178.]

V. Hujus atrocitas facinoris novam velut flammam regis invidiæ adjecit, ut vulgò ipsum liberosque ejus exsecrarentur: quæ diræ brevi, ab omnibus Diis exauditæ, ut sæviret ipse in suum sanguinem, effecerunt. Perseus enim, quum in dies magis cerneret favorem dignitatemque Demetrii fratris apud Macedonum multitudinem crescere, et gratiam apud Romanos, sibi spem nullam regni superesse, nisi in scelere, ratus, ad id unum omnes cogitationes intendit. Cæterum, quum se ne ad id quidém, quod muliebri cogitabat animo, satis per se validum crederet, singulos amicorum patris tentare sermonibus perplexis institit. Et primò quidam ex his adspernantium tale quidquam speciem præbuerunt, quia plus in Demetrio spei ponebant: deinde, crescente in dies Philippi odio in Romanos, cui Perseus indulgeret, Demetrius summâ ope adversaretur, prospicientes 15

animo exitum incauti a fraude fraternâ juvenis, adjuvandum, quod futurum erat, rati, fovendamque spem potentioris, Perseo se adjungunt. Cætera in suum quæque tempus agenda differunt: in præsentia placet, omni ope in Romanos nos accendi regem, impellique ad consilia belli, ad quæ jam suâ sponte animum inclinasset. Simul, ut Demetrius in dies suspectior esset, ex composito sermones ad [spretionem] Romanorum trahebant: ibi quum alii mores et instituta eorum, alii res gestas, alii speciem ipsius urbis, nondum exornatæ neque publicis neque privatis locis, alii singulos principum eluderent; juvenis incautus, et amore nominis Romani, et certamine adversus fratrem, omnia tuendo, suspectum se patri et opportunum criminibus faciebat. Itaque expertem eum pater omnium de rebus Romanis consiliorum habebat: totus in Persea versus, cum eo cogitationes ejus rei dies ac noctes agitabat. Redierant, quos forte miserat in Bastarnas ad arcessenda auxilia, adduxerantque inde nobiles juvenes, et regii quosdam generis; quorum unus sororem suam in matrimonium Philippi filio pollicebatur: erexeratque consociatio gentis ejus animum regis. Tum Perseus, "Quid ista prosunt?" inquit. "Nequâquam tantum in externis auxiliis est præsidii, quantum periculi fraude domesticâ. Proditorem nolo dicere, certe speculatorem habemus in sinu; cujus, ex quo obses Romæ fuit, corpus nobis reddiderunt Romani, animum ipsi habent. Omnium pæne Macedonum in eum ora conversa sunt: nec regem se alium rentur habituros esse, quàm quem Romani dedissent." His, per se ægra, mens senis stimulabatur: et animo magis, quàm vultu, ea crimina accipiebat.

VI. Forte lustrandi exercitus venit tempus, cujus solenne est tale. Caput mediæ canis præcisæ, et prior pars, ad dexteram, cum extis posterior ad lævam viæ ponitur: inter hanc divisam hostiam copię armatæ traducuntur. Præferuntur primo agmini arma insignia omnium ab ultimâ origine Macedoniæ regum: deinde rex ipse cum liberis sequitur: proxima est regia cohors custodesque corporis: postremum agmen Macedonum cætera multitudo claudit. Latera regis duo filii juvenes cingebant, Perseus jam tricesimum annum agens, Demetrius quinquennio minor; medio juvenis robore ille, hic flore; fortunati patris matura soboles, si mens sana fuisset. Mos erat, lustrationis sacro peracto, exercitum decurrere, et divisas bifariam duas acies

concurrere ad simulacrum pugnae. Regii juvenes duces ei ludicro certamini dati : cæterum non imago fuit pugnae, sed, tamquam de regno dimicaretur, ita concurrerunt, multaque vulnera sudibus facta ; nec, præter ferrum, quidquam defuit ad justam belli speciem. Pars ea, quæ sub Demetrio 5 erat, longè superior fuit. Id ægrè patiente Perseo, lætari prudentes amici ejus, eamque rem ipsam dicere præbituram causam criminandi juvenis.

VII. Convivium eo die sodalium, qui simul decurrerant, uterque habuit, quum vocatus ad cœnam ab Demetrio Per- 10 seus negasset. Festo die invitatio benigna et hilaritas juvenalis utrosque in vinum traxit. Commemoratio ibi certaminis ludicri, et jocosa dicta in adversarios, ita ut ne ipsis quidem ducibus abstinere, jactabantur. Ad has excipiendo- 15 vacas voces, speculator ex convivis Persei missus, quum in- cauti- or obversaretur, exceptus a juvenibus forte triclinio egressis, malè mulcatur. Hujus rei ignarus Demetrius, "Quin commissatum," inquit, "ad fratrem imus ; et iram ejus, si qua ex certamine residet, simplicitate et hilaritate "nostrâ lenimus !" Omnes se ire conclamârunt, præter 20 eos, qui speculatoris ab se pulsati præsentem ultionem metuebant. Quum eos quoque Demetrius traheret, ferrum veste abdiderunt, quo se tutari, si qua vis fieret, possent. Nihil occulti esse in intestinâ discordiâ potest : utraque domus speculatorum et proditorum plena erat. Præcurrit index 25 ad Persea, ferro succinctos nuntians cum Demetrio quatuor adolescentes venire. Etsi causa apparebat (nam ab iis pulsatum convivam suum audierat), tamen, infamandæ rei causâ, januam obserari jubet ; et ex parte superiore ædium, versisque in viam fenestris, commissatores, tamquam ad cæ- 30 dem suam venientes, aditu januæ arcet. Demetrius, per vinum, quòd excluderetur, paulisper vociferatus, in convivium redit, totius rei ignarus.

VIII. Postero die Perseus, quàm primùm conveniendi potestas patris fuit, regiam ingressus, perturbato vultu 35 in conspectu patris tacitus procul constitit : cui quum pater, "Sati'n' salvæ ?" et, "quænam ea mœstitia esset ?" interrogaret eum, "De lucro tibi," inquit, "vivere me scito. Jam non occultis a fratre petimur insidiis. Nocte cum armatis domum ad interficiendum me venit : clau- 40 sisque foribus, parietum præsidio me a furore ejus sum

"tutatus." Quum pavorem mixtum admiratione patri in-
 jecisset, "Atqui, si aures præbere potes," inquit, "mani-
 "festam rem teneas, faciam." "Enimvero se," Philippus
 dicere, "auditurum;" vocarique extemplo Demetrium jussit:
 5 et seniores duos amicos, expertes inter fratres certaminum,
 infrequentes jam in regiâ, Lysimachum et Onomastum ar-
 cessit, quos in consilio haberet. Dum veniunt amici, solus
 filio procul stante, multa secum animo volutans, inambula-
 vit: postquam venisse eos nuntiatum est, secessit in partem
 10 interiorum cum duobus amicis, totidem custodibus corpo-
 ris: filiis, ut ternos inermes secum introducerent, permisit.
 Ibi quum consedisset: "Sedeo," inquit, "miserrimus pa-
 "ter, judex inter duos filios, accusatorem parricidii, et
 "reum; aut conficti aut admissi criminis labem apud meos
 15 "inventurus. Jam pridem quidem hanc procellam immi-
 "nentem timebam, quum vultus inter vos minimè fraternos
 "cernerem, quum voces quasdam exaudirem. Sed inter-
 "dum spes animum subibat, deflagrare iras vestras, purgari
 "suspiciones, posse: etiam hostes, armis positis, fœdus
 20 "icisse, et privatas multorum simulatas finitas: subitum
 "vobis aliquando germanitatis memoriam, puerilis quondam
 "simplicitatis consuetudinisque inter vos, meorum denique
 "præceptorum; quæ, vereor, ne vana surdis auribus ceci-
 "nerim. Quoties ego, audientibus vobis, detestatus exem-
 25 "pla discordiarum fraternarum, horrendos eventus eorum
 "retuli, quibus se stirpemque suam, domos, regna, funditus
 "evertissent! Meliora quoque exempla parte alterâ posui;
 "sociabilem consortionem inter binos Lacedæmoniorum re-
 "ges, salutarem per multa sæcula ipsis patriæque. Eam-
 30 "dem civitatem, postquam mos sibi cuique rapiendi tyran-
 "nidem exortus sit, eversam. Jam hos Eumenem Atta-
 "lumque fratres, a quàm exiguis rebus, propè ut puderet
 "regii nominis, mihi, Antiocho, et cuilibet regum hujus
 "ætatis, nullâ re magis, quàm fraternâ unanimitate, reg-
 35 "num æquâsse. Ne Romanis quidem exemplis abstinui,
 "quæ aut visa aut audita habebam; T. et L. Quintiorum,
 "qui bellum mecum gesserunt; P. et L. Scipionum, qui
 "Antiochum devicerunt; patris patruisque eorum, quorum
 "perpetuam vitæ concordiam mors quoque miscuit. Ne-
 40 "que vos illorum scelus, similisque sceleri eventus, deterre-
 "re a recordi discordiâ potuit; neque horum bona mœns,
 "bona fortuna, ad sanitatem flectere. Vivo et spirante me,
 "hæreditatem meam ambo et spe et cupiditate improbâ

“ crevistis. Eò usque me vivere vultis, donec, alterius ves-
 “ trûm superstes, haud ambiguum regem alterum meâ morte
 “ faciam. Nec fratrem nec patrem potestis pati : nihil ca-
 “ ri, nihil sancti est : in omnium vicem regni unius insati-
 “ abilis amor successit. Agite, conscelerate aures pater- 5
 “ nas : decernite criminibus, mox ferro decreturi : dicite
 “ palâm, quidquid aut veri potestis, aut comminisci libet.
 “ Reseratæ aures sunt, quæ posthac secretis alterius ab al-
 “ tero criminibus claudentur.” Hæc, furens irâ, quum
 dixisset, lacrymæ omnibus obortæ ; et diu mœstum silen- 10
 tium tenuit.

IX. Tum Perseus : “ Aperienda nimirum nocte janua
 “ fuit, et armati commissatores accipiendi, præbendumque
 “ ferro jugulum, quando non creditur, nisi perpetratum,
 “ facinus ; et eadem petitus insidiis audio, quæ latro atque 15
 “ insidiator. Non nequidquam isti unum Demetrium filium
 “ te habere, me subditum et pellice genitum appellant :
 “ nam, si gradum, si caritatem filii apud te haberem, non
 “ in me querentem deprehensas insidias, sed in eum qui
 “ fecisset, sævires : nec adeò tibi vilis vita esset nostra, ut 20
 “ nec præterito periculo meo movereris, neque futuro, si in-
 “ sidiantibus sit impunè. Itaque, si mori tacitum oportet,
 “ taceamus, precati tantum Deos, ut a me cœptum scelus
 “ in me finem habeat, nec per meum latus tu petaris. Sin
 “ autem (quod circumventis in solitudine natura ipsa subji- 25
 “ cit, ut hominum, quos nunquam viderint, fidem tamen
 “ implorent) mihi quoque, ferrum in me strictum cernen-
 “ ti, vocem mittere liceat ; per te, patriumque nomen, quod
 “ utri nostrum sanctius sit, jam pridem sentis, ita me au-
 “ dias, precor, tamquam si, voce et comploratione nocturnâ 30
 “ excitus, mihi quiritanti intervenisses, Demetrium cum ar-
 “ matis nocte intempestâ in vestibulo meo deprehendisses.
 “ Quod tum vociferarer in re præsentis pavidus, hoc nunc
 “ postero die queror. Frater, non commissantium in vicem
 “ jam diu vivimus inter nos. Regnare utique vis : huic 35
 “ spei tuæ obstat ætas mea, obstat gentium jus, obstat ve-
 “ tustus Macedoniæ mos, obstat verò etiam patris iudicium.
 “ Hæc transcendere, nisi per meum sanguinem, non potes :
 “ omnia moliris et tentas : adhuc seu cura mea, seu fortuna,
 “ restitit parricidio tuo. Hesternâ die in lustratione, et de- 40
 “ cursu, et simulacro ludicro pugnæ, funestum propè præli-
 “ um fecisti ; nec me aliud a morte vindicavit, quàm quòd

"me ac meos vinci passus sum. Ab hostili prælio, tam-
 "quam fraterno lusu, pertrahere me ad cœnam voluisti.
 "Credis, me, pater, inter inermes convivas cœnaturum fuis-
 "se, ad quem armati commissatum venerunt? credis nihil
 5 "a gladiis nocte periculum fuisse, quem sudibus, te in-
 "spectante, propè occiderunt? Quid hoc noctis, quid ini-
 "micus ad iratum, quid cum ferro succinctis juvenibus ve-
 "nis? Convivam me tibi committere ausus non sum; co-
 "missatorem te cum armatis venientem recipiam? Si aper-
 10 "ta janua fuisset, funus meum parares hoc tempore, pater,
 "quo querentem audis. Nihil ego, tamquam accusator,
 "criminose nec dubia argumentis colligendo ago. Quid
 "enim? negat se cum multitudine venisse ad januam me-
 "am? an ferro succinctos secum fuisse? Quos nomina-
 15 "vero, arcesse: possunt quidem omnia audere, qui hoc au-
 "si sunt; non tamen audebunt negare. Si deprehensos
 "intra limen meum cum ferro ad te deducerem, pro mani-
 "festo haberes: fatentes pro deprehensis habe.

X. "Exsecrare nunc cupiditatem regni, et Furias frater-
 20 "nas concita: sed, ne sint cæcæ, pater, execrationes tuæ,
 "discerne et dispice insidiatorem et petitum insidiis: noxi-
 "um [huic esse] caput. Qui occisurus fratrem fuit, habeat
 "etiam iratos paternos Deos: qui periturus fraterno scelere
 "fuit, perfugium in patris misericordiâ et justitiâ habeat.
 25 "Quò enim aliò confugiam, cui non solenne lustrale exer-
 "citûs tui, non decursus militum, non domus, non epulæ,
 "non nox, ad quietem data naturæ beneficio mortalibus,
 "tuta est? Si iero ad fratrem invitatus, moriendum est:
 "si recepero intra januam commissatum fratrem, moriendum
 30 "est: nec eundo, nec manendo insidias evito. Quò me
 "conferam? Nihil, præter Deos, pater, et te, colui: non
 "Romanos habeo, ad quos confugiam: perisse expetunt,
 "quia tuis injuriis doleo, quia ademptas tot urbes, tot gen-
 "tes, modò Thraciæ maritimam oram, indignor. Nec me
 35 "nec te incolumi, Macedoniam suam futuram sperant. Si
 "me scelus fratris, te senectus, absumpserit, aut ne ea qui-
 "dem expectata fuerit, regem regnumque Macedoniæ sua
 "futura sciunt. Si quid extra Macedoniam tibi Romani re-
 "liquissent, mihi quoque id relictum crederem receptacu-
 40 "lum. 'At in Macedonibus satis præsidii est.' Vidisti
 "hesterno die impetum in me militum. Quid illis defuit,
 "nisi ferrum? Quod illis defuit interdiu, convivæ fratris

"nocturnis sumpserunt. Quid de magnâ parte principum lo-
 "quar, qui in Romanis spem omnem dignitatis et fortunæ
 "posuerunt, et in eo, qui omnia apud Romanos potest?
 "Neque (Hercule!) istum mihi tantum fratri majori, sed
 "propè est, ut tibi quoque ipsi, regi et patri, præferant. 5
 "Iste enim est, cujus beneficio pœnam tibi senatus remisit,
 "qui nunc te ab armis Romanis protegit, qui tuam senectutem
 "obligatam et obnoxiam adolescentiæ suæ esse æquum
 "censet. Pro isto Romani stant, pro isto omnes urbes tuo
 "imperio liberatæ, pro isto Macedones, qui pace Romanâ 10
 "gaudent: mihi, præter te, pater, quid usquam aut spei aut
 "præsidii est?

XI. "Quò spectare illas literas ad te nunc missas
 "T. Quintii credis, quibus, et bene te consuluisse rebus
 "tuis, ait, quòd Demetrium Romam miseris, et hortatur, ut 15
 "iterum, et cum pluribus legatis et primoribus Macedo-
 "num, remittas eum? T. Quintius nunc est auctor omnium
 "rerum isti et magister. Eum sibi, te abdicato patre, in
 "locum tuum substituit. Illic ante omnia clandestina con-
 "cocta sunt consilia. Quærentur adjutores consiliis, quem 20
 "te plures, et principes Macedonum, cum isto mittere ju-
 "bet. Qui hinc integri et sinceri Romam eunt, Philip-
 "pum regem se habere credentes, imbuti illinc et infecti
 "Romanis delenimentis redeunt. Demetrius iis unus om-
 "nia est: eum jam regem, vivo patre, appellant. Hæc si 25
 "indignor, audiendum est statim, non ab aliis solum, sed
 "etiam a te, pater, cupiditatis regni crimen. Ego verò, si
 "in medio ponitur, non agnosco: quem enim suo loco mo-
 "veo, ut ipse in ejus locum succedam? Unus ante me
 "pater est: et, ut diu sit, Deos rogo. Superstes (et ita 30
 "sim, si merebor, ut ipse me esse velit) hæreditatem regni,
 "si pater tradet, accipiam. Cupit regnum, et quidem
 "sceleratè cupit, qui transcendere festinat ordinem ætatis,
 "naturæ, moris Macedonum, juris gentium. 'Obstat frater
 "major, ad quem jure, voluntate etiam patris, regnum 35
 "pertinet. Tollatur: non primus regnum fraternâ cæde
 "petiero. Pater senex, et filio solus orbatus, de se magis
 "timebit, quàm ut filii necem ulciscatur. Romani læta-
 "buntur, probabunt, defendent factum.' Hæ spes incer-
 "tæ, pater, sed non inanes sunt: ita enim se res habet: 40
 "periculum vitæ propellere a me potes, puniendo eos, qui
 "ad me interficiendum ferrum sumpserunt: si facinori eo-

“rum successerit, mortem meam idem tu persequi non poteris.”

XII. Postquam dicendi finem Perseus fecit, conjecti eorum, qui aderant, oculi in Demetrium sunt, velut confestim responsurus esset: deinde diu fuit silentium, quum perfusum fletu appareret omnibus loqui non posse. Tandem vicit dolorem ipsa necessitas, quum dicere juberent; atque ita orsus est: “Omnia, quæ reorum antea fuerant auxilia, pater, præoccupavit accusator. Simulatis lacrymis in alterius perniciem veras meas lacrymas suspectas tibi fecit. Quum ipse, ex quo ab Româ redii, per occulta cum suis colloquia dies noctesque insidietur; ultro mihi non insidiatoris modò, sed latronis manifesti et percussoris, speciem induit. Periculo suo te exterret, ut innoxio fratri per eumdem te maturet perniciem. Perfugium sibi nusquam gentium esse ait, ut ego ne apud te quidem quidquam spei reliquæ habeam. Circumventum, solum, inopem, invidiâ gratiæ externæ (quæ obest potius quàm prodest) onerat. Jam illud quàm accusatoriè, quòd noctis hujus crimen miscuit cum cæterâ insectatione vitæ meæ! ut et hoc, quod jam quale sit, scies, suspectum alio vitæ nostræ tenore faceret; et illam vanam criminationem spei, voluntatis, consiliorum meorum nocturno hoc ficto et composito argumento fulciret. Simul et illud quæsivit, ut repentina et minimè præparata accusatio videretur, quippe ex noctis hujus metu et tumultu repentino exorta. Oportuit autem, Perseu, si proditor ego patris regni que eram, si cum Romanis, si cum aliis inimicis patris, inieram consilia, non expectatam fabulam noctis hujus esse, sed prodicionis meæ antè me accusatum: si illa, separata ab hac, vana accusatio erat, invidiamque tuam adversus me magis quàm crimen meum indicatura, hodie quoque eam aut prætermitti, aut in aliud tempus differri; ut perspiceretur, utrùm ego tibi, an tu mihi, novo quidem et singulari genere odii, insidias fecisses. Ego tamen, quantum in hac subitâ perturbatione potero, separabo ea, quæ tu confudisti; et noctis hujus insidias, aut tuas aut meas, detegam. Occidendi sui consilium me inisse videri vult; ut scilicet, majore fratre sublato, cujus jure gentium, more Macedonum, tuo etiam, ut ait, judicio, regnum est futurum, ego, minor, in ejus, quem occidissem, succederem locum. Quid ergo illa sibi vult pars altera orationis, quâ Romanos a me

" cultos ait, atque eorum fiduciâ in spem regni me venisse ?
 " nam si et in Romanis tantum momenti esse credebam, ut,
 " quem vellent, imponerent Macedoniæ regem, et meæ tan-
 " tum apud eos gratiæ confidebam, quid opus parricidio
 " fuit ? An, ut cruentum fraternâ cæde diadema gererem ? 5
 " ut illis ipsis, apud quos aut verâ aut certè simulatâ probi-
 " tate partam gratiam habeo, si quam forte habeo, execrabi-
 " lis et invisus essem ? nisi T. Quintium credis, cujus vir-
 " tute et consiliis me nunc arguis regi, quum et ipse tali
 " pietate vivat cum fratre, mihi fraternæ cædis fuisse aucto- 10
 " rem. Idem non Romanorum solùm gratiam, sed Macedo-
 " num judicia, ac pæne omnium Deorum hominumque con-
 " sensum collegit, per quæ omnia se mihi parem in certa-
 " mine non futurum crediderit : idem, tamquam in aliis
 " omnibus rebus inferior essem, ad sceleris spem ultimam 15
 " confugisse me insimulat. Vis hanc formulam cognitionis
 " esse, ut, uter timuerit, ne alter dignior videretur regno, is
 " consilium opprimendi fratris cepisse iudicetur ?

XIII. " Exsequamur tamen quocumque modo conficti or-
 " dinem criminis. Pluribus modis se petitum criminatus 20
 " est, et omnes insidiarum vias in unum diem contulit.
 " Volui interdium eum, post lustrationem, quum concurrimus,
 " et quidem (si Diis placet) lustrationum die occidere :
 " volui, quum ad cœnam invitavi, veneno scilicet tollere :
 " volui, quum comissatum gladiis accincti me secuti sunt, 25
 " ferro interficere. Tempora quidem qualia sint ad parri-
 " cidium electa, vides : lusûs, convivii, comissationis. Quid ?
 " dies qualis ? quo lustratus exercitus, quo inter divisam
 " victimam, prælatis omnium, qui unquam fuere, Macedo-
 " niæ regum armis regiis, duo soli tua tegentes latera, pater, 30
 " prævecti sumus, et secutum est Macedonum agmen. Hoc
 " ego, etiam si quid antè admissem piaculo dignum, lus-
 " tratus et expiatus sacro, tum quum maximè in hostiam
 " itineri nostro circumdatam intuens, parricidium, venena,
 " gladios, in comissationem præparatos, volutabam in ani- 35
 " mo : ut quibus aliis deinde sacris contaminatam omni sce-
 " lere mentem expiarem ? Sed cæcus criminandi cupidita-
 " te animus, dum omnia suspecta efficere vult, aliud alio
 " confundit : nam, si veneno te inter cœnam tollere volui,
 " quid minùs aptum fuit, quàm pertinaci certamine et con- 40
 " cursu iratum te efficere, ut meritò (sicut fecisti) invitatus
 " ad cœnam abnueres ? Quum autem iratus negâsses,

“utrùm, ut placarem te, danda operâ fuit, ut aliam quære-
 “rem occasionem, quoniam semel venenum paraveram? an
 “ab illo consilio velut transiliendum ad aliud fuit, ut ferro
 “te, et quidem eo die, per speciem commissationis, occide-
 5 “rem? Quo deinde modo, si te metu mortis credebam
 “cœnam evitâsse meam, non ab eodem metu commissatio-
 “nem quoque evitaturum existimabam?

XIV. “Non est res, quâ erubescam, pater, si die festo
 “inter æquales largiore vino sum usus> tu quoque, velim,
 10 “inquiras, quâ lætitiâ, quo lusu apud me celebratum hester-
 “num convivium sit, illo etiam (pravo forsitan) gaudio pro-
 “vehente, quòd in juvenali armorum certamine pars nostra
 “non inferior fuerat. Miseria hæc et metus crapulam fa-
 “cile excusserunt; quæ si non intervenissent, insidiatores
 15 “nos sopiti jaceremus. Si domum tuam expugnaturus,
 “captâ domo, dominum interfecturus eram, non temperâs-
 “sem vino in unum diem? non milites abstinuisssem meos?
 “Et, ne ego me solus nimîâ simplicitate tuear, ipse quoque
 “minimè malus ac suspicax frater, ‘Nihil aliud scio,’ in-
 20 “quit, ‘nihil arguo, nisi quòd cum ferro commissatum vene-
 “runt.’ Si quæram, unde id ipsum scieris, necesse erit
 “te fateri, aut speculatorum tuorum plenam domum fuisse
 “meam, aut illos ita apertè sumpsisse ferrum, ut omnes
 “viderent. Et, ne quid ipse aut priùs inquisisse, aut nunc
 25 “criminosè argumentari videretur, te quærere ex iis, quos
 “nominâsset, jubebat, an ferrum habuissent; ut, tamquam
 “in re dubiâ, quum id quæsissem quod ipsi fatentur, pro
 “convictis haberentur. Quin tu illud quæri jubes, num
 “tui occidendi causâ ferrum sumpserint? num me auctore
 30 “et sciente? Hoc enim videri vis, non illud, quod faten-
 “tur, et palàm est, et sui se tuendi causâ sumpsisse dicunt.
 “Rectè an perperam fecerint, ipsi sui facti rationem red-
 “dent. Meam causam, quæ nihil eo facto contingitur, ne
 “miscueris; aut explica, utrùm apertè an clam te aggressu-
 35 “ri fuerimus. Si apertè, cur non omnes ferrum habui-
 “mus? cur nemo præter eos, qui tuum speculatorem pul-
 “sârunt? si clam, quis ordo consilii fuit? Convivio soluto,
 “quum commissator ego discessissem, quatuor substitissent,
 “ut sopitum te aggredierentur? quomodo fefellissent, et
 40 “alieni, et mei, et maximè suspecti, quia paulò antè in rixâ
 “fuerant? quomodo autem, trucidato te, ipsi evasuri fue-
 “rint? quatuor gladiis domus tua capi et expugnari potuit?

XV. "Quin tu, omissâ istâ nocturnâ fabulâ, ad id quod
 "doles, quod [invidiam] urit, reverteris? 'Cur usquam
 "regni tui mentio fit, Demetri? cur dignior patris fortunæ
 "successor quibusdam videris, quàm ego? cur spem me-
 "am, quæ, si tu non esses, certa erat, dubiam et sollicitam 5
 "facis?' Hæc sentit Perseus, etsi non dicit: hæc istum
 "inimicum, hæc accusatorem faciunt: hæc domum, hæc
 "regnum tuum, criminibus et suspicionibus replent. Ego
 "autem, pater, quemadmodum nec nunc sperare regnum,
 "nec ambigere unquam de eo forsitan debeam, quia minor 10
 "sum, quia tu me majori cedere vis; sic illud nec debui
 "facere, nec debeo, ut indignus [te patre,] indignus omni-
 "bus videar: id enim vitiis meis, non cedendo, cui jus fas-
 "que est, non modestiâ, consequar. Romanos objicis mihi;
 "et ea, quæ gloriæ esse debent, in crimen vertis. Ego, 15
 "nec obses Romanis ut traderer, nec ut legatus mitterer
 "Romanæ, petii: a te missus ire non recusavi: utroque
 "tempore ita me gessi, ne tibi pudori, ne regno tuo, ne
 "genti Macedonum essem. Itaque mihi cum Romanis
 "amicitiæ causa tu fuisti, pater. Quoad tecum illis pax 20
 "manebit, mecum quoque gratia erit: si bellum esse cœ-
 "perit, qui obses, qui legatus pro patre non inutilis fui, idem
 "hostis illis acerrimus ero. Nec hodie, ut prosit mihi
 "gratia Romanorum, postulo; ne obsit, tantum deprecor:
 "nec in bello cœpit, nec ad bellum reservatur. Pacis pig- 25
 "nus fui; ad pacem retinendam legatus missus sum: neu-
 "tra res mihi nec gloriæ nec crimini sit. Ego, si quid
 "impiè in te, pater, si quid sceleratè in fratrem admisi, nul-
 "lam deprecor pœnam: si innocens sum, ne invidiâ confla-
 "grem, quum crimine non possim, deprecor. Non hodie me 30
 "primùm frater accusat; sed hodie primùm apertè, nullo
 "meo in se merito. Si mihi pater succenseret, te majorem
 "fratrem pro minore deprecari oportebat, te adolescentiæ,
 "te errori, veniam impetrare: in eo, ubi præsidium esse
 "oportebat, ibi exitium est. E convivio et comissionibus 35
 "propè semisomnus raptus sum ad causam parricidii dicen-
 "dam; sine advocatis, sine patronis, ipse pro me dicere
 "cogor. Si pro alio dicendum esset, tempus ad meditan-
 "dum et componendam orationem sumpsissem, quum quid
 "aliud, quàm ingenii famâ, periclitarer? Ignarus, quid ar- 40
 "cessitum essem; te iratum et jubentem dicere causam, fra-
 "trem accusantem audiivi. Ille diu antè præparatâ, medi-
 "tatâ, in me oratione est usus: ego id tantum temporis,

“quo accusatus sum, ad cognoscendum, quid ageretur, habui. Utrum momento illo horæ accusatorem audirem? an defensionem meditarer? Attonitus repentino atque inopinato malo, vix, quid objiceretur, intelligere potui; ne-
 5 “dum satis sciam, quo modo me tuear. Quid mihi spei esset, nisi patrem iudicem haberem? apud quem etiamsi caritate a fratre maiore vincor, misericordiâ certè reus vinci non debeo. Ego enim, ut me mihi tibi que serves, precor: ille, ut me in securitatem suam occidas, postulat.
 10 “Quid eum, quum regnum ei tradideris, facturum credis in me esse, qui jam nunc sanguine meo sibi indulgeri æquum censet?”

XVI. Dicenti hæc lacrymæ simul spiritum et vocem intercluserunt. Philippus, submotis iis, paulisper collocutus
 15 cum amicis, pronuntiavit, “Non verbis se, nec unius horæ disceptatione, causam eorum dijudicaturum, sed inquirendo in utriusque vitam, mores, et dicta factaque in magnis parvisque rebus observando:” ut omnibus appareret, noctis proximæ crimen facilè revictum; suspectam nimiam cum
 20 Romanis Demetrii grâtiâ esse. Hæc, vivo Philippo, velut semina jacta sunt Macedonici belli, quod maximè cum Perseo gerendum erat.

XXIV. Demetrium iterum ad patrem accusavit Perseus.
 Nihil tamen palàm gravius pronuntiatum de eo
 est, ut dolo potius interficeretur. Ab Thessalonice
 1 Demetriadem ipsi quum iter esset, Astræum Pæoniæ Demetrium mittit cum eodem comite Didâ, Perseum Amphipolim,
 ad obsides Thracum accipiendos. Digredienti ab se Didæ
 20 mandata dedisse dicitur de filio occidendo. Sacrificium ab Didâ seu institutum, seu simulatum est; ad quod celebrandum invitatus Demetrius ab Astræo Heracleam venit. In eâ cœnâ dicitur venenum datum. Poculo epoto, extemplo sensit: et mox coortis doloribus, relicto convivio, quum in cubiculum recepisset sese, crudelitatem patris conquerens,
 35 parricidium fratris, ac Didæ scelus incusans, torquebatur. Intromissi deinde Thyrsis quidam Stuberæus et Beræus Alexander, injectis tapetibus in caput faucesque, spiritum intercluserunt. Ita innoxius adolescens, quum in eo ne simplici quidem genere mortis contenti inimici fuissent,
 40 interficitur.

NOTES.

N. B. In the *Text*, the words included in brackets [] are either regarded as spurious or doubtful, or for some other reason are the subject of disagreement among critics. In the *Notes*, quotations are marked in the usual way by double inverted commas; and single commas inclose whatever is intended to be a translation.

- | | | |
|-------|--|-------------|
| Line. | <p>1. <i>Operæ pretium</i>] i. e. <i>opus utile</i>, 'a thing worth the while.' This Preface happens to begin with the first four feet of a hexameter verse, and is cited by Quintilian (lib. ix. c. 4.) as a faulty use of poetic numbers in a prose composition.</p> <p>4. <i>Rem</i>] referred by some to <i>res populi Romani</i>; 'aware that the matter is remote in time, and has often been treated.' Others refer <i>rem</i> to <i>perscribere res populi Romani</i>; 'a thing that has long since and often been done.' Others, again, refer <i>rem</i> to <i>Facturusne operæ pretium</i>, etc.; 'as I observe it is an old and common custom among writers <i>dicere se operæ pretium facturos</i>, each new writer believing he shall surpass his predecessors either in matter or style.'</p> <p>8. <i>Pro virili parte</i>] by some understood as <i>pro viribus</i>, 'to the utmost of my ability'; but <i>virilis pars</i> or <i>portio</i> was a law phrase, signifying that portion of an inheritance distributed <i>viritim</i>, which fell to each of the heirs, and hence was used for 'share,' 'participation,' in general. 'That I also have done my share' or 'borne my part in recording the exploits,' etc.</p> <p>9. <i>Scriptorum turba</i>] Many of whom are afterwards named by Livy; but hardly any thing remains of them except a part of Polybius (in Greek.)</p> <p>13. <i>Magnitudine labore</i>] In the same sense, Livy (lib. vii. c. 29.) has <i>magnitudo quæ vix sustinetur</i>, speaking of the Roman empire. So Horace (Odes, I. ix. 3.) describes the woods laden with snow as <i>laborantes</i>; and Ovid (Met. ii. 296.) applies the same word to Atlas supporting the heavens.</p> <p>22. <i>Ante conditam condendamve</i>] 'before the city was begun to be built, or the design of building it was formed' by Romulus. <i>Condendam</i> here refers to the time of the transactions that gave occasion to the building of it, as, page 51, line 32, <i>principia condendi hujus operis</i> refers to what preceded the building of the temple there spoken of, after it was designed to be built, and before it was actually begun.</p> <p>3. <i>Et</i>] This conjunction, as well as <i>que</i>, is often used by Livy to connect two words or clauses, of which the latter is merely explanatory of the former, and means the same thing. Thus <i>ad Deos referre auctores</i> here shows what is meant by <i>consecrare origines</i>.</p> <p>3. <i>Ea</i>] 'that, such, so great.'</p> <p>8. <i>Mihi</i>] is not without force here, intimating the author's own opinion, and connecting this sentence with the preceding. 'These and similar matters I shall not much insist on; but I would particularly direct the attention of every one,' etc. <i>Mihi, tibi</i>, etc. are seldom or never mere expletives, but serve at least to give liveliness to the discourse.</p> <p>12. <i>Desidentes</i>] 'sinking.' This figure, taken from a building, the foundations of which are gradually giving way, is followed out in <i>magis magisque lapsi sint</i>, 'incline more and more,' and <i>tre præcipites</i>, 'fall headlong.'</p> | Page.
3. |
|-------|--|-------------|

4. 20. *Nulla — nec*] Two negatives, in Latin, generally affirm. Here they strengthen the negation.
 22. *Nec in quam civitatem*] for *Nec fuit civitas in quam*.
 29. *Initio — ordiendas rei*] A pleonasm, which figure is common in Livy.
 13. *Potius — libentius*, in the next sentence, furnish another example of it.
5. 13. *Majora initia rerum*] By enallage for *majorum initia rerum*. This figure, also, abounds in Livy; e. g. (page 7, line 42,) *ad justum cursum amnis*, for *ad justum cursum*; (p. 12. l. 30.) *violati hospitii fœdus*, for *violatum hospitii fœdus*.
7. 7. *Dorso*] i. e. *ab situ urbis porrectas in dorso, scilicet montis*.
 35. *Secundum Deorum opes*] i. e. *post Deorum imperium*.
 41. *Forte quiddam divinitus*] as if *forte quiddam divinâ*, like *θετα ριτι ρεχθ*, an expression found more than once in Plutarch. Some would insert *an* before *divinitus*, which would thus be contrasted with *forte*.
 42. *Justi*] See note, page 5, line 13.
8. 20. *Hoc*] The *Lupercal* continued to be celebrated in the time of Livy.
 26. *Quem*] referring to *Pana*.
 29. *Utro*] in the sense of *præterea, insuper*.
 42. *Eodem pervenit*] 'arrived at the same hope,' as *Faustulus*. Some for *eodem* read *ed demum*.
9. 13. *Agmine*] Virgil also uses *agmen* when speaking of only two moving together. "*Illi [duo angues] agmine certo Laocœonta petunt.*" *Æneid*, ii. 212.
 27. *Templa*] For an account of the rites of Augury, see Adam's *Roman Antiquities*, finding the subjects *Augures* and *Templa* by means of the 'Latin Index' at the end of the volume.
 31. *Tempore — præcepto*] "*Quòd tempore præcepissent seu prius habuissent augurium, regnum trahebant ad se et ducem suum, Remum; sibi vindicabant jus imperii.*"
 32. *Altercatione*] Observe the gradation, *altercatio, ira, cædes*.
 39. *Muniit*] "*Habitationi aptum commodumque fecit, ædificiis moenibusque instruxit. Ea hîc vis est verbi munire.*"
10. 22. *Miraculo literarum*] "*Namque literarum usum e Græciâ secum ferens Italos docuerat.*"
 39. *Potitii — Pinarii*] See Adam's *Roman Antiquities*.
11. 9. *Habitu*] "*Habitus est hîc qualitas et forma corporis externa; cultus ac splendor, qui ad ornandam insigniter personam quomocunque pertinent.*"
 18. *Munitionibus*] i. e. *ædificiis ac muris*. See note, p. 9, l. 39.
 19. *Quàm ad id quod tum hominum erat*] Elegantly for *quàm ad præsentem hominum multitudinem*.
 20. *Vana*] "*Vanum est id quod plus habet in specie quàm in re.*"
 24. *Locum, qui — est*] This passage, of which there are various readings, is obscure, and has been interpreted in different ways. Some, placing a comma after *septus*, explain it by this paraphrase; *Qui nunc septus est, et ita situs, ut qui a Capitolio in eum descendere velint, ad utrumque latus lucum habent*. Or, placing a comma after *descendentibus*, the sense will be, *Qui nunc septus est, ne quis in eum descendat, et Inter Duos Lucos appellatur*. This latter meaning, according to which the words *Inter Duos Lucos* are considered as one proper name, is confirmed by Dionysius of Halicarnassus, who, in his account of the same subject, says, that the place was called *μεθξύον δύοῖν ὄρυγῶν*, which is equivalent to *Inter Duos Lucos*, 'The Pass of the Two Groves.' Doering gives still another interpretation, which, he thinks, frees the passage from all difficulty; *Qui nunc eorum causâ, qui de illo in planitiem descendunt, ab utraq; parte inter duos lucos septus est; or Ubi nunc homines per viam, inter duos lucos septam, descendunt*.
 27. *Roboris*] construe this word after *primum*.
 28. *Consilium — viribus parat*] i. e. *vires consilio temperare studet*. So Horace (*Odes*, III. iv. 65.), "*Vis consilii expert mole ruit sua.*"
 30. *Soli centum*] "*Ob personam, gravitatem, prudentiam.*"

31. *Patres*] "*Patres dicebantur, quoniam a plebe tanquam patres venerandi, plebs verò ab iis tanquam a patribus tutanda erat. Hinc etiam ab hac appellatione patrociniū et patrocinari descendunt.*" 11.

30. *Violati hospitii fœdus*] *Violati* for *violatum*. See note, p. 5. l. 13 12.

31. *Fas ac fidem*] "*Fas* refertur ad Deum, cujus solenne visuri convenissent; *fides* refertur ad Romanos, quibus credidissent Sabini."

12. *Nomen*] used by Livy for *populus*, much in the same way as we use 13.
denomination for *sect*, when we speak of the *Lutheran denomination*, etc.

34. *Per occasionem ac solitudinem*] i. e. *per occasionem solitudinis, opportune per solitudinem*.

2. *Nomina darent*] *Nomen dare*, in reference to a colony, the army, or 14.
the navy, signifies 'to enlist.'

20. *Tamen*] refers to the preceding sentence. 'Be it as it may, yet,' etc.

41. *Primores*] 'the front rank'; corresponding to the Greek *πρωτεύους*.

42. *Princeps*] i. e. *primus*.

21. *Nepotum — liberum progeniem*] for *nepotes* and *liberos*, simply; the 15.
genitives having here the force of explanatory epithets.

22. *Inter vos*] Similar changes from the third person to the first and second (from *oblique* to *direct* discourse, as it is called,) and the contrary, are not uncommon in the best ancient writers. In English it is necessary to give notice of the change by *said they*, or some such phrase.

14. *Occupant bellum facere*] *Occupant* refers to *priusquam*. 'Are before- 16.
hand with them in making war.' *Occupare*, 'to anticipate,' is again used,
p. 30. l. 41.

22. *Locis circa densa obsita virgulta obscuris*] Scarcely any passage in Livy has more puzzled commentators than this. Some regard it as corrupt, though ancient copies, both manuscript and printed, agree in the reading above given.

Of those who consider the text as sound, some think *densa* is used adverbially for *dense* (as in Virgil, *Georgics*, ii. 275. *Dense sere*), and qualifies *obsita*: some make *densa* and *obsita* both agree with *virgulta*, and interpret *obsita* by *adsita*, *adjacentia*: and some write *ob sita* as two words, either placing a comma after *circa*, thus *locis circa, densa ob sita virgulta obscuris*, or, without a comma, construing as if, *ob circa densa sita virgulta*. To those of the above modes in which *obsita* is written as one word, it is objected, that, in its usual sense of 'set thick with,' 'overgrown or covered with,' it always agrees with the thing covered, and not with that which covers; thus *loca obsita virgultis* is a proper expression, but not so *virgulta obsita locis*: while the interpretation of *obsita* by *adjacentia* is not warranted by a single example. It has also been objected that the construction, which occurs in the above modes, of two adjectives before one substantive, is harsh and unusual; but examples sufficient to justify this are found in Livy, as well as other authors, e. g. *curulis regia sella, speciosus ultimus dies*, etc.

Those who think the text corrupt are no less at variance with each other as to the manner of restoring it. One reading proposed is *locis circa denso obsito virgulto obscuris*, another, *dense obsito virgulto*, (both of which are open to the objection mentioned above, of applying *obsito* to the wrong object); another, *partem militum locis circa denso obsitis virgulto obscuram*. A fourth reforms the passage by leaving out *obsita*, as a gloss (or explanatory word) in the margin of the manuscript, which by accident came into the text; while a fifth, and the happiest emendation of all, is by Heinsius; *locis circa denso obsitis virgulto ac obscuris*.

This note, which is chiefly a mere abstract of the accumulated annotations on the passage in Drakenborch's edition of Livy (omitting a long array of citations and the names of a multitude of critics), is here placed before the young student as a specimen of the sort of apparatus which accompanies a copious *variorum* edition of an ancient classic.

Drakenborch mentions the opinion of a learned friend of his, that the common reading may be defended, and the whole difficulty done away, by considering *virgulta* as a feminine noun of the first declension in the ablative

16. case, and *densè* as agreeing with it. But the only authority he cites for *virgula* in this form is Lutatius or Lactantius, a grammarian of the fourth century, and to him Drakenborch will allow no weight against the usage of Livy, who uniformly in other places has this noun in the neuter, the only form, it is said, in which it is used by the earlier and purer writers. Bailey, however, in his supplement to the Lexicon of Forcellinus, cites Columella as using *virgulas* in the accusative. Columella's authority could not be set aside on the same grounds; but the *s* is not found in all good editions.
18. 3. *Gravis* — *auctor*] “*Quamvis Proculus Julius rem magnam, et quæ vix fidem inventura videbatur, nunciaret, erat tamen auctor gravis, i. e. nuntius multæ auctoritatis, cui populus nuntianti credebatur.*” *Lewis auctor* in an opposite sense, coupled with *nec satis fidus*, is also used by Livy, lib. v. c. 15.
- 42 *Auctores ferebant*] ‘should approve.’
19. 1. *Vi ademptâ*] The act of the senate becoming nugatory, because their approval is given beforehand, *prius auctores sunt, quàm, etc.*
18. *Quæ fama, etc.*] *Quâ famâ in Sabinos* is a reading adopted by some, *perlata* being understood, and *famâ in Sabinos* being considered as an elliptical expression of the same sort with *sons ex opaco specu*, p. 21. l. 34., where *profluens* is understood. In the same way as this would mean ‘foreign reputation,’ Tacitus (Ann. xi. 6.) uses the phrase *famam in posteros*, for ‘posthumous fame.’ If *quæ* be retained, *penetrare potuisset* may be supplied: or, making *excivisset* agree with *fama*, Gronovius’s explanation may be received; “‘*Quæ tanta tum temporis alicui poterat contingere nominis fama, inter populos dissociabiles et proxima quæque ignorantes, ut ob eam vocaretur ex Magnâ Græciâ in Sabinos ad descendî cupidum? et si contigisset fama, quo eadem sermonis commercio, quum nullum esset, id effecisset?*’ *Famam* eleganter dicit *excire cum* qui ob famam evocatur.”
35. *Augur ad lævam, etc.*] See Adam’s Rom. Antiq. under *Augures*.
20. 7. *Eam*] sc. *urbem*. A pleonastic repetition after a parenthetical clause.
10. *Janum*] i. e. *Jani templum*.
11. *Argiletum*] A *vicus*, ‘district,’ or ‘ward’ of Rome, divided into *nummum* and *inum*, by the city wall, the former being *within* and the latter *without*.
27. *In duodecim menses describit annum*] The solar year, as measured by the revolution of the earth round the sun, or by the apparent revolution of the sun about the earth (i. e. *annus qui solstitiali circumagitur orbe*), consists of 365½ days (neglecting odd minutes and seconds, which the calendar of Numa also disregarded.) The lunar year is 354 days, being made up of 12 revolutions of the moon about the earth (or 12 months), each consisting of 29½ days (*quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet*.) There is, then, a difference of 11½ days between a solar and a lunar year. Supposing, therefore, the sun and moon to set out from the same point in the heavens, when the sun had returned to that point (or *meta*), the moon, having finished 12 complete revolutions, would now be performing the 13th, and would require 11½ days to arrive at the point from which she set out with the sun. Thus the lunar year would be constantly falling behind the solar, and the names of the months, or portions of the lunar year, would cease to be associated with the several seasons, as these depend on the sun, i. e. the solar year. To keep, therefore, the lunar years adjusted to the solar, so that nearly the same months shall always be in the same seasons, it is necessary from time to time to *intercalate* or insert (*intercalare, interponere*) a certain number of days in the calendar of the lunar years. This Livy informs us that Numa did, (*intercalariibus mensibus interponendis*) in such a way, that at the end of 24 years he had inserted days enough to amount to the difference between that number of solar and of lunar years (*plenis annorum omnium spatiis*), so that the sun and moon were again together at that point of the heavens or of the sun’s path at which this series of years began, and solar time again agreed with lunar at this point (*ut dies congruerent ad metam eandem solis, unde orsi essent*). This interval between one agreement of

solar with lunar time, and another, is called a *cycle*. Numa is said to have made up his *cycle* of 24 years thus: dividing it into three periods of 8 solar years, he gained in each period $8 \times 11\frac{1}{4} = 90$ days, which distributing into 4 intercalary months (viz. two of 22 days each, and two of 23 days each) he inserted one of these (a short and a long one alternately) every second year after the 23d day of February. But as he made the lunar year to consist of 355 days (instead of 354) in order to have an *odd* number, which was considered as a fortunate number, he was thus intercalating 24 days. In the third period of 8 years, therefore, he had, instead of 90, only 66 days to insert, which he did in three intercalary months of 22 days each. Though Numa's cycle was afterwards disused, yet the *principle of cycles and intercalation* is the same in all subsequent reforms of the calendar.

33. *Nefastos dies fastosque*] For the origin and meaning of these terms, see Adam's Roman Antiquities, under *Prætores*.

5. *Salios*] See Roman Antiquities, under *Salii* and *Ancile*.

20. *Susciperentur atque curarentur*] "*Suscipere prodigium* est, judicare eventum quendam extraordinarium esse, pro *prodigio* habendum, id est, pro re, per quam Dii aliquid indicare vellent hominibus. Non enim quivis eventus extraordinarius prodigium erat. At *curare* vel *procurare prodigium* idem est ac *expiare*, seu ea facere, quæ pertinent ad expiationem alicujus piaculi et ad placanda numina, quorum ira animadvertitur ex prodigio."

27. *Proximo—metu*] "*Fides* scilicet et jusjurandum in regendâ civitate *primum* quasi locum, *metus* verò legum et poenarum *secundum* vel *proximum* locum habebat."

34. *Ex opaco specu fons*] See note, p. 19. l. 18.

37. *Soli Fidei*] Some critics reject *soli* from the text; and those who keep it, explain it in different ways, among which are, 1. 'To Faith alone,' whereas the grove was dedicated to the muses *jointly*. 2. "*Et soli Fidei*, præ cæteris Diis Deabusque omnibus, quia, ut antè dictum est, jurejurando et *fide* imprimis civitatem regendam censebat, *solemne* instituit, i. e. *sacra solenni* et *singulari* quodam more celebranda instituit."

10. *Auctores*] See note, p. 18. l. 42.

7. *Orsum*] sc. "poenas expetere, ab ipso capite, ab ipso rege."

10. *Ducit*] "absolutè ponitur pro *exercitum ducit*."

19. *Chluthium*] "*Supplendum hic dicentem, vel præ se ferre, quod statim sequitur*."

11. *Fecialis*] For an explanation of the terms used in the account of this ceremony, consult Roman Antiquities, article *Feciales*.

21. *Fu*] This verb agrees with *pater patratus*.

26. *Utique*] *Que* is here a copulative; 'and as.'

5. *Publicum*] *Sed* is understood before this word, an ellipsis frequently used by Livy in similar constructions.

11. *Anceps*] i. e. "utrinque facta."

14. *Immaturo*] 'unseasonable.'

19. *Vanum*] i. e. *instabile*.

30. *Ad confluentes*] sc. *amnes, Anienem et Tiberim*.

41. *Esse*] sc. *cœpit*, which in historical writings is commonly to be supplied before an infinitive used without a finite verb expressed.

11. *Coloni additi Romanis*] When a Roman colony was established at any place, the original inhabitants of that place were often taken in as a part of it, as was the case with the colony at *Fidenæ*.

10. *Civitatem*] i. e. *jus civitatis*, according to a frequent use of the term.

28. *Legum humanarum*] i. e. "sensûs quo regi debent homines, humanitatis."

2. *Raptim, quibus, etc.*] for "*raptim* iis, quæ quisque poterat efferre, *elatis*," the relative *quibus* elegantly agreeing with the antecedent in case, after the Greek idiom, though *efferre* regularly governs the accusative.

19. *Templum*] The *curia* was so called because it was consecrated by augury. Thus Cicero calls the senate-house *templum publici consilii*.

30. 41. *Occupat — transire*] See note, p. 16. l. 14.
31. 11. *Vocem, etc.*] sc. *monentem, ut, etc.*
 18. *Quandoque*] i. e. *quandocumque*.
 33. *Operatum*] The supine, implying end or design.
32. 4. *Cætera*] In the accusative, by a Greek construction, *secundum* or *quoad* being understood. 'In other respects.'
 5. *Antiquissimum*] i. e. *primum et gravissimum, optimum factu*. By the same natural figure, *πρεσβυτερον* is used in a similar sense in several Greek authors.
 10. *Abiturum*] i. e. *transiturum*. Thus Ovid (Heroid. xv. 83.) has, "*Sive abeunt studia in mores.*"
 33. *Stris*] for *siveris*.
 34. *Quicumque*] sc. *apud eum, quicumque*.
33. 2. *Rerum, litium, causarum*] governed by *causâ, gratiâ, or ergô*, understood.
 3. *Conditum*] i. e. *pactus est, constituit, convenit*, referring to a former treaty made in the reign of Tullus.
 3. *Quiritium*] governed by *populi*, as it would appear from lines 15 and 16 on this page. *Quirites* is sometimes, however, put in apposition with *populus*, the phrases *populus Romanus Quirites* and *populus Romanus et Quirites* being also used. For the origin of the term, as applied to the Romans, see page 15, lines 29, etc.
34. 3. *Ad Murciæ*] sc. *adom*. According to Pliny, *Murcia* is a name of *Venus*, derived from *myrtus*, which was sacred to her.
 8. *A planioribus aditu locis*] i. e. "*adversus loca planiora, a quibus aditus ad urbem patebat.*" *Aditu* is a supine here.
 33. *Ea quæ inuenerisset*] i. e. "*ea, quæ per conjugium adepta erat;*" 'the condition into which she married.'
35. 29. *Ambitiosè*] Remark the primitive meaning of *ambitio*, as derived from *ambire*, 'to go about among the people, conciliating their favor'; hence, 'to practise popular arts in order to gain influence,' 'to be fond of popularity'; and finally, 'to love and seek distinction and power, in general.'
36. 6. *Minorum gentium*] 'of younger families,' i. e. 'of the second rank.' Hence is borrowed the appellation of the subordinate deities, *Dii minorum gentium*.
 12. *Spectacula*] 'Seats or boxes,' from which to view the entertainment.
37. 14. *Impacta publicis, etc.*] Some punctuate thus, *et pleraque in ratibus, impacta publicis quum hærerent*, and explain *impacta* by *adacta, illisa*.
 19. *Insignem — fecere*] 'signified,' 'made known.'
38. 24. *Reges*] i. e. *regem et reginam*.
 32. *Materiem*] Elegantly applied to natural qualities or parts, to be *fashioned* by education.
 35. *Ad magnæ fortunæ cultum*] i. e. "*ad magnam fortunam eâ, quæ decet, dignitate tuendam.*"
39. 14. *Non modò*] for *non modò non*.
 25. *Quia*] Some critics would reject this word from the text, but it may be construed thus; *Sed eos stimulabat et injuriæ dolor — et quia gravior ulior cædis rex erat, — tum* (i. e. *præterea*) *quia videbatur, etc.* *Et — et* correspond to each other in the usual way, the member of the sentence *et quia, etc.* serving as the nominative to *stimulabat* understood.
40. 17. *Ad Jovis Statoris*] See note, p. 34. l. 3.
 28. *Tum demum palam facto*] sc. *regem esse mortuum*, the neuter participle being put in the ablative absolute with part of a sentence instead of a noun, as is not uncommon in our author. This may be rendered, 'It having at length transpired that the king was dead.' But let it be observed that *to transpire* can be used with propriety only in the sense of 'to escape from secrecy to notice'; though ignorant or careless writers sometimes employ it as merely synonymous with 'to happen,' 'to come to pass,' disregarding the peculiar force of the term.
41. 3. *Periclitaretur*] 'should make trial of'; according to the primary sense of *periculum*, 'trial,' 'experiment.'

7. *Censum*] *Census*, in modern usage, has dropped its primary import of a 41.
valuation of property, and a registering of the whole people, distributed into
classes founded on this valuation; and now means a simple enumeration of
the inhabitants of a country, in classes founded on other circumstances.

12. *Centum millium*] governed by *censum*.

12. *Æris*] i. e. *assium æris*.

13. *Centurias*] here used for an indefinite number, without regard to its
primitive meaning as derived from *centum*.

39. *Quibus*] i. e. "*et viduæ attributæ sunt*, sc. equitibus, quæ penderent
in annos singulos bina millia æris, quibus, sc. binis millibus, equos alerent
equites. Non autem sic intelligendum est, quasi a singulis viduis hæc bina
millia data essent, sed omnes viduæ tributum conferebant, ex quo singulis
equitibus bina millia dabantur." Some propose, instead of *quibus*, to read
quæ, in the sense of *ut ita*, or *quâ ratione*.

36. *Ferre*] sc. *rogationem*, which is frequently thus understood after 43.
ferre.

41. *Patris imago*] i. e. *nobilitas tua*. See Adam's Roman Antiquities, 44.
under *Nobiles*.

13. *Regis criminibus*] i. e. *criminando regem*. 45.

20. *Esset*] sc. *ipsis*.

21. *Ultimâ*] i. e. *infimâ*.

13. *Dianium*] i. e. *templum seu sacellum Dianæ*; after the Greek manner 46.
of using *Ἡρακλείον* for 'the Temple of Hercules,' etc.

15. *Ei Mamiliô*] A pleonastic repetition. See note, p. 20. l. 7. 47.

32. *Quod*] sc. *imperium*. *Ei* is understood after *crediderint*.

5. *Novantem res*] 'Plotting or attempting a revolution'; corresponding to 49.
the Greek, *νῶνεντις ἔσθρα*.

23. *Secretum*] i. e. *separatum*.

27. *Nec — prāvus*] So Ovid (*Fast.* ii. 688.)

"Ultima Tarquinius Romanæ gentis habebat

Regna; vir injustus, fortis ad arma tamen."

Compare with Livy's account of the Tarquins, that given by Ovid in his
Fasti, book ii. lines 685—852.

23. *Degeneratum*] i. e. "*nisi id, quod in aliis ab eo degeneratum esset*;"
'his degeneracy in other respects.' Livy is fond of using the participle in
the neuter gender substantively, in this way, when it denotes the *cause* of any
thing. Thus, *tentatum*, 'an attempt'; *præsumptum*, 'a proclamation.'

17. *Juxta atque*] i. e. *cœquè ac*. 51.

31. *Inter principia condendi*] See note, p. 3. l. 22.

5. *Fabio*] i. e. Fabius Pictor, the historian. See p. 42. l. 24. 52.

9. *Et nullius, etc.*] sc. *et non exsuperaturam fundamenta nullius ope-
ris, ne horum quidem operum magnificentia*, i. e. *operum magnificorum quæ
nunc sunt*. Others regard *nullius* as agreeing with *magnificentia*; 'more
than sufficient for the most magnificent foundation even of our modern
edifices.'

18. *Cloacamque maximam*] This was begun by Tarquinius Priscus (see
p. 38. l. 17.), and, after the lapse of about twenty-four centuries, a portion
of it yet remains entire, one of the most striking monuments of the mag-
nificence of ancient Rome, and of the superiority, in some respects, of the
architecture of those early ages, over that of modern times. It is a sub-
terranean canal, arched at the top, and built of hewn stones, kept together by
their own weight without cement, each stone being from 4 to 5 feet long and
from 2 to 3 thick. The mouth of this drain, where it enters the Tiber, is
still in good preservation, and is visible when the river is low. The shore
on each side of it is faced with a solid wall more than 40 feet thick (called
the *Pulchrum Litus*), and the arch of the *cloaca*, as it passes through this
wall, consists of three courses of stones. The passage for the distance of
more than 500 paces from the river is nearly 30 feet high and about 13
wide, being here enlarged to admit the confluence of other drains. The
massive strength and perfect neatness of the masonry are the wonder of

52. architects. The *Cloaca Maxima* is no longer *receptaculum omnium purgamentorum urbis*, but is the channel through which pass off several little brooks from the purest and most wholesome springs in Rome.
38. *Interfectum*] agreeing with the nearest substantive *fratrem*, but referring equally to *primores*.
41. *Ex industria factus ad imitationem stultitiæ*] So Ovid, "*Brutus erat stulti sapiens imitator*." See note, p. 49. l. 27.
53. 5. *Cavato ad id*] i. e. "*cavato ut esset aurei baculi theca et receptaculum*."
39. *Spectatissimum*] *Spectatus* means 'tried by the application of a test, as metals, &c.; 'proved by experiment' *Id spectatissimum sit*, 'that must be most unexceptionable proof.'
54. 4. *In medio adium*] i. e. in the *atrium*, or central court of the house, around which were the various rooms for particular purposes. See Rom. Antiq. That this branch of housewifery was practised in the court, appears from Asconius on Cicero (*Pro Milone*, c. 5.) "*Telæ ex vetere more in atrio texebantur*."
35. *Sati'n' salvæ*] i. e. *Satisne salvæ?* sc. *res*. 'Is all well?'
55. 7. *Eum*] See note, p. 20. l. 7.
28. *Pari præsidio relicto*] Some understand *pari* to imply equality with the number that proceeded to Rome, and others to mean '*equal* to the defence of the place,' 'leaving an adequate guard at Collatia.' But this use of *pari* is without other authority; and Gronovius suggests as an emendation of the text, *Inde pars præsidio relicti Collatiæ, ad portas custodibus datis, etc.* *Pars* is actually found in one manuscript.
29. *Regibus*] See note, p. 38. l. 24.
33. *Haud temerè esse*] i. e. *rem gravem esse*.
40. *Tricipitini*] *Spurius Lucretius Tricipitinus*, the name of her father.
56. 7. *Subjicit*] i. e. 'naturally suggests to one on the spot.'
58. 8. *Pessimo publico*] i. e. *maximo reipublicæ damno*. *Pessimum* is here used substantively for *res pessima, maximum malum*, in the same manner as *bonum* and *malum* in the phrases, *bono publico, malo suo*, etc.
12. *Inviolati templi*] The asylum opened by Romulus.
59. 37. *Alternis*] sc. *vicibus*.
60. 22. *Belli materia*] Not *matter* in the sense of *cause* or *occasion*, as it often means (e. g. *Nec ullum belli civilis præbituros materiam*, in *Paterculus*, lib. ii. c. 62.), but used metaphorically in its signification of wood or other *fuel* for the support of fire. In nearly the same sense the French employ *matériel de la guerre* to express the physical means of carrying on war, '*munitions of war*,' '*materials for war*.'
40. *Quæ*] The ellipsis may be supplied by *sibi persuadeant*, sc. *legati*. *Eos credituros* refers to the *Tarquins*.
61. 23. *Inmissa*] Some regard this word as in the accusative, governing *corribus* in the dative, and referring to *cum stramento segetem*, used for *segetem et stramentum*, which would regularly require the participle to be in the neuter plural. Others make it agree with *vis* in the nominative feminine (*magna vis hominum immissa*, sc. in *segetem*), and consider *corribus* as the instrument of *fudere*, in the ablative.
27. *Temerè*] i. e. *casu*.
62. 4. *Secundum*] i. e. *statim post*.
7. *Vindicta*] See *Vindicta* in Adam's Roman Antiquities.
15. *Se*] in the ablative, depending on *ortum*, and referring to the persons addressed; *ne sinerent hominem ortum ex se ipsis perire*, etc.
64. 14. *Vicēpotæ*] A name of Victory, derived from *vincere* and *potiri*, according to Cicero (*De Legibus*, lib. ii. c. 11.). *Ædes* is understood here; see note, p. 34. l. 3.
17. *Popularem*] "*Hinc facillè apparet, qui dicti fuerint viri populares; nimirum qui populum colebant, causam populi agebant, et ad populi gratiam sibi comparandam omnia faciebant*." This active meaning is not retained

in our term *popular*, which, applied to a man, denotes him to be the object, 64. but not necessarily the seeker, of public favor.

2. *Salis*, etc.] This difficult sentence, as it here stands, seems to admit of 65. but one meaning; and in order to that, *translato, recepto, redacto*, or some such participle, must be supplied after *sumptu*. 'The exclusive privilege of selling salt, was, on account of the high price of the commodity, taken away from private individuals [to whom it had been farmed or let out], the whole expense [of making it, of managing the salt-works] being transferred to the public treasury,' i. e. the manufacturing and selling of it being assumed by the government, that it might be afforded to the people at a cheaper rate, since the profits formerly made by the private contractors, or farmers, no longer formed a part of the price.

But the text is generally thought to be corrupt, and in *publicum omne sumptum* is proposed as an emendation, which is said to be not without the authority of some manuscripts. The meaning would thus be, 'The privilege of vending salt, because it was sold at an exorbitant price [by the contractors], was wholly assumed by the government, as a matter of public administration, and taken out of the hands of private persons.'

5. *Stipendii*] 'taxes'; so called because at first levied to pay soldiers' stipend.

37. *Servitia*] "tanquam servos. *Immemores respicit non ad vocem, sed ad significationem.*"

1. *Ingenti gradu*] Some interpret this, 'by great strides,' from side to side 66. of the bridge, to prevent any one from passing, as "*ingentes ferre gradus*," in Ovid, certainly has this import, similar to that of the Homeric phrase *παρὰ βύθας*. Others explain it by *stabili gradu, diductis pedibus et firmiter positus*, 'by taking a firm stand'; as *gradu*, in speaking of gladiators, and soldiers in battle array, is often used in the sense of *station, position, posture*.

7. *Ra*] i. e. "his fasis ad Tiberinum precibus."

8. *Sic armatus*] "accounted as he was."

8. *Jure belli liberum*] i. e. "liberum ab omni supplicio, quo ex jure belli te 68. afficere possem."

16. *Scævolæ*] From *σκαῖδς*, 'left-handed.' Thus *ἄων, ovum, δία, diva*, etc.; the *v* representing the sound of the digamma which such words had in the Æolic dialect, one of the chief sources of the Latin language.

22. *Ordines duxisse*] i. e. 'that he had been a centurion'; as we should 69. say, 'He commanded a company,' for 'He was a captain.'

37. *De maximâ, etc.*] 'concerning the largest part, certainly, but still only 70. a part.'

11. *Salubres*] sc. *sententias esse putabant*; if the text be sound. 74.

20. *Suo*] sc. *ingenio*.

39. *Me dius fidius*] Sometimes written *mediusfidius* and *medius Fidius*. As it stands in the text, it is considered as *me Διός, fidius* (i. e. *me Jovis filius*, *d* being anciently put for *l*), equivalent to the common *me Hercules*, sc. *juvet*. A form of asseveration corresponding to 'So help me, Heaven!'

5. *Suam vicem*] i. e. *plebis conditionem*, governed by *indignantem*, which 75. refers to *Valerium* understood.

7. *Quoniam per eum,*] etc. i. e. "quoniam non ipse, quò minus illa præstaretur, in culpâ fuisset."

12. *In consulum verba*] i. e. *se consulum imperio obedientes fore*.

13. *Per causam*] i. e. *sub prætextu*.

17. *Religionem*] 'religious obligation.' "*Religionem exsolvere est conscientie metum eximere, seu obligationem tollere, quâ quis ita obstrictus est ut Deorum pœna timenda sit, si ab eâ recedat.*"

11. *Diem dixissent*] 'summoned him to appear for trial on a certain day'; 77. for such is the force of the legal phrase *dicere diem alicui*.

13. *Luxuriavere*] i. e. "tam læta fuêre, ut magistratus ille immoderatiùs 81. se et insolentiùs gereret."

23. *Omnisque auræ popularis captator*] 'an eager candidate for popular applause.' "*Captare auram popularem dicebatur Romanis, qui plebis fa-*

81. *vorem sibi conciliare studeret, ductâ ab auris vela impellentibus* metaphorâ. Aura secunda ad optatum ducit portum; favor plebis, ad optatos honores."
 32. *Qui consensus, etc.*] i. e. "qui magistratuum consensus civibus perniciosus futurus esset, vel esse solet."
82. 1. *Quum promptum, etc.*] i. e. "*Quum summi pariter infimique hoc fas, velut ex oraculo promptum* (depromptum) *incompactum* (nullius vi depravatum et imminutum) *ab his* (decemviris) *ferrent* (acciperent sive accepissent), *tum, etc.*"
83. 10. *Coitionem*] 'coalition,' in a bad sense; 'complot.'
 23. *Impotentibus*] i. e. "*immoderatis, violentis, tyrannicis*; nam *impotens* non modò est *qui nihil potest, infirmus*, sed *impotentes* dicuntur homines, vel eorum cupiditates, quum *de potestate mentis exierunt*, et modum adhibere libidini suæ non possunt."
139. 37. *Invicta sibi quædam, etc.*] i. e. "*civitas patientissima justî imperii, fecerat quædam sibi invicta* (sanctissima, inviolabilia), qualis erat dictatoria vis."
151. 10. *Exercitû*] in the dative, for *exercitus*.

ELOGIO DI TITO LIVIO.

[Estratto dall' *Origine, Progressi e Stato Attuale di Ogni Letteratura*, di GIOVANNI ANDREA. Tomo II. Parte II. cap. I. § 29.]

..... “INVAGHITO delle egregie parti e delle nobili doti delle storie di *Livio*, non so rimanermi di non portare la storica corona su la fronte del Patavino, in concorrenza di tutti gli altri Greci e Romani, antichi e moderni. Che generoso coraggio di abbracciare l' ampia materia di sì varie vicende, di azioni sì grandi, delle leggi, dei costumi, della nascita, della grandezza e del decadimento di sì vasto impero, presentato in poche parole fin dal principio con tanta chiarezza e semplicità! Che ingegno penetrante, e che vasta mente per vedere d' un colpo cose sì distaccate e cotanto involuti fatti, e disporli tutti con sì bel metodo e con sì saggia economia, che tutto sia al suo luogo, tutto vicendevolmente sì presti lume, niente fermi il corso della lettura, niente distragga, niente sia oscuro o confuso, in tutto regni la chiarezza, il buon ordine, e la dovuta distribuzione! Quante diverse cognizioni, quanti varj talenti per formare tanta infinità di quadri, i cui caratteri esigono tratti e colori tanto contrarj, per dipingere tante rivoluzioni, e le passioni e le virtù ed i vizj che le produssero! Che profondo giudizio per pesare tutte le azioni, esaminare i consigli e gli eventi, e dare ad ogni cosa nella sua storia l' estensione e grandezza che realmente si merita! Quanta filosofia, politica, e critica senza la pompa di oziose sentenze e di studiate riflessioni, senza il prurito di ragionare sopra ogni fatto, senza abbandonarsi a pedantesche discussioni! Io non so se più sia da lodare in *Tito Livio* la vastità della mente, l' acutezza dell' ingegno, la maturità del giudizio, l' immensità delle cognizioni, o la sobrietà, saviezza, moderazione e semplicità. Ma quantunque tutto in *Livio* sia singolare e maraviglioso, rapiscemi sopra tutto la sovrana sua eloquenza, che sa far parlare con tanta forza e verità i suoi eroi, che ci presenta sì vaghe e vivissime descrizioni, narrazioni sì energiche ed evidenti, racconti sì patetici e vivi.

“Ebbe ben ragione il *Pontano* di guardare *Livio* come un vero poeta. Poetico trova egli il passaggio del Rodano, tutto l' ingresso di *Annibale* nell' Italia, e poetica sopra ogni poesia la descrizione della cima delle Alpi: ma e perchè non trovare ugualmente poetica tutta la storia? Una storia ben fatta può chiamarsi un bellissimo poema. Ma venendo particolarmente ai tratti che voglion dirsi poetici, la guerra e l' incendio di Sagunto, la presa di Cartagena in Ispagna, e tutte in somma le descrizioni delle grandi azioni sono fatte di mano di un poeta, che non si contenta di raccontare, ma vuole dipingere vivamente, e mettersi davanti gli occhi ciò che racconta. Può darsi passo più poetico che la disgraziata spedizione delle Forche Caudine? La ritirata dei Romani al Campidoglio, l' ingresso in Roma dei Galli, la venuta di *Camillo*, e tutta la narrazione di quella guerra e vittoria Gallica non è scritta coi veri colori della poesia? Le catastrofi di *Lucrezia*, di *Virginia*, di *Coriolano* ed altre simili non fanno elleno di *Tito Livio* l' *Euripide* Romano? *Filippo* seduto a giudicare i suoi figliuoli *Perseo* e *Demetrio*, non ci dà egli una scena degna del gran *Cornelio*? *Livio* in somma dee essere riputato come pittore, come poeta, come storico e come oratore, e in ciascuna di queste parti eccellente.

“Alcuni ardiscono di reprimere *Tito Livio* di troppa verbosità: ma non è più conforme alla storica eloquenza una ricca ubertà di voci e di sentenze, che la tronca concisione; e l' oscuro e duro risparmio di parole, che vantasi da molti come filosofica brevità? E poi si provi chi abbia sapore di eloquenza di torre una parola a *Tito Livio*, senza detrarre alla forza e chiarezza del sentimento, o alla vivezza e verità dell' espressione, e vedrà se puossi giustamente accusar quello storico di soverchia verbosità. *Livio* confonde, scoraggisce ed umilia; la lettura della sua storia fa cader d' animo ogni attento lettore, nè si ardisce desiderare di più in quella sorta di scritti.”

4111

LB

19



